

Володимир Мосієнко

**Серед пройдених
шляхів у цьому світі —
один і мій**

Київ
2021

УДК 821.161.2'06-94
М81

Мосієнко В.

М81   Серед пройдених шляхів у цьому світі - один і мій / В. Мосієнко; Київ: «Видавничий дім «Перше вересня», 2021 — 304 с.

ISBN 978-617-7512-75-1

Ви тримаєте в руках не просто книгу, а справжній щоденник життя науковця, лікаря і людини з великої літери — Володимира Мосієнка. Кожна прочитана сторінка — момент, історія, емоція прожитого життя. Тут не тільки пройдений шлях через війну, засуху, несправедливість та жорстокість політичного ладу, а й наукові здобутки, хірургічні успіхи та родинні цінності.

А в кінці книги — невеликий фотоальбом, на сторінках якого назавжди залишаться моменти його життя.

УДК 821.161.2'06-94

ISBN 978-617-7512-75-1

© Мосієнко В., 2021
© ТОВ «Видавничий дім «Перше вересня»,
дополіграфічна підготовка, 2021

ЗМІСТ

<i>Передмови від найближчих .....</i>	<i>5</i>
<i>Мої дитячі роки.....</i>	<i>14</i>
<i>Життя під час війни.....</i>	<i>19</i>
<i>Післявоєнний час.....</i>	<i>35</i>
<i>Перемога, засуха та відновлення життя.....</i>	<i>41</i>
<i>Жага до знань.....</i>	<i>46</i>
<i>Кінець шкільного навчання.....</i>	<i>50</i>
<i>Вступ до Київського медичного інституту.....</i>	<i>54</i>
<i>Я – студент.....</i>	<i>65</i>
<i>Система навчання в інституті.....</i>	<i>89</i>
<i>Курс молодого бійця та перший викладацький досвід.....</i>	<i>103</i>
<i>Останні роки навчання.....</i>	<i>108</i>
<i>Хірургічна практика у Новошепеличах.....</i>	<i>117</i>

<i>Робота у районній лікарні Тетієва .....</i>	<i>130</i>
<i>Про аспірантуру і дисертаційну роботу .....</i>	<i>145</i>
<i>Мої друзі-нахненники .....</i>	<i>173</i>
<i>Апробація дисертації.....</i>	<i>177</i>
<i>Робоча поїздка за кордон .....</i>	<i>180</i>
<i>Маргаріта .....</i>	<i>190</i>
<i>Захист дисертації.....</i>	<i>201</i>
<i>Розвиток інституту.....</i>	<i>206</i>
<i>Шлях до доктора наук.....</i>	<i>210</i>
<i>Наукові пошуки .....</i>	<i>219</i>
<i>Секретна тематика.....</i>	<i>228</i>
<i>Болгарія, Чорногорія, Туреччина з родиною.....</i>	<i>247</i>
<i>Славне море, священний Байкал.....</i>	<i>253</i>
<i>Інститут без Ростислава Кавецького.....</i>	<i>258</i>
<i>Замість післямови: історія з бластеном.....</i>	<i>262</i>
<i>Життєвий фотоальбом.....</i>	<i>278</i>

Передмови від найближчих

*С благодарностью ко всем,
кто помог нам с мамой напечатать
эту книгу и тем, кто будет ее читать*

Марина Мосиенко, дочь

Вы держите в руках книгу моего отца, написанную им в последние полтора года его земной жизни. Он говорил, что хочет написать книгу, чтобы через его жизнь было видно время, ведь только так мы действительно можем прикоснуться к безвозвратно ушедшим событиям, укладу, привычкам, отношениям и мечтам людей XX века.

Папа прожил почти 84 года, работая до предпоследнего дня и сохраняя при этом хорошую физическую форму, ясный пылливый ум, любовь к жизни и много планов на будущее. Он никогда не говорил о возрасте, как о каком-то препятствии или рубеже. Много читал книг и лекций, ходил пешком, размышлял, интересовался всем, любил и умел все ремонтировать и чинить, писал и публиковал, выступал на конгрессах и конференциях, давал интервью, консультировал каждый день больных, общался с коллегами и друзьями, путешествовал.

Просто одевался, ясно и понятно смотрел на жизнь, имел нравственные принципы, которыми не поступался и на компромиссы не шел (из-за этого для многих был неудобным). Любил Украину и при Союзе был достаточно неблагонадежным именно по части «украинского вопроса». По выходным ездил на любимую дачу, где с удовольствием занимался садом.

У большинства людей к пенсии остается только семья, у отца никогда не было пенсии как возрастного периода жизни. Был огромный круг общения и это не только разговоры по телефону, это в первую очередь живые встречи, засто-

Володимир Мосієнко

ля, отмечание всех праздников, значимых событий и дней рождений, встречи зеньковского землячества, много замыслов и работы.

Хочу отдельно написать о том, что Отцу очень повезло в браке. Женившись достаточно поздно, по современным меркам, в 31 год, на моей маме — в девичестве Маргарите Сиволобовой — он встретил верного, любящего и преданного спутника на всю жизнь. Родителям всегда было интересно друг с другом, они все время разговаривали обо всем: работе, больных, детях, доме, политике, людях, друзьях и т. д. Мама тоже онколог и еще бессменный секретарь папы. Написать письма родственникам, набрать и отредактировать книгу, позвонить, сообщить, предупредить, найти... Думаю, что вера моей мамы в отца и ее безоговорочная поддержка всех его начинаний и поступков, давала ему огромную силу.

Отец прожил очень достойную, чистую и наполненную жизнь, всего достигнув благодаря своей работоспособности, энергичности и целеустремленности. Да, этому можно было только позавидовать! Если бы я выбирала в какой семье родиться, я бы опять выбрала своих родителей. Родители не только самые близкие люди в моей жизни, но и мои самые большие друзья. Моя картина мира полностью унаследована от них и это действительно большая удача, когда тебя растят и воспитывают люди такой величины. Давайте прикоснемся к жизни моего отца через эту книгу, к его неукротимому духу.

Маргарита Мосиенко, жена

Эти воспоминания Володя задумал давно. Но приступил к ним вплотную в последние год-полтора своей жизни. Писал вечерами своим убористым почерком. Считал, что должен успеть завершить два дела: первое — опубликовать итоги своих более чем 50-летних размышлений о необходимости принципиального изменения подходов к пониманию здоровья, болезни, профилактики, лечения и реабилитации больных, в частности, онкологических. Он это выполнил. За месяц до того, как его не стало, опубликовал 2 брошюры по вопросам реабилитации после основного лечения онкологических больных и восстановления их физического, психологического и социального статуса, уменьшения инвалидизации и возвращения в социум. И второе — написать свои воспоминания, в которых отразилась бы вся его жизнь. Не успел, просил меня докончить одну главу и опубликовать их. Володя пришел в онкологию из хирургии, где сам сталкивался с вопросами «А что же делать онкологическому больному дальше, после операции и травмирующих организм методов лечения, когда они остаются один на один со своими проблемами?»

Пришлось оставить хирургическую практику и идти в науку. С годами он встретил соратников своих идей, с которыми разрабатывал проблему реабилитации онкобольных с помощью интегральных методов терапии, основные положения которой были отработаны на базе Центрального военного госпиталя министерства обороны Украины совместно с руководителем клиники народной и нетрадиционной медицины полковником в отставке Куртсеитовым Л. К., с которым сотрудничал на протяжении последних 20 лет.

В жизни Володи было на земле такое дорогое место — его малая родина, небольшой городок на Полтавщине, районный центр Зеньков. Ему он посвятил много места в своих воспоминаниях. Я попала туда первый раз в 1964 году, когда Володя привез меня к родителям на «смотрины». И с тех пор мы туда ездили каждый год, больше 50-ти лет. Вначале вдвоем, затем троим с нашей дочкой и чуть позже впятером — уже с сыновьями. Тогда еще были живы родители Володи: отец Сергей Трофимович и мама Прасковья Ивановна, а также старшая сестра Мария, ее муж Владимир и дети Нина и Саша. Сейчас в Зенькове проживает племянник Александр и его жена Наталья с двумя дочками Мариной и Оксаной и внуком Данилкой.

Многие годы в нашей квартире раздавались звонки из Зенькова от людей, которых он почти не знал. Просили помощи в консультации в институте онкологии. Он никому не отказывал. Часто они останавливались и у нас. Обычным паролем было: я из Зенькова.

Володимир Мосієнко

В своей жизни я никогда не встречала людей, которые так бы любили свою малую родину, знали ее историю, стремились бы каждый год или по несколько раз в год бывать там, так были привязаны к ней и гордились ею, как зеньковчане. Летом в Зенькове встречались одноклассники Володи и большинство из них были с высшим образованием. Некоторые из них со временем стали киевлянами и Володя решил создать в Киеве зеньковское землячество. Удалось, собрал. Решили встречаться раз в год у каждого по очереди, за столом на Старый Новый год. Так и получилось. Кто-то предложил выбрать начальника и назвать его Президентом Землячества. Бесспорно в течение многих лет им был Володя. Ну а я побывала в эти годы в роли «первой леди», как в шутку меня называли. В доме у нас часто бывали его друзья, в том числе и школьные, и сам он был верным надежным другом. А мои друзья стали также и его друзьями.

Володя был невероятно трудоспособен и увлечен наукой, всем новым, что появлялось в медицине и онкологии. Он, как говорили, «утром открывал институт, а вечером закрывал его». Да и дома старался еще почитать и пописать. Недаром же свою докторскую диссертацию он защитил в 39 лет. Я не помню такого случая в нашем институте. С раннего детства он по-зеньковски был приучен к труду и без нытья. Так было заведено в семье. Вел здоровый образ жизни: зарядка до последнего дня, не курил, выпивал в основном по праздникам, многие удивлялись его молодавому, не соответствующему возрасту виду. Он был очень хорошим сыном и братом. Без внешних проявлений, но всем сердцем любил своих детей: Марину, Сережу и Тараса, а особенно внуков — Валерию и Марка, рад был любому успеху каждого.

У него были очень хорошие руки хирурга и умельца все сделать своими руками: ремонт в квартире, положить кафельную плитку, смастерить добротные клетки для кроликов в Зенькове и многое другое. Несмотря на свой непростой характер и сложности в пути, он занял достойное место в научной иерархии Украины. Почти 20 лет сотрудники нашего института выбирали его в местный комитет, где он был заместителем председателя месткома. Даже слышала от кого-то, что он — «совесть института». Знаю, что люди со своими проблемами как медицинскими, так и личными часто обращались к нему и Володя всегда старался помочь им. Он прожил долгую, трудную, с детства насыщенную горем войны и сложностью послевоенных лет жизнь, дерзал покорять вершины медицинского сообщества Украины.

Умер Володя неожиданно, 29 августа 2017 года от острого обширного инфаркта миокарда. Похоронили его в Киеве на Лесном кладбище, участок 125, 1 ряд, 8 место. Посещайте...

Передмови від найближчих

Зіньків. Рідні

Кожного року, літньої пори, Володимир Сергійович приїздив до батьківської хати. Цінував кожну хвилину спілкування із земляками. Майже кожного дня були зустрічі з друзями, знайомими. Часто вся наша велика родина збиралася за столом, спілкувалася та жартували... Згадували... Годинами можна було слухати історії про нелегке дитинство та війну, про товаришів, з якими дружив усе життя, про навчання та любов. Завжди нахваляв місцеві страви (борщ та вареники), говорив, що в столиці такої смакоти не покуштуєш. Це були незабутні вечори!

Усе своє життя присвятив лікуванню людей, з незвичайною турботою ставився до зіньківчан, допомагав їм боротися з онкологічними захворюваннями. Цікавився новинами рідного краю. Дуже радів позитивним змінам, що відбувалися у Зінькові, а також переймався проблемами міста. Володимир Сергійович любив свою малу батьківщину!

Добрий, веселий, завзятий, щирий, відкритий. Полюбляв майструвати, бережно ставився до старих речей, намагався підтримувати їх у належному стані. Завжди у ньому відчувалася виняткова єдність із природою. Особливою його гордістю були посаджені в садку кущі кизилу, які плодоносять донині і є живою пам'яттю про нього.

Усі ми, рідні, щороку чекали на нього, говорили: «Приїде дядя Володя!» — так його називали в нашій сім'ї.

Без сумніву, він мав найголовніше, що є в людині — душу.

*Наталка Власенко,
дружина Івана Власенка*

За довге життя в людини буває, здавалося б, багато друзів, але найчастіше це, так би мовити, ситуативні друзі, колеги по навчанню, роботі, сусіди, випадкові знайомі. Коли обставини життя міняються, ті люди зникають з вашого горизонту і виявляється, ви нічого не втратили, згадуючи їх тільки вряди-годи. А є такі друзі, з якими ви йдете поруч усе життя.

Ідеться саме про таку дружбу. Мене з Володимиром Сергійовичем Мосієнком познайомив, тоді ще майбутній чоловік, Іван Власенко в 1966 році. Ми завітали до молодого сім'ї Мосієнків у їхнє тодішнє помешкання в Голосіївському районі недалеко від виставки народного господарства. Не знаю яке я враження справила на друзів мого нареченого на цих оглядинах, але зустріли мене дуже привітно. Відтоді ми часто гостювали в їхній однокімнатній квартирі. Ходили звідти на прогулянку в Голосіївський ліс, потім нас Маргарита Дмитрівна, тоді ще студентка медінституту, частувала обідом і розмовами про все на світі.

Минав час. Мені Іван розповідав, що його друг, якого він по-домашньому називав Вовою, покинув медичну практику і присвятив себе науковій діяльності, бо хотів знайти шляхи подолання раку, на той час абсолютно невиліковної хвороби.

Здавалося б, що об'єднувало двох людей абсолютно різних професій: науковця-онколога і журналіста-письменника? Хоча й були професійні точки дотику. Мій чоловік тоді працював в науково-популярному журналі «Знання та праця», навколо якого згуртувалися прогресивні українські вчені з різних галузей науки. Серед них був і Володимир Сергійович, він друкував у журналі статті про проблеми і перспективи подолання онкозахворювань. Та наша дружба родинами продовжувалась паралельно. Особливо тісно згуртувала поява дітей. І оскільки їхня дочка Марина була десь на один рік старша за нашу Лесю, вони і медичними порадами і власним досвідом допомагали нам на нелегкій дорозі батьківства.

Жодне сімейне свято ні в нас, ні в них не відбувалося без обопільної присутності. І хоча ми жили тоді на Куренівці, а Мосієнки на окраїні Березняків, ми долали довжелезну дорогу, пересідаючи з тролейбуса на метро, з метро на автобус, щоб з'явитися родинами одне до одного, не забуваючи щоразу нарікати: «Як же ви далеко живете».

Передмови від найближчих

Ця незрадлива чоловіча дружба тривала довгі десятиріччя. Жодної сварки чи навіть непорозуміння між ними не було. Вони підтримували одне одного під час перемоги і в хвилини розпачу. А було їм нелегко. Майже однолітки з простих селянських родин важко пробивалися самотужки в такому негостинному, зарозумілому до простих селяків Києві.

Пам'ятаю, якось прийшов мій чоловік додому і сказав: «Бачився з Вовою, він у якомусь подавленому настрої, каже мені: Ванько, (саме так він завжди його називав), знаєш, що не робимо, як не б'ємося, а люди вмирають і вмирають, безсила наша наука». «Ну, ти ж підбадьорив його», — відповіла я. «Так, як умів». Та Володимир Сергійович не здавався і шукав.

Як ми були страшенно раді, коли він захистив докторську дисертацію. Мій чоловік гордо сказав, радіючи за друга: «Вова ще до 40 років став доктором наук, а це в нашому науковому світі рідко буває».

А скільки родин зверталися до Володимира Сергійовича, коли в когось виникали проблеми по його професійному профілю, їх і не злічити. Він ніколи не відмовляв, допомагав чим тільки міг: порадами, консультаціями, госпіталізаціями. Згодом вже не тільки ми, а й наші дорослі діти, коли у їхніх знайомив щось траплялося, питали: «Мамо, тату, чи можна звернутися до дяді Вови?» Він нікому не відмовляв. І, само собою, робив усе від щирого серця, а не так, як це часто-густо ведеться сьогодні.

Мій чоловік, який вийшов на пенсію не рано, радів, що Володимир Сергійович, ще працює, консультує, живе повноцінним життям вченого. І ось, як грім серед ясного неба, звістка про смерть. Повернувшись із похорону, я так і не наважилася своєму чоловікові, який уже важко хворів і навіть підійти до телефону не міг, сказати, що його друга вже немає. Майже півтора року я приховувала від нього цю новину. Так і відійшов сам, не відаючи, що його вірний друг помер. Уже чекає його там, за останньою межею.

*Франчак Валерия Витальевна,
врач-терапевт*

Мосиенко Владимир Сергеевич, оставил свой незабываемый след в науке, медицине и в нашем обществе.

Благодаря его выдающемуся интеллекту были объединены современные и древние результаты изучения канцерогенеза, расширены понятия первичной и вторичной профилактики рака. Им был разработан комплекс методов лечения, учитывая взаимоотношения организма с внешней средой, который привел к положительным результатам в эксперименте и в клинике.

Верный своему призванию и долгу, он всегда оказывал помощь больным, друзьям и знакомым. Без приувеличения можно назвать его гигантом науки, человеком, чья жизнь была подвигом.

В его груди билось отважное сердце, распахнутое для людей. Ученый огромного интеллекта и прекрасной души навсегда останется в сердцах благодарного человечества.

*Врач-клиницист
Тимченко Людмила Леонидовна,
крестная сына Тараса*

Володя начинал свою практическую деятельность хирургом, но мысли и желание лечить онкобольных привели его на этот путь — путь поиска новых научно обоснованных методов лечения самой тяжелой и еще мало изученной патологии в медицине. Настойчивость, целеустремленность, природный дар познания и желание помочь человеку сделали его «национальным достоянием Украины».

Его научная работа, которой он отдавал всего себя, без отдыха и, по-моему без единого больничного листа, подняла его на такой высокий уровень. Своим трудом он внес большой вклад в науку онкологию, а также в создание лекарственных препаратов, повышающих сопротивление организма в послеоперационном периоде. Расширял границы представления и профилактики онкопроцессов. До последнего дня своей жизни боролся с нашими бюрократами, доказывая и требуя построить центр реабилитации онкобольных. Но этим планам не суждено было сбыться.

Для меня этот человек был дорог и любим своими человеческими качествами. Настоящий друг, надежный, уверенный в своих советах. Его добрый взгляд и мягкий тембр голоса успокаивал не только меня, но и больных, которых он консультировал. Замечательный семьянин, любящий свою единственную жену искренно и нежно более 50 лет, воспитавший 3-х детей. Окружение друзей было надежным, чистыми душой и намерениями, а других и не могло быть, так как он сам был кристально чистым, добросовестным, деликатным, отзывчивым в оказании помощи или совета. Такой человек мог появиться только на плодородной земле Украины в Полтавской области.

Его нет, но беседы с ним на медицинские темы и общение незабываемы!
Ты всегда будешь жить в моем сердце.

«*Моє дитинство нагадувало ріст
рослини, яка цілком залежала від
природних змін сонця, дощу та вітру*»

Мої дитячі роки

Я народився у невеличкому районному містечку на Полтавщині. Моє місто Зіньків розкинулось в мальовничому розпадку, який нагадує велику западину на березі не менш загадкової річки Ташань, що змією в'ється, починаючи від Северинівки до Лисівки, навколо якої розкинулися луки, зарослі осокою, лозою, вільхою та могутніми вербами. Кажали, що таке географічне розташування міста спасало його в далекому минулому від руйнації та винищення населення від кочівників, татар, які, проходячи мимо, так і не змогли його покорити, можливо, і назва Ташань пішла від татаро-монгольських завойовників, які не могли із-за такого географічного розташування ні завоювати, ні утримати в покорі, бо доступ до нього був дуже обмежений.

Як я пізніше дізнався від учителя фізики, Григорія Івановича Кишлича, який цікавився історією Зіньківщини, мій край ніколи не знав кріпацтва, сюди тікали й осідали кріпаки, які становились вільними людьми. Не зміг завоювати незалежність і свободу цих людей і Петро I, хоч і покорив та знищив Зіньківську фортецю і вільних козаків, які виступили на стороні Мазепи за вільну Україну. Це сталося тому, що в північній війні Росії зі шведами на початку XVIII століття Зіньківський полк підтримав Мазепу. Саме місто було фортецею, яка стояла в центрі та складалася з цегляного муру та дерев'яних стін, обнесених земляним валом. Зайшовши в місто, Петро наказав зруйнувати фортецю. Більша частина захисників загинула, а частина відійшла з військами Мазепи.

Довго місто не могло отямитись після такої спустошливої бійні, руйнації осель, людських душ... Але люди повертались на попелища своїх домівок і заново їх відстроювали, давали нові паростки життя. Оскільки зіньківщина була розташована на окраїні Російської імперії, в малодоступному місті, сюди стікались не тільки втікачі від поміщиків з інших губерній, а й вільні люди, приїздили євреї та відкривали свої маленькі кравецькі майстерні та крамниці, чимбарні.

Мої дитячі роки

Місто швидко багатіло, відкрили жіночу гімназію, два земських училища, побудували заводи з переробки сільськогосподарської продукції, мебельні мануфактури, а крім цього, збудували 9 церков та 2 синагоги. Особливо жваво велась торгівля. Кожної неділі в самому центрі збирався величезний базар, куди з'їжджались люди з усієї округи. Везли продавати все: від опішнянських горшків та слив до полотна, взуття, зерна та різної худоби. Все вирувало і крутилось на базарі і коло базару, як на Сорочинському ярмарку, описаному Гоголем. Це був і театр, і школа бізнесу, і школа шахрайства. Тут одні люди отримували задоволення, купуючи щось потрібне і цінне, інші накопичували капітал, а були й такі, що влаштовували своє особисте життя. Саме базар і був рушійною силою, який зробив Зіньків повітовим містом Полтавської губернії.

Батьки зранку до пізнього вечора працювали з великим ентузіазмом у новоствореному колгоспі «Червона весна», а нас, напівроздягнених, весною і влітку віддавали у колгоспні патронати, де ми майже нікому не були потрібні. Це давало великий простір нашій фантазії: від бійок, курива соняшникових листів до обнесення садків, баштанів та біганням по колгоспних полях, особливо конопляних, коли вони цвіли. Але розмов про наркоманію не було, навіть слова такого тоді ніхто не говорив.

Ми вважались молодшою групою в патронаті і завдати серйозну шкоду якомусь городу чи будівлі не могли. Та й потрапити в якусь халепу з дорослими було майже неможливо, оскільки вони всі працювали у колгоспі, а немічні, хворобливі та вироблені старці для нас загрози ніякої не складали, бо вони не тільки погано бачили, але ще й погано чули.

Доросліші за нас діти уже пасли худобу, допомагали на польових роботах батькам. Коли ж ми попадались на гарячому, то наказували нас двічі — добрячих стусанів, жаління кропивою ми отримували як від тих, хто нас застукав, так і від батьків, які майже завжди добавляли їх для більшої науки, щоб ми розуміли, що красти — то великий гріх, як казав мій дід Іван. І я ці слова дуже добре запам'ятав. Гірше покарання можна було схопити на баштані, де сторожа стріляли сіллю. Коли вона попадала в тіло, це викликало сильний біль, рани дуже довго ятрились, а жалітися батькам не доводилось, тому що вони, як правило, для виховання давали ременя або на довгий час вечором ставили в куток на коліна. Стояти доводилось до тих пір, поки старші сестри або мати не просили батька простити той чи інший проступок, і я, плачучи після такого спектаклю, клявся, що більше так не буду поступати. Тільки після дозволу батька я міг встати з колін, ліз на піч і, довго ще схиляючи, засинав кріпким дитячим сном.

Моє дитинство пройшло серед природи — невеликих ривчаків та лугів, навколо мальовничої річки Ташань, де були джерела холодної кришталево чистої води, яку можна було пити. Кругом буянила, зеленіла і цвіла, змінюючи через неділю-дві свою окраску, багатобарвна рослинність. Голосні співи різних птахів, особливо навесні, зачаровували мене, викликали цікавість не тільки послухати, але й побачити, що то за птиця, яка так голосно і гарно співає. Я вже тоді за допомогою старших хлопців почав розрізняти птахів по голосу. І мене страшно здивувало, що соловей, який заповнював вечорами своїм співом весь наш куток, виявився таким сірим, непримітним птахом.

Ривчаки, болота були заселені різною живністю — рибою, раками, жабами, чії концерти доносились звідусіль. Хорові концерти жаб дуже відрізнялись своєю голосистістю, потужністю та мелодичністю і зтягувались далеко за північ, особливо перед зміною погоди. Я не любив жаб, особливо болотних, але із задоволенням слухав їхні концерти.

Моє дитинство нагадувало ріст рослини, яка цілком залежала від природних змін сонця, дощу та вітру. В пізню осінню пору та зиму активність мого життя завмирала, в основному вона проходила в хаті на глиняній долівці, застеленій ковдрою, яку мама виткала на верстаті, або на печі на старому дідовому кожусі. Самою великою розвагою довгими зимними вечорами було для мене посидіти за столом, де старші сестри при керосиновій лампі робили уроки, а мені дозволяли полистати книжки або пописати на газетах які-небудь химерні каракулі, що приходили мені в голову.

У вихідні та святкові дні приходили дід та баба або сусіди, батьки пригощали їх небагатим скарбом, після чого сідали за стіл і грали в карти, в основному два на два або три на три. Спостерігати за цією грою батьків було одним із найяскравіших моментів мого життя. Саме тут починалися мої університети, моє пізнання світу.

Я узнавав не тільки правила гри, але й що відбувалось у Великому світі, місцеві новини, ціни на базарі. Інколи пошепки дорослі говорили між собою, що вже рахівника та облікову з колгоспу забрали і за якісь злочини відправили в Сибір. Ще частіше дорослі обговорювали якихось німців, які жадають напасти на нас і підкорити мою країну. Мій батько був одним із самих освічених людей кутка Цибулівки (вудична назва місцевості), так як закінчив 4-класну приходську зінківську школу, був балтійським моряком, встановлював радянську владу в Маріуполі, був замісником директора артілі «Червона весна». Він говорив, що як нападуть німці, ми їх танками закидаємо. У нас така сильна Червона Армія, що німці побояться напасти на Радянський Союз.

Все ж таки, коли розмова заходила про війну, обличчя батьків суворішали, сміху з'являлось менше, гра, як правило, після цього закінчувалась і вони мовчки розходились. Дід Іван, батько моєї матері, в 1914 році був на німецькому фронті, бачив німців і в 1918 році на Україні. Він говорив, що тоді ми німців голими руками розбили, вони після такої поразки не посміють напасти на нас. Більше того, у нас і стосунки з ними тепер набагато кращі, і зброя наша краща в світі.

Тодішні діти в значній мірі залежали від навколишнього середовища, а не від взаємовідносин між людьми та країнами. Прості люди жили більш місцевими інтересами, сперечались за межу та курей, які перелітали тини та забори сусідів, їздили на базари та ярмарки, де продавали свій нехитрий крам, худобу та вирощену огородину і фрукти. Вони рожали та ростили дітей, займалися тяжкою фізичною працею, яка забирала майже весь вільний час, і на політичні роздуми нічого не залишалось. Велика політика робилась десь в далекій Москві і до нас в ті часи не доходила. Люди думали, що поговорять, на тому і закінчаться міждержавні спори.

З настанням весни оживала не тільки природа, але й ми. У нас недостатньо було зимньої одежі, а особливо взуття, тому майже всю зиму приходилось пересиджувати в хаті на лежанці або печі. Оскільки старші сестри Ніна і Марія ходили в школу, то їх треба було забезпечити шкільним приладдям, книжками, одяжкою та взуттям. Мені доставалось все від них. Я вимушений був доношувати їхні речі та взуття, але мені дозволялось користуватись і їхніми книжками та старими зошитами. Це дало мені можливість з допомогою сестер в шість років навчитись читати і писати.

Коли сходив сніг, земля поступово починала підсихати, всі діти кутка збирались на вулиці, де вже зеленіла трава і починали грати в дитячі ігри. Вони мене так займали, що я забував усе, не звертав уваги, що ноги мокрі, верхній одяг брудний і тільки настання темряви і материн окрик, заставляли мене покинути вуличну арену.

Особливих друзів в тому віці ще не було, тяга до того чи іншого хлопця залежала від обставин, але викристалізовувались певні симпатії до Шури Карпенка, який був старше на 2 роки і підтримував мене в усіх ініціативах. Я був уже в той час дуже активним — торкалось це сварок, ігрових епізодів чи бійки. Я в багатьох випадках був їх ініціатором, за що в першу чергу доставалось мені. Приходячи додому з синяками і подрапинами, я ніколи не жалівся, тому що дома за такі речі батько міг ще додати, щоб не втручався в бійки чи сварки, які затівались на вулиці.

Часто на Солов'янівському містку між жителями Цибулівки та Солов'янівки проходили бійки (а затівати бійки в іншій частині міста у нас не було прийнято), які розпочинались нами, а закінчувались дорослими. Такі бійки виникали 1—2 рази на рік, як правило, на свята чи вихідні дні. Але я не пам'ятаю, щоб вони закінчувались поножовщиною чи стріляниною. Набивши добряче морди один одному кулаками, дорослі припиняли бійку тільки після того, як вміщувались жінки, котрі зчиняли гвалт і з криками відтісняли родичів на свою сторону мосту.

Лежачих не били, забирали за руки і ноги і відтаскували на свою сторону. Я не пам'ятаю, щоб коли-небудь в ці бійки вміщувались міліція, чи відвозили кого-небудь із побитих в лікарню. Відлежувались вдома, лікуючись народними засобами, а потім, з перев'язаним обличчям чи руками, ще довго ходили по місту. Але помсти серед жителів цих мікрорайонів я не пам'ятаю, тому що вони часто були родичами чи знайомими.

Гордість за місто і за те, що я зінківчанин завжди була зі мною. Я пишався, що виріс і виховувався в сім'ї нащадків незалежних вільних козаків, які не знали кріпацтва і дали світу видатних зінківчан: поета та першого перекладача «Енеїди» на українську мову, літературознавця, професора Київського інституту народної освіти Миколу Зерова, братів Тютюників, письменника Остапа Вишню та Івана Цюпа, мого шкільного друга письменника Олексу Мусієнка, замісника директора Інституту теоретичної фізики міста Києва Віктора Овчаренка, проректора Ленінградського університету Ю. І. Катькало, професора університету Дружби народів імені Патріса Лумумби В. С. Одінцева, ректора Київського медичного інституту Т. Я. Калініченка та багатьох інших талановитих людей моєї малої батьківщини.

До речі, академік Олександр Богомолець раннє дитинство провів у селі Климово Зінківського повіту.

« Війна настала раптово,
всі думали, що це може статись,
але пізніше »»

Життя під час війни

Новий 1941 рік наступив за холодною сніговою погодою. У нашій сім'ї батьки мами, та й сама мама, її сестри та брати були набожними і тому ми, скільки я пам'ятаю, святкували Різдво Христове і Великдень. Ми всі разом йшли до материних батьків, де збиралась велика родина, колядували, сідали за стіл, де було розмаїття різних страв, що готувала баба Устя. Багато говорили, але тон був тривожний, всі були стурбовані тим, щоб не розпочалась війна. Я тоді відносився до цих розмов як до чогось абстрактного, далекого. Вважав, що війна може торкатись когось іншого, тільки не нас чи мене особисто.

Дорослі, до речі, нагружались хто казенкою, хто самогонкою або наливкою, співали українських пісень, в яких вже вловлювався якийсь смуток. Розмови точились різні, серед поздоровлень з Новим роком та Різдвам Христовим про наступний урожай, але закінчувались питанням: «Чи буде війна?» У вікна частенько стукали колядники, які бажали здоров'я хазяїну та гостям цього дому і посипали оселю зерном, коли дід запрошував їх до хати. Ходили і малі, і дорослі з вертепами, співали цікавих колядок, яких я не міг запам'ятати. Вони були різноманітні, мажорні, колядки не співали, а виголошували, обсипаючи всіх гостей зерном.

Раніше мене не брали в гості на Різдво Христове, так як я не мав доброї одежі, в яку можна було одягтися на свято. Батьки мої на цей рік збиралися мене віддати в школу, тому трохи приодягнули: купили у сусіда дядька Захарка чоботи, в яких я повинен був би ходити до школи. А поки що їх носила моя старша сестра, так як вони були на мене дуже завеликі, бо купували все на виріст. Нас за загальний стіл не садили, а на кухні відводили місце для дітей. Їжа тоді була різноманітна і смак її остався зі мною на все життя.

Близько опівночі на добрячому підпитку родичі розходились, цілувались, обнімались і відправлялись по домівках, оскільки тоді ніхто, ніде, нічим не їздив. Будучи сонним, я спішив додому і, прийшовши, роздягався, залазив на піч і швидко засинав із сестрами.

Володимир Мосієнко

В кінці лютого місяця мені виповнилось 7 років. Дні народження у нас не відзначались, але в середині посту мати з батьком за вечерею відзначили, що мені вже виповнилось достатньо років, щоб самостійно пасти корову, а восени будемо просити директора, щоб прийняв до першого класу, оскільки я коряво навчився читати, знав весь алфавіт та умів щось писати та рахувати до 100. Оце і вся моя була підготовка до вступу в перший клас.

Жорсткі правила гри на вулиці, отриманий потиличник чи сіль в сідницю швидко навчили, що можна робити, а чого ні. Таке фізичне насилля сприяло швидкому взрослінню, розумінню того, що людина є не тільки вільною біологічною особою, але одночасно і являється ще й соціальною, так як в певних обставинах мої вчинки та насилля наді мною в значній мірі залежали від людей, які мене оточували.

По природі я був лідером, а це вже визначалося по бійках, які виникали майже кожного дня, чи по активних іграх, де я хотів бути тільки першим або переможцем. Із-за почуття справедливості та захисту слабких чи менших я частіше інших отримував більше стусанів та потиличників. Будучи ще й сміливим, я починав першим і останнім утікав з тієї чи іншої ситуації. Діти мого віку весною, влітку та восени не тільки бавились на вулиці, а ще й працювали дома чи в полі. Це виробляло в дітей самостійність та укріпляло їх фізичний стан організму.

Вирвавшись на вулицю, я почував себе вільною птицею, я міг рухатись в любу сторону напрямку, нагадуючи броунівський рух молекул, поступати як завгодно і говорити, що приходило в голову. Обов'язку ні перед ким, ні перед чим не було, я порхав по життю, розум ще знаходився у вільному своєму виборі. Інколи загулював до пізньої ночі і тільки грізний позив батька або матері йти додому переривав мою самобутність, той вільний мій стан, який багато хто називає щасливим дитинством.

Саме в цей період, мабуть, дається Богом становлення людини, і як вона себе поведе, які характерні риси розкриє, чого навчиться, такою і буде людина протягом всього життя.

Вже навесні цього року стурбованість про те, що може початися війна з Німеччиною дійшла до самих низів. Про неї говорили по радіо з ранку до ночі, стверджуючи про непереможність Радянського Союзу. Я чув як це коментували дорослі. Майже у кожній розмові почувалась тривога що воно буде з країною, врожаєм, дітьми. Були й оптимісти, які говорили: «Німець не піде на нас — це не вісімнадцятий рік, коли у нас ніякої зброї не було, і то ми замордували німців і вони оставили Україну».

Війна настала раптово. Мати поралась біля корови раннього недільного ранку, поспішаючи вигнати худобу до пасовища, а потім піти на базар. Та раптом з хати вискочив батько з переляканими очима і криком, що розпочалася війна. Мати тут же розплакалась запитуючи: «Що ж тепер з нами буде?»

Мій батько був учасником жовтневого перевороту в Санкт-Петербурзі в 1917 році, пройшов солдатом всю громадянську війну, брав участь в боротьбі з бандами Зеленого та Махна, розструював радянську владу в самих низах нашої Батьківщини, був спочатку заступником, а потім і головою колгоспу «Червона весна», працював у міській раді повітового містечка Зіньків, тому мати розуміла, що він не останеться осторонь і в цій війні, хоч йому уже виповнювався 41 рік.

Піддаючись радянській пропаганді, що при нападі на нашу країну ворог буде зупинений і розбитий на його території, батько був впевнений, що так воно і буде. Але повідомлення з фронтів були маловтішні. Німці розвернули наступ на всіх напрямках, а наші війська з важкими боями відступали поки що на схід, вглиб нашої країни.

За короткий період з моменту початку війни майже все змінилось, люди перестали сміятись, говорили тихо, майже пошепки, перестали теплими літніми вечорами співати пісні, навіть птиці ранком в мінорних тонах зустрічали сонце. Поповзли різні небилиці і слухи, з'явилась паніка і невіра в перемогу над німцями.

Починались часи, коли розкривалось людське нутро в повну міру. Незважаючи на загальну державну пропаганду про радянську владу, кожний спасав свою шкуру. І це було видно по вчинках людей, які в мирний час були або здавались дуже чемними і добропорядними.

Батько вже на початку липня добровольцем пішов до лав червоної армії. Проводжали його всією сім'єю. Мати плакала, приговорюючи: «На кого ж ти нас оставляєш? Як же ми виживемо у цій страшній, — як потім виявиться, — священній війні? Хто буде турбуватись за мене, трьох твоїх дітей?» Ми з Ніною і Марією бігли підтюпцем за батьком, схлипуючи впівголоса, розмазуючи руками слези по всьому обличчю.

Останні слова батька перед відправкою були: «Німці сюди не дійдуть. А коли таке станеться, то влада потурбується про вас і вивезе на схід, подальше від бойових дій. Я ж строїв для себе цю країну і віддав кращі свої роки на її розбудову».

З того моменту до осені 1943 року, коли наші війська визволили місто, ми від батька ні однієї вісточки не отримали.

Хліба в той 1941 рік видались врожайними, збирали хто як міг. Порядку вже не було ніде, кожен ковару тягнув на себе. А розкрадання прийняло широчезні масштаби. Крали все: від цегли і стекла до зерна, навіть тіста з пекарень.

Наступав вересень місяць, а про школу, куди мене записали в перший клас, не було і мови. В кінці літа ми побачили перші німецькі літаки, які літали групами на схід, і одиноких розвідників. Пасучи корів, ми побачили перші повітряні бої і перші наші жертви — збиті літаки, які горіли як свічки. Пізніше німці літали над нами вільно без всякого остраху. Наших літаків до літа 1943 року ми більше не бачили. Через Зіньків наших військ відступало дуже мало, в основному йшли пішки солдати різних родів військ, деякі на підводах або на полуторках. Техніки, як такої — танків, бронемашин, артилерій — через нас не проходило.

Про нашу сім'ю ніхто навіть вусом не повів, оставивши на розтерзання німцям в місті, знаючи, що більшовицькі сім'ї німці поступово знищували.

Декілька льотчиків, які ночували в нашій хаті, казали, що їх зрадили. Техніка вся була знищена в перший же день війни, а вони пішки відступають вже більше двох місяців. У них навіть гвинтівок не було, а виживали вони за рахунок місцевих хлібосольних радянських людей.

Ми тоді не знали, що основне 600-тисячне групування південно-західного фронту оточено, а штаб фронту на чолі з командуючим Кирпоносом був знищений німцями під Лохвицею в районі урочища Шумейкого.

Перед взяттям міста німцями стояла мертва тишина, як перед грозою, потім була невелика стрілянина. Невідомо, хто стріляв і куди стріляли. А потім двинулась лавина німецьких військ. Спочатку мотоциклісти з кулеметниками в колясках, а потім піхота, далі на конях, велосипедах, машинах. Три дні і три ночі йшли на Охтирку і Чупаківку один в один машини, бронетранспортери, танки, артилерія. Побачивши це, дід Іван сказав, що такої сили мабуть нам не перебороти. І що німці завоюють таки весь світ, маючи таку страшну воєнну силу.

Передові частини німців заскакували в двори, і забирали майже всю живність, курей, свиней, лазили в комодах, навіть з печі виймали варену їжу. Мирних цивільних людей не займали і не розстрілювали.

Уже на третій день окупації нас як сім'ю більшовика поставили на облік з метою ліквідації. Була конфіскована вся зимня одежа і обув батька, зроблений обшук дому. Шукали батька або його соратників. Це вже робили не німці, а місцеві поліцаї із старостою Педгом. Пішли чутки, що батько партизанить і переховується в Пірківському лузі чи лісі і навідується додому. Облави та наскоки, особливо нічні, були 2—3 рази на тиждень. Як правило, це робилось пізнього вечора або

нічку, приходило 3—5 поліцаїв і починали із нас знущатись. Лягали ми спати з наставанням темноти, бо не було чим світити, ні керосину, ні жирів, які можна було б палити.

Всіх нас піднімали з ліжок і відмічали, що ми нікуди не втекли, починали допитувати, де поділи цінності, зброю, а потім проводили обшук. Переривали все в кімнатах, сінях, на веранді, а потім, нічого не знайшовши, погрозували розстріляти.

Тихо підкралась перша окупаційна осінь, плачучи холодними дощами, завиваючи все пронизливішими вітрами. Треба сказати, що запасів на зиму, харчів та одєжі у нас не було. Всі більш менш цінні товари вжитку були розграбовані німцями та конфісковані поліцаями. Із живності було забрано все, окрім корови. Коли намагались забрати її, ми зчиняли такий галас, плач і просьби, щоб її залишили, що це справляло враження навіть на німців. І корову, нашу єдину годувальницю, залишили нам. Ми падали на коліна, дякували Богові і німцям, що вони давали шанс нашій сім'ї вижити. Недоброзичливі поліцаї казали, що заберемо корову тоді, як відправимо усю сім'ю до концтабору.

В середині осені німці відкрили на базі колгоспу «Червона весна» економію, де старостою був Чокало, людина поміркована, яка вміла працювати та догоджати німцям, але не ображати і наших людей. Німцями була створена міська управа, де всі жителі міста повинні були зареєструватись, стати на біржу праці.

Рано вранці мама мене відправляла пасти корову, а потім, разом із сестрами, йшла на економію, де їх заставляли збирати урожай, який тут же відправлявся до Германії. Працювали тяжко весь світлий день без важкої техніки, возами звозили на токи, в комори та амбари економії. Згодом це вивозилось до Гадяча та на Полтаву. Красти було заборонено, хто попадається — розстріл або концтабір.

Першою неприємністю, яка сколихнула все місто, був підпал німецьких складів з боеприпасами на бурякопункті. Рвались снаряди день і ніч протягом декількох діб. Зразу ж були знайдені винуватці підпалу, їх тут же розстріляли, хоч на погляд місцевих жителів то була необережність самих німців, яка призвела до знищення великого складу зброї. Живучи в постійному страху, люди чекали, що ж буде далі і особливої ініціативи чи інтересу не проявляли, не знаючи чим це все закінчиться.

Життя в місті поступово налагоджувалось, але особисто ніхто не почував себе в безпеці, навіть німці, оскільки жили в умовах війни, закони ніякі не діяли, навіть за уявлену провину міг бути тільки один вирок — це розстріл.

Майже щонеділі чи місяця прилюдно в центрі міста катували партизанів чи їхніх посібників і підвішували з табличками на грудях, де конкретно вказувалось, хто він і за що повішений. В холодний період року вони висіли неділями, наводячи жах на людей, підриваючи їх віру, що Червона Армія може перемогти німців, а радянська влада могла повернутись коли-небудь в наші краї. Морально живучи тільки чутками, які розпускали окупаційні власті, народ був поставлений в рабське становище і виходу у нього іншого не було, як тільки працювати на велику Германію, яка до кінця року повинна була завершити війну після взяття Москви, після чого Радянський Союз розпадеться сам.

Пізніше почалися облави на людей в місцях їх великого скупчення. Особливо це практикувалось на базарах. Людей зганяли як худобу у великі огорожені двори, перевіряли документи, одних саджали і потім розстрілювали, молодих людей відбирали, затримували і потім відправляли на роботу у Велику Германію. Що чекало молодих дівчат і хлопців там, у далекій і невідомій країні, тоді ще ніхто не знав. Проводяючи родичів до Германії, люди прощались назавжди. Розуміли, що вороття немає. Проводи молодих людей проходили в таких стражданнях і муках, що мені вважалося ніби їх проводять на вірну смерть.

Взимку 1942 року зрадниками був викритий Зіньківський підпільний райком партії. Після тривалого бою вони всі загинули в нерівному бою. Їх сподівання на те, що таку силу можна здолати якимись партизанами чи непокорю було марним. Німецька влада укріплялась в містах і селах нашого району. Багато бійців повтікали з лав Червоної Армії самовільно чи потрапили в полон. Деякі тікали додому і йшли масово в поліцаї, в установи, які працювали на німецьку машину, заявляючи: «Хай дурні воюють, хай комуняки відстоюють радянську владу, а ми поживемо для себе. Що вона нам дала? Німці нам обіцяли більше».

Підняли голови втікачі, злодії і люди, які були невдоволені радянською владою. Всі вони були майже впевнені, що німці прийшли надовго, а може і назавжди.

Ситуація, в якій ми жили, нагадувала середньовіччя, де кожний з присутніх міг бути на місці звинуваченого. Треба було тільки формально сусіду чи недругу донести в комендатуру чи поліцейський відділ, що ти допомагаєш партизанам чи був посібником радянської влади, тебе тут же заарештовували.

До нас, як до заложників, вночі регулярно з'являлись п'яні поліцаї, робили обшук всього дому і подвір'я, погрожуючи, що нам вже недовго осталося жити при більшовиках, тепер інші часи. Виправити комуністичну покидь може тільки смерть. Нас ставили у кут дому, ми починали звучно плакати, а маги благала оставити дітей в покої, оскільки ми ні в чому не були винні і ніколи нікому не робили зла. Закінчивши облаву, вони щось прихвачували із собою з речей, пили самогонку

і напідпитку оставляли нашу оселю, погрожуючи, що наступного разу нарешті нас заберуть і відправлять у концтабір.

Німці на базі колгоспу «Червона весна» створили економію, де дорослі і діти повинні були відпрацювати від зорі до зорі на великий Вермахт. Мати з мою старшою сестрою ходили на роботу до економії, менша сестра оставалась дома по хазяйству, а мене, 8-річного хлопця, мати відправляла пасти по рівчаках корову, яка чудом продовжувала залишатись в нашій сім'ї. То була єдина годувальниця, яка не давала нам загинути з голоду. Кожен раз коли приходили забирати нашу корову ми зчиняли такий плач, такий крик, що мабуть наш жалюгідний вигляд давав їм повід залишити нам корову, але з приписанням, що певну кількість молока кожної доби мати повинна була віднести на молочний пункт економії. Пізніше в поліції міста став служити рідний брат чоловіка сестри батька — Склярєнко Степан, який своїм ретельним служінням німцям вибився в маленькі начальники і закинув за нас добре слово, взявши перевірки нічні під свій контроль.

В авральному порядку в приміщенні бувшої автороти була відкрита церква з добудованим куполом та дзвонами. Саме відкриття церкви зразу полегшило наше життя і дало можливість нам вижити. Діда Івана запросили стати дяком, а мамі запропонували співати в церковній півчей, що давало можливість вплинути на місцеву владу і відстрочити нашу відправку в концтабір чи розстріл, як більшовицьку сім'ю. В той же час мама отримала місячні продовольчі картки, на які можна було вижити. З іншого боку шурин батька Склярєнко, будучи начальником поліції, по просьбі діда, допоміг відстрочити відправку нашої сім'ї в концтабір. Ми врятувались від голоду та безсольової їжі, на яку не мали ні грошей, ні цінностей, щоб виміняти її у спекулянтів.

Осінью нас спіткало велике горе — мою старшу сестричку Ніну, яка була молода, красива, тільки розцвіла, забрали в Германію, її молодість була понівечена війною. Вона вже розуміла, що вибратись живою з німецьких тенет їй не вдасться. Ніякі просьби матері і її знайомих не змогли утримати Ніну в сім'ї. Навіть підкуп останньою золотою монетою не дав результатів. Зібравши останню кращу одєжу та черевики, шматок сала, сухарі та цибулю ми прощались зі своєю улюбленою сестрою назавжди. Німці вивозили молодь міста у великий Рейх, погрузивши їх на підводи, без музики, без пафосу, а потай, грубо, як злодії, котрі хотіли утаїти свою крадіжку.

В Германію Ніну брали три рази і вона кожний раз тікала під час її перевезення. Останній раз вона втекла з-під Варшави і йшла пішки додому чотири місяці. Без теплого одягу, грошей, їжі, холодна і голодна вона була не скорена німцями і казала: «Я краще загину, але в Германію не поїду».

Мати осунулась, мало говорила, все частіше зверталась до Бога по допомогу, щоб він був милосердний до Ніни, до нас і допоміг пережити всі біди, які лягли на плечі моєї мами. Про батька вона згадувала рідше, говорила з ним, як з живим, просячи у Бога, щоб і його оминула лиха доля смерті. Мабуть, Бог почув матір і нас сповістили, що Ніна хвора повернулась в Зіньків. Узнавши про це, мама розуміла, що в місті їй залишатись не можна, так як це погубить всю нашу сім'ю. І вони вирішили, що вона буде жити в далекому селі під чужим прізвищем. Так воно і сталося.

Життя наше при німецькій окупації було одноманітне, надій ні на що не було. Просипаючись кожного ранку, думали, як добути харчі і прожити ще один день, відомостей майже нізвідки не було, газети не виходили, радіо не працювало. Згадуючи наші злидні, холод і голод, я тільки потім зрозумію, як було важко матері, бачити усе це жалюгідне життя, пережити цю всю наругу, підтримати нас, обігріти своїм добрим серцем і словом, не зійти з ума самій і не завдати нам тяжких страждань.

Деякі сусіди, узнавши, що ми заложники, відвернулись від нас, а їхні діти могли як завгодно принизити, обізвати на вулиці. А захисту ні від кого було ждати. Образити мене або Марію, а іноді й побити міг кожен хто сильніше. Я приходив додому, забивався в глухий кут і гірко плакав, не знаходячи іншої розрядки. Мама, побачивши мої переживання, заборонила мені виходити на вулицю і гуляти з хлопцями, особливо зі старшими.

Коли приходила баба Устя і приносила кісточку з вишень чи шкірку з картоплі або буряки, в хаті було свято. Тільки завдяки діду й бабі та стійкості моєї мами ми вижили у своєму мікросвіті, який був бідним, не інформованим, ворожим, голодним і холодним для нас.

Із розмов мами з дідусем, які велись пошепки, я зрозумів, що німці не дійшли до Уралу і були зупинені на усіх фронтах, а в деяких місцях навіть почали відступати. Я не знав, що таке Урал, що таке фронт, але те, що німців зупинили наші люди, може, і мій батько, але був дуже радий. І уже тоді подумав, що можливо вдасться нам з мамою вижити, де-небудь схватись, пережити, поки пройде ця страшна війна.

Перед новим 1943 роком німці заворушилися і в місто понаїжджало багато машин. Зупинилися і у нас у дворі десь близько 20 німців. Нас втрьох загнали на піч, а самі розмістились хто де міг. Привезли соломи, рубали столи і шафи, в тому числі і наші, щоб отопити дві кімнати, де вони розмістились. До нас ці польові фронтіві німці ставились упереджено, грубо. За прання мамою їх близни давали зі своїх пайків каші, сіль, масло, хліб. За тривалий час окупації ми вперше відчули смак добре посоленої їжі, хліба, хоч він був і не такий добрий, як спечений ма-

мою. Один німець навіть вгостив нас цукерками. Католицьке Різдво Христове та Новий рік вони весело відзначали, пили шнапс, дістали ялинку, правда, вона була без особливих прикрас, співали пісні і сильно повпивались.

Один із них, будучи сильно випивший, пристаючи до мами, співав пісню:

«Нема яйка,
Нема сала,
До свіданія Полтава».

На що ми страшно були здивовані, як в німецькій армії можна співати такі пісні. Будучи на доброму підпитку поганою ламаною російською мовою він сказав нам, що вони відступають і скоро тут будуть радянські солдати. Ми це не сприйняли серйозно і подумали, що це провокація, яка може коштувати нам життя. Але після Нового року все більше німецької техніки від'їжджало на Полтаву та Гадяч, а німці були більш стурбовані, замотані у вогке несвіже лахміття.

Особливо нас вразив відступ італійців. Вони відходили на захід невеликими групами, легко одягнені, зарослі лиця, закутані голови і ноги різним ганчір'ям. Ні зброї, навіть стрілецької, ні повозок у них не було, а техніки важкої чи машин взагалі ми не спостерігали. Вони заходили і ночували тільки в тих домах, де не було німців, просили або забирали силою останню їжу у людей. Вигляд у них був змучений, шинелі і обув обірвані, відчувалось, що це вже не армія, а мародери, які відступають і ніколи уже не будуть солдатами. Інколи між ними і німцями виникали сильні суперечки, які закінчувались перестрілками і втечею італійців з міста. Так продовжувалось декілька тижнів. З того часу у мене залишилось відчуття жалості до італійців, до цієї талановитої нації, яка невідомо чому з'явилась на нашій території, які в неї були інтереси, хто їх загнав сюди і чому вони так безславно гинули від злиднів, холоду і голоду в снігах України, а не на полі брані?

В середині січня основна частина німців виїхала з міста і після короткотрихвального безвладдя і незначної стрілянини в місто ввійшло радянське військо. В основному солдати в'їхали на кінній тязі, майже не було видно машин, танків та бронемашин, важкої артилерії. Солдати були озброєні легкою стрілецькою зброєю, подекуди на підводах серед різного мотлоху, мішків цукру і муки зустрічались кулемети та бронебійні гвинтівки. В місто вони ввійшли крадькома, по всьому було видно, що ненадовго. Захвативши північно-східну частину міста і зустрівши опір німців, вони свій наступ призупинили, розташувались по тих же хатах, де мешкали раніше німці, і виставили в районі полтавського мосту незначний дозор. З місцевими жителями вони не

дуже спілкувались, ніби побоюючись зради і відчуваючи не зовсім дружнє ставлення місцевих жителів до своїх визволителів. Місцевих поліцаїв, які не встигли втекти з німцями, вони тут же розстріляли по доносу ображених людей. Такі дії радянських військ не всім мешканцям сподобались, тому що не було впевненості в зворотному покаранні їх за такі страти з боку поліцаїв. Тривога серед солдат збільшувалась, допомога технікою та боєприпасами, яку вони очікували, не приходила. Відчуження між солдатами і людьми, де вони мешкали, наростало. Ми тоді не знали воєнних таємниць, що німці поступово підтягували з Полтави значні військові і танкові сили. Десь через неділю вранці почався жорстокий бій, не маючи достатньої кількості боєприпасів та важкої техніки, наші солдати почали відступати.

Під час бою ми із сусідами скупчились у вхідному погребі, тому що весь двір прострілювався з боку Шилівської та Ступківської вершин, які домінували над усім містом. Окрім нас, до погреба медсестри із центру міста почали стягувати ранених. Спочатку їх було двоє, потім п'ятеро, а з приближення лінії вогню їх кількість збільшилась до дванадцяти. Причому декілька з них були тяжко раненими, без свідомості. Коли канонада наблизилась до нашої оселі, а снаряди почали рватись поруч, наш сусід Педик і моя мати вблагали медсестер забрати з погреба ранених, тому що коли прийдуть німці, розстріляють не тільки їх, але й жінок, дітей і взагалі всіх, хто допомагав раненим бійцям. Ці благання і прохання евакуювати ранених не впливали на командира, який періодично навідувався до нас.

Коли стрілянина була уже зовсім поруч, ми зрозуміли, що ніякої допомоги не буде і що залишки бійців, відстрілюючись, поспішно відступають. В останню мить дві медсестри підігнали підводу в двір, погрузили з допомогою дорослих ранених солдат штабелями і рівчаками вивезли із нашого погреба. Дорослі жінки, що знаходились у погребі, поспішно повитирали кров на сходинках та у дворі, заховали бинти з кров'ю уже під обстрілом німецьких танків, які на своєму шляху зносили один за другим будинки гарматними та кулеметними пострілами. Танки йшли вряд по широкій вулиці, розстрілюючи все живе зліва і справа. Декілька будинків, що були на передньому плані, загорілись, їх ніхто не тушив, тому що в такому пеклі все що ворушилось знищувалось уже кулеметним вогнем.

Через годину канонада ущухла і з'явилися німецькі автоматники, які почали виловлювати по дворах місцевих людей, що залишились живими. Німці добре знали, що люди, щоб спастись переховуються в погребах або підвалах. Не обійшла лиха доля і нас. Різко розчинивши двері, три автоматники, стріляючи вповодж ший погреба, вдерлись у наш льох. Заставили всіх підняти

руки догори і по одному виходити з погребів. Вийшовши з темного льоху на подвір'я, яке було вкрито снігом, сльозились очі, ми всі були у відчаї, зрозуміли, що це кінець.

Я був у старому дідовому кожусі, підперезаний материним платком. Я теж розплакався, бо плакала мама і всі дорослі сусіди, а ще й тому, що наступаючи на поли кожуха, падав у сніг, а німець, який шов поруч, підштовхував мене дулом автомата. Вийшовши на вулицю, ми побачили цілу юрбу людей, яких гнали німці до рівчака, а позаду повільно рухались танки. Юрбу людей складали чоловіки, жінки і навіть грудні діти. Кругом горіли хати, жінки грудних дітей кидали на сніг, прощаючись зі своїми близькими. Стояв суцільний смертельний крик людей, які уже були приречені судьбою на смерть.

Дійшовши вниз до рівчака, німці збили силою людей в кучу перед декількома кулеметами, а з боків стояли танки. Якийсь рижий зарослий німець на ламаній російській мові виголосив вирок, що всі ми, як заложники, які допомагали партизанам та червоним солдатам, негайно будемо розстріляні. Зчинився такий крик, плач і навіть вий, який я ніс із собою протягом усього життя. Нічого подібного я в своєму житті більше не чув. Декілька чоловіків, які були в німецькому полоні, кинулись до німців пояснювати, що ці люди не винні, особливо жінки і діти, що вони не повинні розстрілювати цих людей. Але просьби їх були не почуті. Німці грубо збивали натовп до гурту, підганяючи їх ближче до кулеметів.

Я побачив страшенну журбу в очах матері, яка періодично схлипувала і прощаючись, цілувала мене і старшу мою сестру Марію. Ми прощались назавжди, це розумів кожен з нас. Раптом у мене з'явилась думка, що я впаду раніше, ніж мене застрілять і таким чином, можливо вдасться спастись.

У цей час із центру міста під'їхала легкова гарна машина, із якої вийшов німецький офіцер. Вони щось поговорили, і той рижий німець неохоче пояснив нам, що натовп слід розділити, дітей і жінок в одну сторону, а чоловіків — в іншу. Після цього був зачитаний приказ, як виявилось пізніше, коменданта міста, що дітей і жінок відпустити, а чоловіків — розстріляти.

Важко було розділити чоловіків і молодих хлопців від їхніх матерів і жінок. Звіриний крик сплітався з плачем і мужицькими сльозами, які скупко текли по зарослих щетиною щоках. Жінки сплітались зі своїми чоловіками і не давали німцям відтіснити чоловічу масу людей від жіночої. Почалася стрілянина, а коли декількох чоловіків застрілили на очах у всього натовпу, жінки і діти почали відходити у бік міста, а чоловічу половину німецькі автоматники прикладами рушниць і дулами автоматів відганяли в сторону рівчака. Нам був приказ ні-

мецького коменданта через три години евакуюватись в південно-західну частину міста в райони Лисівки і Беївки.

Вернувшись в дім, ми застали розграбоване останнє майно, повибивані вікна й двері. Жити в такому помешканні на початку березня, коли стояли ще тріскучі морози, було неможливо. Мабуть, було Богу угодно, що годувальницю нашу — корову — німці не забрали. Зібравши свої убогі пожитки та залитавши корову, ми почали свою міграцію задніми вулицями в сторону Лисівки. У мами там жила хористка по церкві Дуська Логвинівна, яка по маминій уяві могла нас прийняти на цей страхітний для нас час.

Входячи з Цибулівки, ми пройшли Бойківку, Гончарівку, де німців було менше і рухались вони на схід невеликими групами в сторону Тарасівки та Пірок. При пересіканні центральної вулиці нас зупинив німецький патруль, який захотів відібрати у нас корову. Слід зазначити, що ми зчинили такий галас, мама, Марія і сестра мами так ублажали німців залишити її нам, що це подіяло на них, особливо на самого старшого, який на ламаній російській мові дозволив нам іти в сторону Лисівки. Від голоду ми були на певний час врятовані. Ідучи по крижаному снігу мимо кладовища, лікарні, ми під вечір дібрались до маминої знайомої.

Вона нас зустріла не гостинно, але з розумінням. Поки ми добирались до неї околицями міста, вже туди дійшли чутки, що жителі Цибулівки та Бойківки за допомогу Червоній Армії розстріляні. Наша поява дуже збентежила Дуську, вона знала, що наша сім'я є в заручниках і не розуміла чому німці в такій ситуації нас не розстріляли. Більш за все вона турбувалась, як це може відбитись на її сім'ї за укривання більшовицьких недобитків.

Завдяки тому, що німці відступили, а місцева влада розбіглась — в місті царила плутанина та безладдя. Не бачили ми і місцевих поліцаїв.

Ублаживши Дуську пожити декілька днів в її домі на досолом'яній долівці, засланій рядном, мама пішла до міста клопотати про повернення до свого подвір'я. Воно хоч і було розграбоване, але це свої стіни, які давали б нам можливість вижити.

Фронт і канонада поступово відходили на схід від міста. На третій день з'явився мамин батько Іван і сказав, що місцева влада дозволила людям повернутись додому. До комендантського часу ми тим же шляхом вернулись додому. При переході німців і техніки в місті ми уже майже не зустріли. Прийшовши до хати, ми побачили ще більше розграбований наш дім.

Зібравши сухе соняшничиння, бур'ян, пошкоджені меблі та стільці, ми закрив вікна подушками, які були сховані в сараї на горищі, затопили грубу, заслали стару одержу, рядно на черинь і у верхньому одязі декілька ночей так перебивались у невеличкій кімнаті. Вранці, коли ми просипались, піч була майже холодна, вода у відрах покривалась кригою. Мама розуміла, якщо не засклити вікна і не дістати дров, ми замерземо. Останні дні ми спали на топчані на дворі у вхідному погребі, де температура була значно вищою, ніж у нашій жилій кімнаті.

Знайшовши два захованих червонці, вона виміняла на них солі, дров та засклала вікна. Добре, що в домі були невеликі вікна з маленькими шибками. Це дало можливість їх засклити і підтримувати температуру для виживання.

Батьки мами підтримували нас як могли: дід Іван приносив нам трохи мукки, з якої ми варили затірку, а також капусту, хліб, сіль. Інколи як делікатес приносили кісточку з-під вишневого варення, а то і саме варення. Жирів ми неділями не їли, а якщо приносив дід невеликий кусочок сала, то мама змаже ним сковороду і на муці з водою напече млинців — це вже був розкішний сніданок чи обід. В основному ми виживали за рахунок картоплі, яка була зібрана на нашому огороді і не розграбована під час нашого виселення, оскільки двері погребка були міцні і закриті.

В середині квітня отелилася корова і ми зрозуміли, що наша годувальниця не дасть нам загинути від голоду. Основну частину молока мати відносила в економію, яка зорганізувалась на базі колгоспу «Червона весна». Оскільки корова була дуже молочна, частину молока мама міняла на продукти у сусідів та на базарі, частину віддавала старості та поліцаям, які після короткого вступу Червоної Армії в місто та розстрілу декількох із них, стали більш поблажливо відноситись до нас. Їм вигідно було не здавати нас німцям, оскільки мама старалась задобрити їх молочними продуктами.

В місті пішли чутки про те, що німців під Сталінградом розбито, вони почали стрімко відходити на захід. Приймачів на вулиці ні в кого не було, але чутки про те, що німці тут довго не затримаються, все впертіше ходили серед простого люду.

Навесні Ніна дала вістку про те, що вона втекла з-під Львова і декілька місяців пішки добиралась до міста. Але вона розуміла, що коли вона появиться в місті, то нас німці не пощадають, тут же розстріляють.

Тепер мама розривалась на два фронти, з одного боку, утримати нас в цьому світі, з другого — зробити все, щоб Ніну не видали поліцаям. Тоді теж нам буде

кінець, причому цю втечу з Німеччини вони зв'яжуть з партизанами. Ми будемо розстріляні негайно.

Як мама викручувалась, мені достеменно не відомо, але ми продовжували бути на плаву, виживали в цих скрутних умовах. Правда, поліцаї стали рідше заходити до нас і були більш поблажливі, ніж раніше. Більш уїдливо, як свердло, став навідуватись староста Педго, який підкреслював що він не має доказів чи документів, які б підтверджували, що Ніна працює на Велику Германію. Не вимовляючи декілька літер, він говорив: «Я обов'язково відправлю твою сім'ю, Пааско, в концтабір. Я знищу ваше комуністичне відріддя». Дід Іван з матом робили все, щоб його доноси не сповнились. І кожного разу, коли маму викликали в управу, ми розуміли, що то може бути останній раз. Спасибі Складаркам, які гасили цей конфлікт, не даючи ходу матеріалів доносів Педга в німецьку комендатуру.

В кінці весни, пасучи корів, ми побачили радянські літаки, які групами по дев'ять чи дванадцять пролітали над нашим містом, направляючись на захід. Це були перші, як проліски весни, вістки, що діла німців ідуть не зовсім добре і що вони не утримаються довго на нашій землі. Ми всі раділи таким польотам, вони надавали нам впевненість, що треба жити і можна навіть в таких умовах вижити. Нічні польоти ставали все частішими, вибухи бомб ми чули все ближче, а зенітні постріли німців усе рідше, а інколи їх і зовсім не було. Створювалось враження, що німці вже не володіють повітряним простором і радянським літкам не загрозували ні з землі, ні з повітря.

Одного разу два німецькі літаки намагались збити групу наших літаків, які на невеликій висоті летіли в сторону Миргорода, а може Полтави. Зав'язався повітряний бій, ми побачили картину, коли німецькі винищувачі були збиті в короткочасному повітряному бою. Кожен із нас в душі радів цій маленькій перемозі, яка прискорювала визволення від німців нашої місцевості.

Влітку техніка, німецькі обози, особливо з пораненими більш щільно потяглися на захід, в очак німецьких вояків уже не було того лоску, тієї нахабності по відношенню до місцевих жителів. Вони вже не грабували все підряд, що траплялось на їхньому шляху. Були більш терплячими до нас, висловлювали на ламаній російській мові незадоволення своїм станом. Такого на початку війни ми не спостерігали. Ми зрозуміли, що діла німців кепські і що вони уже перестали вірити в свою перемогу.

Все частіше з'являлись радянські штурмовики, які дуже дошкуляли відступаючим по сільських дорогах німцям. Не давали покою і кукурудзники, які безшумно підлітали до наміченої цілі, закидали її бомбами і непомітно зникали. Життя

ставало невиносим ні днем, ні ніччю. Після того, як розбомбили сусідній дім, батьківщину мого батька, залишатись на ніч в нашій хаті було небезпечно, ми перемістились спати в погріб у дворі. Виходило, що тепер нам приходилось ховатись не тільки вдень, а й вночі.

Неділі за дві до звільнення нашого міста поліцаї приніс повідомлення, що протягом двох годин ми повинні зібратись біля комендатури і нас, як заложників, будуть відправляти до Германії. Ми зрозуміли, що це вже кінець, відступаючи німці повинні були знищувати все те, що носило ярлик більшовицького. Зібравши нехитрі манатки, ми всі разом з коровою пішли до комендатури. Там уже було декілька сімей, які чекали на подальший вирок.

Що там відбулось, нам достовірно не було відомо. Але під наглядом декількох поліцаїв і двох німців з підводами нас пішки погнали в бік Шилівського шляху на Полтаву. Відношення не були грубими між нами й охоронцями, але нас попередили, що коли хтось навіть подумає про втечу, буде розстріляний на місці. У нас з'явилась маленька надія на життя.

Коли відійшли від міста Зіньків і стали наближатись до села Шилівка, у нас з'явилась надія, що, може, дійсно нас не знищать. Під Шилівкою до нас добавили ще юрбу заложників і погнали попереду та позаду відступаючих німців. Ми зрозуміли, що виявились для них живим щитом від все частіше наступаючих радянських штурмовиків.

На третю добу під вечір ми зупинились в якомусь ярі, який густо поріс достатньо високими деревами. Їсти у нас не було чого — викопували по дорозі картоплю та із колосків вибирали зерна ще недоспілої пшениці і, довго жуючи, втомляли голод. Відпочивати майже не приходилось. Оскільки з нами зупинилось багато машин і підвод, вони були замічені льотчиками. Почалось полювання літаків за нашою колоною. Хвиля за хвилею налітали штурмові ескадрилі, які не давали можливості навіть підняти голову.

В одному із нальотів, коли вже майже стемніло, ми відірвались від основної колони і попід крутим звивистим берегом пробрались до болотистого луку. Місцевості цієї ми не знали, але залишатись на березі означало бути пійманими німцями. Мама сказала: «Діти, це наш порятунок, ми повинні іти в глибину луку і там сховатись». Навпомацьки крок за кроком ми зайшли в глибину луку і під ранок, коли почало сіріти, стомлені, голодні і покусані комарами, ми зупинились на відпочинок. Відірвались від німецької колони не так далеко, але місцевість була дуже заросла, болотиста і майже непроходима. Як ми не впірнули в болото цього торф'яника, для нас залишилось загадкою. Притаївшись в лузі, майже цілий день ми не чули реву моторів машин, стрілянини чи лаю собак.

Перемучившись ще одну ніч в лузі, мама залишила нас, зробила розвідку, побачила і переконалась, що нас ніхто не шукає і німців близько не видно, і вирішила іти в напрямку села. У нас не було сірників або чим розпалити, щоб спастись від не менш надовідливих за німців комарів.

Вибравшись з луку, ми почимчикували дуже повільно по березі річки на схід, в надії зустріти кращу свою долю і життя. І доля нас не зрадила. Ми зустріли добру місцеву жінку з сусіднього села, якій сказали, що ми біженці, заблудились, не знаємо де ми і як нам пройти в Манилівку до своїх родичів.

Вона завела нас на своє подвір'я, яке стояло в стороні від села, накормила, застелила ковдрою солому в сараї і дала можливість нам з Марією поспати. Мати осталася у дворі з господинею цього дому, боячись, щоб вона не видала нас німцям.

На щастя, жінка виявилась порядною людиною, матір'ю трьох дітей і палкою противницею німців, а особливо поліцаїв, котрі тут бували наїздами, але досить таки насолити місцевим жителям. Вона запропонувала це лихоліття перебути у неї, а нас вона видала своїм сусідам за дальніх рідних, які утекли з міста, щоб уберегтись від німців, поліцаїв та частих бомбардувань, які уже доставали і це глухе невеличке село, хоч воно і стояло далеко від магістральних доріг, по яких відходили основні війська.

Нічні нальоти тут були незначні, розриви авіабомб все далі і далі відкочувались на захід, а фронтний гул уже не давав покою із сходу. Використавши артобстріл катюшами, наші прорвали оборону німців і появились у селі, де ми мешкали.

Аж через два роки ми побачили наших визволителів, які були голодні, обірвані, не російської національності, які устрашали автоматами точно так же грабували, як і німці, вважаючи нас за німецьких посіпак. Мати доказувала їм, що ми біженці, що ми постраждали від німців і тут переховуємося від них. Тільки коли прийшов русявий сержант і сказав, щоб вони відстали від нас, ми з полегшенням зітхнули, зрозуміли, що прийшла радянська свобода, що ми остались живими в цій кривавій бойні, де кожної миті ми могли бути вбиті поліцаєм, німцем чи якоюсь шаленою калею, снарядом або бомбою. І за нашу смерть ніхто не буде нести ніякої відповідальності.

« А жити треба було,
хоча б для того, щоб
подивитись, а що ж буде далі »»

Післявоєнний час

Фронт поступово відсувався на захід. Вже тихіше відчувалась канонада розривів артилерійських снарядів та авіабомб. Іноді по ночам спалахувала кулеметна чи автоматна стрілянина, яка швидко ушухала. Ми всією сім'єю пішки почали відходити на північний схід. Назустріч нам нескінченною чередою двигались кінні обози, танки, рідше машини ЗІС та ГАЗ, які везли за собою гармати, а в кузовах — вояків. До нас вже відносились більш людяно. А особливо до мене. В цей час мені було 9 років і кожен солдат хотів потримати мене на руках, і я переходив з рук в руки, мене садили на коліна пригощали кусочком цукру чи хліба. Мабуть, кожний з них згадував своїх дітей, мріяв ще побачити їх і свою сім'ю, бо війні ще не було видно кінця.

На польових кухнях нас підгодовлювали, ще й давали на дорогу хліба та поїсти солдатської каші. Лавина військ двигалась на захід і не видно було цьому сіро-зеленому рухові кінця, а ми одиноко рухались на схід в надії добратись скоріше до своєї оселі, яку дуже хотіли побачити незруйнованою. Десь уже під селом Шилівка ми зустріли частину вояків, які брали Зіньків. Наступаючи зі сторони Пірок, вони зустріли відчайдушний опір німецьких солдат-смертників, які в добре закріплених окопах стримували наші війська декілька діб. А це було вже недалеко від нашого дому. Коли ми розповіли одному лейтенанту де знаходиться наша хата на Жовтневій вулиці, він сказав, що декілька хат там стоїть зруйнованих, а є цілі вулиці спалені повністю. Ми були страшенно стурбовані і тут же поспішили до міста, щоб побачити своїми очима розказане офіцером. Ми надіялись на Бога, що він змилювався над нами і батьківську хату залишив цілою.

Надвечір ми добрались додому і побачили, що на розі Бойківки і Цибулівки зіяла величезна яма, а хати поруч були зруйновані, в тому числі і хата батькового діда. Наша хата була розграбована, без вікон і дверей, покошена від бойового вибуху, але жити в ній можна було.

Володимир Мосієнко

Мамин батько, дід Іван, який відвідував наш дім кожного дня, прийшов по чуткам «безпровідного телефону» пізно вночі, приніс поїсти картоплі і був дуже радий, що ми осталися живі. Дід приніс з сараю соломи та старий килим, застелив на полу і ми втомлені полягали спати. Нам вважалося, що саме найтяжче уже позаду. Через неділю із підпілля прийшла старша сестра Ніна, яка переховувалась на селі у наших знайомих і нам думалося, що нас тепер ніхто не розлучить і ніхто не буде ображати.

З приходом радянських військ стали відновлювати місцеву владу, Ніна пішла рахівником в колгосп «Червона весна», я почав пасти свою і сусідські корови, Марія з мамою почали працювати в колгоспі. Поля були не убрані і не засіяні. В багатьох місцях німці вибирали поверхневі шари чорнозему і відправляли в Німеччину, щоб не гнати порожняком вагони в Німеччину.

Почали збирати хліб, який уже в багатьох місцях висипався, але косили серпами і косами, в'язали в снопи і складали в полукіпки, щоб потім ціпами вимолотити на току в колгоспному дворі. Збирали і ми в торбинки колоски і відносили їх до колгоспного двору.

Ходили ми босі, так як я обірвався зовсім, і мамі прийшлося відробити у діда, по вуличному прізвиську Мазай, за те, що він із витканого полотна, окрашеного бузиною, зшив руками штани з однією підтяжкою і перешив із якоїсь старої жіночої кофти сорочку. Від цієї обнови я був таким щасливим! Люди починали поступово обживатись, утепляти будівлі. Дід Іван дістав десь скла, яке почали завозити до міста та закрив вікна. Також змайстрував засув двері, і ми вже жили не на долівці, а на топчачах, дивані та ліжку, які дід привіз від себе і подарував нам.

Радощі нашій не було кінця, коли ми отримали солдатський трикутник з польовим адресом від батька. Він був живий. Писав, що судьба його закинула в Ленінград на Волховський фронт, що він знаходився там з перших днів оборони Ленінграду. Писав, що він старшина кулеметного розрахунку, скучив за сім'єю і не знає живі ми чи ні. Батько обіцяв, що буде писати часто, так як за ці роки дуже скучив за нами. Після того як мати попрочитувала багатьом сусідам що Сергій живий, ставлення до нашої сім'ї різко змінилось, принаймні так мені здавалось, та й ми змінились, так як наш батько і захисник виявився живим.

Дід десь дістав старенькі черевики та фуфайку, я пішов до школи. Під час окупації я в школу не ходив, і щоб не бути переростком, пішов зразу в другий клас. Спочатку другий і третій класи були об'єднані і нам викладала одна вчителька по порядку різні предмети. Учитись дуже хотілось.

Коли ми вернулись в Зіньків, нас місцева комендатура попередила, щоб дітей не пускали самостійно на поля та до річки, так як кругом валялось дуже багато зброї, мін і різних боеприпасів, особливо німецьких.

Пішовши до річки, ми з моїм друзями Сашком і Ванею Понежою почали освоювати околицю міста. Слід сказати, що починаючи від Солов'янівки, в окопах ще лежали роздягнуті, роздуті від жару вбиті німці, їх було декілька десятків. Ховати їх було нікому, але коли сморід почав розповсюджуватись і на місто, комендант заставив дорослих жителів закопати їх там, де вони знаходились. Ненависть була такою, що ніхто навіть не наважився поцікавитись, що вони за люди, звідки, і за які інтереси загинули.

Через декілька днів вся дівора від малого до великого мала зброю: хто пістолет, хто автомат, а хто навіть мав і ручні кулемети.

Тілові частини не встигали збирати трофейну зброю, а зібрану розмістили в колгоспній клуні, де дірки були такі, що можна було в'їжджати машиною. Охорони як такої не було. Написали на газеті, що вхід в клуню забороняється і це небезпечно для життя. Без сумніву звіти можна було витягнути любую зброю, та й на полі бою її було не менше. Десь уже в перші неділі після звільнення почались по всьому місті зриватись снаряди, міни і розривати та калічити дітей мого покоління. Цікавість до зброї була величезною, особливо у хлопців-підлітків і, як правило, за свою жадність та цікавість приходилось розплачуватись життям, в кращому випадку — каліцтвом. Розривало вщент по декілька дітей зразу, так повторювалось кожного повоєнного дня. Німці, відступаючи, залишили міни різної форми, кольору та функціонального призначення. Знаходячи їх, діти, яких не добила війна, гинули при їх розбиранні. Ті, що пасли скот, необачно наступали на сховану смерть. Інколи розривало не тільки дітей, але й корів і кіз, які паслись на полях. Не обійшла війна і селян, які порались на збиранні урожаю та обробці землі. Відлуння війни довго ще нагадувало смертями та каліцтвом про себе. Але тим часом життя поступово налагоджувалось. Нам, як солдатським сім'ям, видали карточки на хліб, крупу та олію.

Щоб вижити мені потрібно було допомагати матері, і я почав пасти не тільки нашу корову, а й інших хазяїнів з нашої та сусідніх вулиць. Це приносило певний достаток в дім. Хазяїни корів старались відплатити хто чим міг, в основному — продуктами, сіном або соломною чи дровами. Я почав заробляти, перестав голодувати і вже наїдався.

Пасти корів було нелегко, особливо тих, які бились, тому приходилось часто просити допомогу у старших пастухів, які мали більший досвід у випасанні громадських корів.

На пасовищі ми цілий день були надані самі собі, знаходили різну зброю, навіть мали 45-міліметрову пушку, з якої обстрілювали поблизу лежачі села. Знайденим німецьким кулеметом через річку обстрілювали Солов'янівку, ніхто навіть не уявляв наслідки таких обстрілів. А коли людям такі обстріли надоїли до нас одного разу нагрянула місцева міліція, яка забрала всю стрілецьку зброю. Роззброювали вони нас з великим скандалом, але без втрат з обох боків. Обіцяли доповісти у наші сім'ї про неналежне поводження зі зброєю.

Наговорили і моїй матері про те, що я можу стати калікою, коли буду поводитись і далше так. Мати заперла мене в хаті, взяла сокиру і почала сильно страшити, що краще вона зарубає мене сама, ніж потім все життя буде мучитись зі мною калікою. Про смерть не йшла мова, бо то був більш притаманний результат і для постраждалих, і для їхніх родичів.

Я сильно перелякався, кричав, плакав і просив маму, що я більше не буду мати зі зброєю ніякого діла. Тільки хай залишить мене живим. Після того як нас роззброїли, ми перейшли до озброєння гранатами та мінами і почали глушити ними рибу, кидаючи наші та німецькі протитанкові гранати.

Знову постраждала одна група пастухів, що пасла кіз. Було розірвано декілька кіз, двох хлопців і п'ятьох поранено. Ми не знали часу розриву гранат після того, як висмикувалась чека. Коли німецька протитанкова міна з магнітами, що нагадувала ліжку розривалась через значний час, то наша протитанкова граната розривалась дуже швидко, хлопці навіть не встигли відкинути її у воду. Вона розірвалась на льоту і принесла багато горя, крику, стогону, втрати худоби. І хоч це зустрічалось чи не кожної доби чи неділі, привикнути, а тим більше стати свідком чи постраждалим було дуже страшно. Але все ж через певний час спрага оволодіти технікою пододала нас і знову невміння поратись із технікою призводило до наступних жертв. Страху смерті у наших віці ще не було. Чи то війна його притупила, чи то інтерес до техніки та зброї переборював смертельні наслідки.

Через деякий час з'явилась тилова частина, яка почала збирати та вивозити зброю. Куди? Вони не відповідали. Та й гибель дітей і юнаків почала зменшуватись. А то вже складалось таке враження, що чоловічу стать, коли не знищить війна, то доконає залишена на полі брані різна зброя. Як стало відомо пізніше, німці спеціально оставляли її, щоб знищити більше людей на залишеній ними окупованій території.

Коли ми пасли худобу, в нас було багато зайвого часу і ми поступово пристращувались до футболу. Так як у нас довгий час не було футбольного м'яча, то ми набивали сіном щось підходяще по формі і ганяли на «макітрі», де було більш-менш рівне поле. Замість воріт стояли палки, якими ми пасли корів.

Я уже тоді почав любити цю колективну гру, де кожний може себе проявити.

Восени дід попросив мене заготовити для корови сіна. Він десь добився дозволу, що під Северинівкою можна викосити осоки на невеличкому шматку землі на березі Ташані. Саме там мене дід Іван навчив косити косою, відрізняючи сіно від отави, навчив, як треба готувати корм для корів. Я був йому дуже вдячний за науку, яка мені пригодилась протягом всього мого життя. Правда, при перевозці на горбі сіна, коні злякались машини і почали стрімко рухатись. Гарба не витримала такого швидкого руху переляканих коней, відпало колесо і ми перекинулись із висоти десь 3 метри. Сіно накрило нас зверху, ще при падінні я дуже вдарився головою і спиною об землю. Зляканий, травмований я ледь вибрався із під сіна, разом із сусідкою, яка не стримала переляканих коней. Визвали матір, забрали сіно вже частинами і перевезли додому, але то вже було без мене.

Інформації тоді такої не було, збирались біля радіоточок і слухали майже кожного дня повідомлення радянського інформбюро. Фронт поступово просувався на Захід. Після запеклих і тяжких боїв наші уже визволили Київ. Те, що бої були запеклі, ми відчули по похоронках, які прийшли до нашого міста. Майже 90% людей, яких мобілізували після визволення міста, загинули. Не знаю, вчили тих людей, як стріляти, давали їм із чого стріляти, тому що багатьох з них навіть не переоділи в солдатську форму. Але вони гинули не як визволителі і герої, а люди, які непотрібні були цій державі.

Отримали і ми три похоронки, загинув материн брат Михайло і два племінники, його сини Грицько та Іван. Переживав дід, баба Устя, мати вже не плакала, бо, мабуть, виплакала всі свої сльози під час окупації німцями та знущаннями поліцаїв. Забрали тоді і батькового брата Грицька, але від нього похоронки, слава Богу, не надійшло. Молились за нього його жінка тьотя Прися і троє маленьких дітей, які повторювали нашу біду під час окупації. Ми їм допомагали як могли, тому що до бідності ми уже звикли і могли виживати у найскрутніших умовах життя.

Зима 1944—1945-х років видалась помірно холодною, але все одно прийшлося багато пропускати школу із-за того, що не було що одягти — ні взуття, ні одяжі, тому ми з сестрою Марією ходили по черзі. Офіцерським сім'ям платили більші гроші, а сім'ям рядових солдатів майже нічого, а прибуткові податки приходилось платити дуже високі. У нас була одна корова, а приходилось відносити до молочарні 120 літрів молока в місяць. Це було майже все молоко, корова доїлась не дуже добре, так як кормити її було майже нічим. Відношення місцевих властей до нас було відчуженим, навіть холодним, як до людей, які

проживали на окупованій німцями території. Забирали все, що можна забрати, заставляли відпрацювати в колгоспі призначені трудодні, за які майже нічого не платили ні грошима, ні натуральними продуктами. Жили тільки тим, що вирросло на огороді — картопля, буряк, різна сушена зелень, навіть моркви не було, не було насіння посадити. Спасибі материним батькам, які уже і при радянській владі не дали нам загинути від холоду і голоду.

Війна вже йшла по Західній Європі і нагадувала нам мобілізаційними листами із воєнкомату, похоронками та транспарантами: «Все для війни, все для перемоги». Ми із газет і радіо кожного дня довідувались про те, що перемога над німцями незворотна і вже не за горами. По плачу та криках на вулицях і у дворах, ми розуміли, що то нещасні вдови оплакували своїх загиблих чоловіків та синів. Прихід похоронок не зменшувався до кінця війни. Ми ж солдатські листи від батька отримували майже кожного дня.

І коли з травня 1945 року перестали надходити листи, мати вирішила, що батько загинув. Але через півтора тижні прийшов солдатський трикутник, який бігом приніс листоноша Юрченко. Ми прочитали, що батько підірвався на міні і зараз знаходиться в шпиталі. Коли прочитав дід Іван листа батька, то сказав: «Я ж казав Сергію не підіймай важкого, а то підірвешся. Не послухав. От і підірвався». Дід зразу і не второпав, що батько підірвався на міні.

В кінці квітня не обійшло горе і нас — перед самою перемогою в квітні 1945 року загинув брат батька Грицько. Крик стояв неймовірний. Ми всі плакали, говорячи, плачучи тільки нам зрозумілі слова. Тітка Прісія осталась з трьома маленькими дітками одна, без роботи, без фаху, без допомоги влади. Жити треба було, хоча б для того, щоб подивитись, а що ж буде далі. Оскільки ми були такі ж бідні як і вони, то ділитись було майже нічим, але мама находила якісь продукти, овочі і несла туди, заспокоюючи себе і їх у нелюдському горі.

*« Людська маса, одита в сірій, як
земля, одяг, вирувала, клекотіла,
сміялась з надією, що все погане
скінчилось, що всі біди і негоди
залишились позаду »*

Перемога, засуха та відновлення життя

Наступав травень сорок п'ятого, його майже не відзначали в нашому місті, всі чекали дня перемоги. І він настав 9 травня. Що робилось важко навіть уявити. Військова частина, яка стояла в центрі міста, відкрила вогонь з усіх видів зброї. Все, що мало стріляти — стріяло. Цілу ніч місто освітлювали ракети, так як електричного струму у місті ще не було. Гул, пісні, стрілянина продовжувались до самого ранку.

Радість людська була безмірна. На центральній вулиці міста, яку потім назвали іменем засновника держави Леніна стихійно збирались люди. Одні обнімались, інші цілувались, багато людей стоячи нібито завмерши плакали, щось для себе промовляючи. Спостерігаючи, можна було помітити, що не було жодної людини, яка б по своєму не відреагувала на таку визначну подію. Людська маса, одита в сірій, як земля, одяг, вирувала, клекотіла, сміялась з надією, що все погане скінчилось, що всі біди і негоди залишились позаду.

На стадіоні тимчасово сколотили з декількох дощок трибуну, де відбувся мітинг, на якому казали, що наш народ під керівництвом Сталіна та більшовицької партії отримав історичну перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. І що нас тепер чекає світле завтра, хоч ця перемога нам дісталась дорогою ціною. Не було майже жодної родини, яка б не втратила своїх близьких або рідних. Тільки через багато років я узнав, що завдяки безглуздій і не розумній політиці вождя всіх націй і народів Йосипа Сталіна та маніяка Адольфа Гітлера людство втратило в Другій світовій війні 55 мільйонів кращих людей планети Земля, які були убиті, закатовані, повішені або отруєні.

Це ж треба було в середині ХХ століття так запаморочити людей, так їх залякати, напрацювати в своїх ідеологіях, комуністичній та націонал-соціалістичні, таку людську ненависть, що це спричинило великий опір чесних людей всього світу, які захотіли викоринити їх і більше їх ніколи не реанімувати, як ідеологій, направлених проти людства.

Володимир Мосієнко

Влітку і на початку осені до міста все, що залишилось живим після перемоги, їхало, йшло, летіло з великими трофеями від різного багатокольорового шмаття до виробничих станків, художніх картин. Везли все потрібне і непотрібне. Багато тягнули на собі всілякі речі, незнаючи навіть їх призначення. Але вже тоді було помітно, що в залежності від чину та звання барахло різнилось своєю дрібною, значимістю та засобами доставки. Інколи за майно виникали сутички між підлеглими і офіцерами, які закінчувались трагічно для переможців.

Оскільки місцева промисловість та сільське господарство знаходилося в повній розруці і майже не працювали, всі товари, від американських кожухів до німецьких роялів і нот, з'явилися на барахолках, які називались товкучками. Тут можна було не тільки щось купити, але й обміняти, так як у більшості простих людей грошей взагалі не було, а якщо були, то витрачались на щось життєве, необхідне, фуфайку або бурки чи валянки для зими.

Мій батько, незважаючи на свій немолодий для бійця вік, в чині старшини був демобілізований із Волховського фронту аж на початку 1946 року. Оскільки він не воював на німецькій території, то приїхав з солдатським пайком, двома парами білизни, шинелю, шапкою та кирзовими чобітьми, що викликало у мамі велике здивування. Як же так воно сталося, що такий герой-переможець вернувся майже жебраком. Батько на це відповів: слава Богу, що він живий і вернувся не калікою. А на питання чому так пізно, відповів, що вони ще в лісах Прибалтики добивали рештки німецьких угруповань. І що більша частина військ була зразу ж відправлена на війну з Японією.

Після повернення батька з війни моєї радості і гордості не було меж. Я зрозумів, що зараз мене ніхто не зачепить і не буде принижувати. Вся німецька покидь притихла, поступово почали виїжджати з міста.

Прослухавши мамині розповіді, батько був настільки приголомшений людською низкістю, що хотів порубати сокирою жінку і сина Педга. Нам всією сім'єю ледве удалось його стримати. Дід сказав: «Ну відплатиш ти їм, але ж сам сядеш і сім'я останеться без батька і весь час буде тягнутися за тобою шлейф убивці. Хай розбирається радянська влада, яка вигодувала таку покидь».

Від німецьких мордувань, життя у злиднях, голоді і холоді захворіла легеньми старша сестра Ніна і влітку померла. Всі ми переживали хворобу Ніни, все що було в нас цінного пустили на лікування, але підточений, ослаблений організм не справився з хворобою, і вона, не розцвівши, померла у 20 років. Батьки разом з нами страшно переживали її смерть, але повернути чи утримати її життя вони не змогли. Та й медицина тоді була ніякою. Згоріла як свічка, оставивши великі рубці на серці у матері та батька. Таку втрату не можна втішити словами

Перемога, засуха та відновлення життя

чи обставинами, тільки час спочатку притупить цю біль, а потім поступово його згладить.

Потроху наше життя почало налагоджуватись, батько пішов на роботу в райпотрібспілку, ми — в школу. В місті запрацювали деякі підприємства і організації. Але в 1947 році країну підстергла страхотна засуха. За всю весну і літо не випало жодного дощу. Хліб навіть не косили. Все на пні погоріло. Уціліла по низах біля річки і ставків огорожина, завдяки якій багато людей вижило. Засуха приголомшила людей з їх нещасною долею. Вжити в такій страшній війні і смерті від голоду тепер було дуже прикро і скорботно. Люди сподівались, що влада не допустить голоду 1947 року і звернеться до світової спільноти за допомогою, щоб спасти цей знедолений війною люд, у якого після такої війни не було ніяких домашніх продовольчих запасів. Нас забезпечили гарантовано одним кілограмом так званого хліба, який мав в основному воду і сіль і коли його стискали у долоні, то капала вода. Мати умудрялась варити різні затірки. Корова, наша годувальниця, як на зло, виявилась в той час яловою, уже була старою і зовсім не доїлась. Батько заробляв дуже малі гроші, прийшлося Марії оставити школу, а вчилась вона поганенько, і піти в ремісне училище посудомийкою. Батьки переживали, але її рішення було невблаганним і вона кинула школу не отримавши середню освіту.

Коли ранньою весною з опухлими кінцівками ми ходили до школи, то вже не думали ні про яке навчання, а шукали на брудних полях оставлені перемирени буряки, картоплю та моркву. Цим ми підтримували себе і наші сім'ї. Стало легше, коли з'явилась перша зелень — кропива, кульбаби, лобода.

В школу ходили в перешитому одязі та дорослому взутті. Незважаючи на такі тяжкі матеріальні умови, тяга до навчання, до знань була надзвичайно великою. Ми, окрім шкільних програм, які вивчали по старих, обшарпаних підручниках, одного чи двох на клас, не мали і достатньо підготовлених учителів. Вони постійно мінялись і за фахом не мали педагогічної професії. Особливо це торкалось таких предметів як українська та іноземні мови. Але спрага до знань переходила всі межі. Ми постійно ходили до районної бібліотеки (шкільної не було), прочитували книги залпом і без розбору, інколи книжки, які сподобались, викрадали. Це був великий гріх, але від такої спокуси тяжко було відмовитись.

Запрацювала на вугіллі місцева електростанція, яка забезпечувала спочатку тільки установи і центральну вулицю. Стали привозити фільми, які показували в кінотеатрі, що збудував ще Воздвиженко у 1890 р. Але грошей на кінотеатр не було, тому ми штурмом вривались в зал, щоб подивитись фільми про війну. Це було настільки цікаво, що ніяка міліція не могла здержати безплатні прориви

в кінотеатр. Тоді не судили, вилають в міліції чи в кінотеатрі і відпускали. Каялись, але через певний час знову находили, як потрапити в кінотеатр і про-ривались туди. Зараз, мабуть, і подумати не можна, що в кінотеатр ходили безкоштовно за рахунок того, що слабкий персонал не міг стримати всі двері, через які заходили глядачі. З часом при жорсткішому присіканні такі походи в кіно відпали самі по собі. Створювались дитячі сеанси, де квитки станови-лись для нас доступними.

Природа наділила мене в високій мірі чесністю, справедливістю і розумом. Дід Іван, будучи людиною віруючою, учив мене будувати життя за рахунок своєї праці і жити за біблійськими заповідями. Що я й робив усе життя. Будучи силь-ним фізично і розумово, я завжди виділявся своєю ініціативою, можливістю зробити ту чи іншу справу краще однолітків. Особливо мені подобався ігровий спорт: волейбол, футбол, баскетбол, де я мав значні успіхи, навчаючись в школі.

Привезений із-за кордону футбольний м'яч дав мені можливість, пасучи ко-рову, грати вулиця проти вулиці на «макітрі» — так звалася рівна площадка біля бурякопункту, де моя команда зажди перемагала команду хлопців з інших вулиць. Правда, футбольні ігри інколи закінчувались бійками. Але з часом уже всі знали, що Мосієнко з Цибулівці досить добре грає і його треба контролю-вати усіма силами, щоб не програти. Це закінчувалось тим, що мене збивали, били по ногах і хоч переломів не було, бо грали ми босяком, але синців було достатньо. Спочатку я грав за вулицю, потім за школу, а вже у 8-му класі наш вчитель фізкультури Андрій Іванович запросив грати за місто, де проявилися мої здібності.

Після війни було дуже багато різних видів птиць і ми із Шурою Карпенком зібрали колекцію яєць, яка доходила до сотні. Зараз вже майже не можна уявити таку кількість птиць. Не менш цікавим круглорічним заняттям був збір марок, на покупку та обмін яких йшли майже усі гроші, що ми випрошували у рідних. Також ми любили ловити рибу і раків у рівчаках і річці Ташань. Корзиною в рівчаку ловили марен і бубирів, в болотистій місцевості удавалося вловити в'юнів та невеликих карасів.

До 1950 року електричного світла на нашій вулиці не було і всі уроки прихо-дилось виконувати при керосиновій лампі. Сам керосин постійно треба було економити, тому зимою старались зробити уроки по завидно, а вечорами за-лазили на піч, де було саме тепле місце, лягали на солому та кожух і дивились як інколи батьки грають із сусідами у підкидного дурня. Слід зазначити, що грали вони азартно і кваліфіковано. Щодо гри на гроші, то про це ніколи не було і згадки.

Перемога, засуха та відновлення життя

Життя проходило скромно, тихо і рівномірно без будь-яких життєвих катаклізмів. По великих релігійних святах ми ходили в гості до діда і баби, батьків моєї матері, оскільки мати мого батька, баба Гапка, ніколи свого сина в гості не запрошувала. Під час різдвяних свят ми збирались гуртами і, зробивши вертеп, ходили по хатах. Ходячи по домівках ми заробляли значні по тодішніх поняттях гроші, якими могли самостійно розпорядитись. Хазяїни заможних родин запрошували до столу і пригощали не тільки різними ласощами. Дітям, правда, спиртного не наливали. Саме на свята Різдва Христового та Пасхи ми були самими щасливими дітьми, з самими багатими ласощами зимою і крашанками на Пасху. Мати після цілонічного служіння в церкві приходила рано-рано. Вся сім'я сідала за стіл і розговялялась посвяченою їжею. Старались посвятити не тільки яйця та паску, але й сало, й ковбасу. Після ситного сніданку, батьки лягали відпочити, а ми зразу ж брали найбільш стійких декілька крашанок, стійкість яких визначали постукуванням ними по зубах, починали грати у кого саме кріпке яйце. І коли твоє яйце виявлялось слабким, його потрібно було віддавати переможцю. Азарт гри захоплював нас і поки рідні відпочивали, ми могли програти всі крашанки, які мати готовила на всі дні Пасхи. Рідше, коли попадало досить кріпке яйце, ти вигравав повну шапку битих яєць, і вже об'їдався ними на цілий рік. Уже по грі в крашанки, по тому, як людина тримала яйце, або як вона його била і який вираз обличчя становився при виграші або програші було видно, що вона за людина і якою буде.

Після 50-х років місто почало відстроюватись. Почали будувати вже не очеретяні хати з долівкою, а цегляні будинки з великими вікнами, дощатими полами і високими сволоками. Оскільки грошей в людей було мало, будували родинами, вулицями, допомагаючи одне одному пострійти свій дім. Вечірній спів, який виголошували за вечерею будівельники з різних кінців міста у мене залишився на все життя. Співали красиві українські народні пісні, які передавались не по книжках та музичних нотах, а із покоління в покоління, батьки — дітям. І щоб не співати по закінченню роботи, чи то будівельної, чи жниварської, чи якоїсь земельної просто не можна було уявити. Мені вважалось, що мелодична і тягуча українська пісня була атрибутом будь-якої закінченої роботи. Кожний із співаючих старався як міг виділити із хору не керуючих людей свій голос.

Причому діти різного віку теж підспівували дорослим, на ходу вивчаючи слова пісень та їх мелодії, кожний висловлював себе саме в піснях. Це було видно і по силі голосу, і по змісту пісень, їх кількості. Важливо було відчуті дух цих бідних матеріально, але багатих душею українських людей. Саме в пісні, в її змісті, в її виконанні відчувалась свобода і незалежність простого українця. Ця традиція з часом втрачалась, я чув все менше і менше пісень. Чим становились ми багатші, тим духовно черствішали. Це я відчув пізніше на собі і своєму оточенні.

« Я, як промокашка, всмоктував
у себе все: і літературу,
і історію, і географію »

Жага до знань

Післявоєнна наснага до знань моїх співвітчизників була дуже великою. Училися всі: і малі, і дорослі. Я, як промокашка, всмоктував у себе все: і літературу, і історію, і географію. Романтика предмету у школі залежала від вчителя, і я ще мав насолоду вчитись в учителів земських гімназій. Їх підходи, стиль викладання падуچه відрізнялися від радянських педагогів. Їх вислови, знання, які вони нам дали, залишились на все життя. Мені добре давались гуманітарні та природничі предмети, гірше були справи з математичними науками, особливо з її учителями — постійно були якісь непорозуміння, які закінчувались для мене поганими оцінками. Починаючи з п'ятого класу, я в математиці та геометрії шкутильгав на одну ногу, а в 9—10-х класах уже на дві.

Щоб утриматись кожного року я сидав за учнем або ученицею, які добре знали математику і у них принаймні часто можна було списати контрольну роботу. Завдяки певним симпатіям, останні роки я сидів за миловидною дівчиною Тамарою Ткачук, яка мене завжди виручала під час контрольних по математиці, за що я їй був завжди вдячний і був перед нею у невідплатному боргу.

Списати на очах учителя — це був вищий клас виживання. Я рідко рішав контрольні роботи по геометрії і математиці сам, частіше мені удавалось списати, інколи невірною, що насторожувало учителя математики Тетяну Воронику і вона виставляла негативні оцінки. Це загрожувало отримати двійку навіть у четверті. А це вже були скандали, виклик рідних, великі моральні проповіді, загрози батька добре відлущувати. Прийшлося добре попрацювати з однокласником Володимиром Семко і вже до десятого класу я вибився по математиці у середняки і твердо утримував цей рівень.

Так я уже в школі зрозумів, що «технаря» або доброго інженера з мене не вийде. Готовився стати геологом або лікарем. Після трагічної війни, побачивши своїми очима людську бойню, становитись професійно на воєнну стежу мені зовсім не хотілось.

Жага до знань

При такому загальному стремлінні до знань, наша міська школа районного масштабу давала такі знання, які були на рівні столичних шкіл Києва, Москви чи Ленінграда. Але на нашому боці було ще мистецтво виживання у самих несприятливих умовах. Ми писали на газетних шпальтах, бо не було зошитів, читали ночами при керосиновій лампі, бачили смерть, розруху і голод через дуло німецького кулемету та безтолковість комуністичних вождів, знали ціну вирощеного кожного колоску хліба, розуміли і самі брали участь у збагаченні засіків батьківщини. Я вже по закінченню школи бачив, що із 35 учнів мого класу є майже 30, які могли самостійно і незалежно вирішувати не тільки свою долю, але і долю моєї занепавшої на той час країни. Це саме вони стали письменниками і вченими, розраховували математично шляхи наших ракет в космос, строїли атомні електростанції — словом будували міць Радянського Союзу.

Мене цікавило майже все: читання книг, шахи, футбол, волейбол і баскетбол, гуляння зі своїми друзями в школі і на вулиці, походи до річки і лісу, поїздки по музеях Полтави, але найбільше я приділяв уваги художній самодіяльності та футболу. Весь свій вільний час я проводив на «макітрі» — нашому футбольному полі біля бурякопункту. Туди сходилися майже усі хлопці Цибулівки і починався футбол без всяких правил і часу. Закінчувався матч, коли темніло на дворі і м'яча практично вже не було видно. Коли не було кворуму хлопців, можна було зайнятися тренуванням і я іноді часами ганяв м'яч на «макітрі». По закінченню футбольної гри чи тренування, ноги були так побиті, а стомлювання таке, що ми всі ледь доповзали додому, де нас чекали не завжди приємні докори рідних, що від нас вже не можуть дочекатись ніякої допомоги, і щоб займатись уроками чи хазяйством, ми весь час займаємось гульками. Я мовчки, не огризаючись, лягав спати і зранку батьки за роботою забували вчорашнє і це давало нам право на другий день поступати так же.

Коли ми стали грати у футбол вулиця проти вулиці, а потім куток проти кутка, я побачив, що значно краще володію м'ячем, умію обіграти своїх одноліток і навіть набагато старших хлопців, а головне — я постійно забивав голи противникам. Це замітили в школі і мене запросили пограти в місцевій міській команді «Колгоспник». Там склад учасників, як віковий, так і ігровий, був досить не рівний. Тренування як такого не було, оскільки більшість гравців працювали, у них були сім'ї. Вільного часу у них теж майже не було. В основному кістяк команди складали учні старших класів шкіл, ремісничого училища та фізруки шкіл. Один із них і був тренером на громадських началах. Гру за місцеву команду я почав з 8-го класу і вже через рік вважався її кращим гравцем та любимцем публіки, яка нараховувала більше тисячі вболівальників. Футбольні ігри мене так захоплювали, а задоволення від забитих м'ячів було неймовірним, як і престиж в місті, що я почав думати, чи не стати мені професіональним футболістом. Тим більше, що я вже отримав розряд

кандидата в майстри спорту по футболу і декілька запрошень в більш значимі футбольні команди.

Батьки були категорично проти такої професії і вважали, що це не серйозно і що ця професія не виходить далше за дитячі ігри. Спортивні ігри мене приваблювали і затягували в свою трясину. Я мав I розряд по волейболу і II по баскетболу. Ігри, це той вид спорту, який виділяє талановиту людину на фоні решти гравців обох команд. І коли ти здібний, тебе обов'язково помітять, коли не керівники команди, то вболівальники.

Іншим заняттям, якому я приділяв багато уваги, була художня самодіяльність. Уже з п'ятого класу я займався в танцювальному гуртку школи і був солістом танцювального ансамблю. Танцювали ми примітивні характерні народні українські танці. Від виступів на сцені я отримував фізичне і естетичне задоволення. Вечори, що відбувались у школі, були не цікаві. Вони починались зі скучного виступу директора школи, а потім зачитували як «Залпи Аврори сповістили всьому людству про народження Великої Жовтневої Соціалістичної революції...». Виступ переливався перлами про величезні досягнення радянського народу під мудрим керівництвом комуністичної партії і вождя всіх часів й народів Йосипа Сталіна.

Після цього виступав шкільний хор, читачі віршів, співаки і ми давали концерт зі своїми недолугими танцями. Найбільш цікавими були танці в залі під гру шкільного духового оркестру. Гроші на духові інструменти ми заробили самі за рахунок продажу сільгосппродуктів з шкільних ділянок. Взуття і одяга були погані, сірі або чорні, і ми мало відрізнялись один від одного. Близько притуляться хлопцеві до дівчини під час танців не дозволяли наглядачі учителі, той, хто порушував ці уставні положення, позбавлявся права танцювати і відправлявся додому — такий був указ директора школи Данила Євдокимовича Блажка. Про щось еротичне чи сексуальне не було в кожного із нас і на думці. Ідеологія була така, що багато з нас не сумнівались, що їх знайшли в капусті. Танці тривали 1—2 години після концерту, а потім розходились гуртом по вулицях, інколи під наглядом батьків.

Кохання... Про нього так багато написано і показано в кінофільмах і по телебаченню, що можна було б не звертати на нього увагу, а сприймати як народження або смерть. Але це не так. Закохана людина це почуття розуміє, сприймає і переживає по своєму. Воно одне із самих визначних і сильних почуттів, а, можливо, основне, заради якого людина народжується і проживає своє часто неусвідомлене життя. Воно з'являється в кожній людині ще з малечку, віртуально накопичується майже все життя, а проявляється у людини в певний час, при певних обставинах по своєму. Ти вбираєш в себе образ матері, бабусі, сестер, сусідок та однокласниць і починаєш в голові ліпити такий образ дівчини, в якій втілюєш найкращі якості кожної з них. І за багато років

у кожного з нас вимальовуються ті характерні ознаки коханої жінки, які ми склали в своїх думках ще з дитинства.

Кохання приходить несподівано, із усього шаленого натовпу ти виділяєш якусь одну дівчину, яка може нічим не відрізнятись від інших: ні своїм розумом, ні фігурою, навіть одягом, яку ти багато разів бачив, саме тепер, саме в цьому місці і часі ти звернув на неї увагу і саме вона припала тобі до душі. Тобі хочеться бути в її колі, хочеться дивитись хоча б крадькома на неї, хочеться спілкуватися з нею і допомагати їй. Мабуть все, що робить на нашій грішній землі хлопець, юнак, мужчина він робить саме ради коханої дівчини, а потім жінки і матері. Гроші, посади, величезні багатства не так впливають на розвиток суспільства, як кохана жінка.

Я закохався, як мені здавалось по-справжньому, уже в сьомому класі. До нашого міста переїхала з Донбасу сім'я, єдина дочка якої була зачислена в наш 7-А клас. В своєму поведженні, одязі, пріоритетах вона була набагато просунута і прогресивніша ніж наші місцеві дівчата. Вона своїми знаннями, особливо з математики та фізики, своєю ерудицією та поведженням зразу ж привернула увагу декількох однокласників і старшокласників. Звернув на неї увагу і мій товариш, з яким ми дружили і просиділи на одній парті, Валентин Тінтман. Будучи мудрішою за нас, вона нікому у своїй увазі не відказувала і використовувала привабливість у своїх цілях.

В дев'ятому класі райпотребспількою була організована екскурсія до Києва. Везли нас на вантажівці, а спали ми в школі в Печерському районі. Місто було зруйноване війною, Хрещатик лежав в руїнах, але географічне розміщення на високому березі Дніпра, печерські Лаври, витягнуті до Бога, багато зелені, привітні люди — все це вразило мою душу і серце. Десь неусвідомлено я зробив вибір, що це буде моє місто, де я хотів би вчитись і прожити своє життя, хоч реальних можливостей не було ніяких. Життя після 1947 року налагоджувалось на краще. Відстроювали колгоспи і ферми, заводи і фабрики. проводилась знижка цін на продукти. Люди стали вдягатись не тільки в сірий і чорний колір, а вкраплялись інші кольори одержі, та й з їжею було краще.

Люди почали їздити у відпустку до Азовського чи Чорного моря, в основному по профспілкових путівках. Взагалі ми жили як всі — не гірше і не краще. Добробут і достаток тодішніх радянських людей мало чим відрізнявся одне від одного, а пам'ятаючи 30-ті роки, матеріально забезпечені люди старались не афішувати свій достаток, побоюючись всевидячого ока Комітету державної безпеки. Викриття ворогів народу постійно відбувались в країні, про що говорили по радіо і в пресі. Це стримувало заможних людей шикувати.

« Кожний заглядав у майбутнє,
примірюючи на собі, а що буде з ним,
як складеться його особисте життя,
яка доля і випробування чекають його
в цьому хаотично збудованому світі »

Кінець шкільного навчання

У десятому класі всі почали говорити про професійну орієнтацію. Я знаю, що тяга до знань була така велика, що всі учні хотіли поступити тільки до вузів. Майже ніхто не хотів поступати до ремісних училищ чи технікумів, а про роботу і згадки не було. Мені після проходження комісії у воєнному комісаріаті запропонували льотне училище, в яке по стану здоров'я я більше всього підходив. Але мене спочатку приваблювала професія геолога. Країна була на підйомі, відкривались нові родовища нафти і газу, в тому числі і на Полтаві та Сумщині. Професія геолога була престижна і відзначалась в той час державними нагородами та державними преміями.

Романтика цієї професії приваблювала багатьох молодих людей. Не пройшла вона і мимо мене. Але коли я узнав, що треба здавати в основному фізико-математичні дисципліни, ентузіазм мій ушух. Десь з Нового року я став замислюватись про медицину. Професія лікаря-хірурга вважалась мені престижною і такою потрібною людям.

До випускних екзаменів готовився вже серйозно, розуміючи, що не буде знань — нікуди я не поступлю. Здавали ми дев'ять випускних екзаменів. Правда, на першому екзамені (письмовий по українській мові) зі мною стався великий курйоз, який трохи не закінчився для мене трагічно.

Треба було дістати квіти на випускний, букетів необхідно було багато і повинні вони бути великими, щоб більше закрити огляд класу членам екзаменаційної комісії. А це дало б можливість багатьом використати шпаргалки, які ретельно готувались майже до кожного екзамену. А вже техніка використання шпаргалок була у кожного своя. Твори класичні і патріотичні переписувались із року в рік. Вони мало мінялись, чи то були про героїв Лесі Українки, Коцюбинського, Франка чи Гончара, або ж вільні теми про комуністичне завтра нашої країни чи роль комсомолу у переможній війні та відбудові держави.

Кінець шкільного навчання

Ми знали, що по поезії Рильського і Сосюри тем не буде, оскільки періодично протягом навчання ми їх то вивчали, то їх засуджували як націоналістів. Тому вчителі вимагали заклеювати сторінки підручників, де були їхні вірші і портрети, особливо коли вони не вписувались в генеральну лінію партії. Це вже тоді для мене було не зрозуміло і викликало підозру про саму демократичну владу. Як талановита людина — письменник чи поет — може так поступити зі своєю країною, не любити свій народ, який виграв найкривавішу Велику Вітчизняну війну?

Оскільки квіти на базарі тоді ще не продавались, ми запримітили в одній садибі окультурений бузок і завезені невідомо звідки тюльпани і вночі вирішили накрасти на пару букетів. Собаки там не було і ми втрьох перелізли паркан, нарвали тихо тюльпанів і почали різати бузок. Ніч була темна, Толя Лядецький, стоячі на паркані, нагинав гілки бузку і зрізав їх столовим ножом, а я знизу брав. Так як нічого не було видно, Толя, нарізаючи тонку гілку бузку, полоснув ножом по моїй долоні і мізинці, біль пройшла по всьому тілу і кров почала заливати мою одягу. З трудом перелізши через паркан, ми перев'язали руку в області плеча, присвітили сірниками близько рани і побачили, що без лікарні не обійтись. Так я попав в лікарню, де по скорій наложили шви і з підозрою записали як нещасний випадок, а не хуліганський вчинок. Але в міліцію не подзвонили, був уже пізній час.

Вранці батьки побачили забинтовану руку, вчинили великий скандал, але на 9-ту годину треба було йти писати перший випускний письмовий екзамен. Прийшлося батькам сказати правду, як було, і з болем на душі і в лівій руці йти на екзамен.

Прийшовши до школи, я зустрів однокласників, які говорили, не йти, бо хазяїни квітів прийшли до школи, впізнали свої квіти і бузок, які зрання приніс Валентин Тінтман, і вчинили директору Данилу Євдокимовичу великий скандал і потребували компенсації за збиток, який їм був нанесений.

Валентин признався, що ми крали цвіти, а тут ще й моя перев'язана рука. Це так розізлило директора, що він потребував не допустити нас до екзамену і виключити із школи.

Ми пам'ятали крутий характер нашого директора ще з восьмого класу. Коли англійську мову викладав Пантелеймон Олександрович із прізвиськом «Зіс», безпідставно був звинувачений в крадіжці його годинника Олекса Мусієнко, подальше визначний український письменник і мій друг. Незважаючи на те, що він був сирота, Олексі прийшлося піти зі школи в середині навчального року, а учився він краще всіх нас, але ми нічого не могли доказати і його від-

стояти. Тільки пізніше я узнав, що батько його був репресований у 1937 році, мати померла в 1942 році, а його з братом підтримувала тітка. Завдяки їй вони і вижили. На один рік пізніше мене він із золотою медаллю закінчив середню школу в селі Велика Павлівка під Зіньковом.

Терміново були викликані наші батьки, які стали на наш захист, компенсували суму збитків що ми нанесли хазяїнові квітів, попросили вибачення у них і директора і клятвено завірили, що така ганьба більше не повториться. Ми теж всі вибачились і попросили директора допустити до екзаменів. Він ще деякий час вагався, а потім дозволив іти в клас писати роботу. Без сумніву розраховувати на якісь гарні оцінки ми уже не могли, та й час екзаменаційний був для нас втрачений. Більше всього дісталось мені, як старості класу, який, на їхню думку, все це й організував.

Завдяки Тамарі, яка підкинула мені свою чернетку, я майже повністю переписав твір по героях Івана Котляревського «Енеїда». Мій твір був оцінений на чотири, правда, чомусь він дуже нагадував витвір Тамари Ткачук, але комісія не акцентувала уваги на цьому. Українську мову протягом останніх років я добре вчив і достатньо грамотно писав на тверду четвірку. Валентин Тінтман і Толя Лядецький написали свої витвори на трійки — це було закономірно, бо вони їх і протягом року писали на такому рівні. Математику я написав на три, не далі пішов і в тригонометрії. Останні всі предмети здав на чотири і п'ять.

Із трьох випускних класів у нас не було жодного медаліста. Буцімто всі були сіряки, які повинні сіяти хліб, водити трактори і комбайни, вирощувати колгоспний скот. Нас і тоді ставили в нерівні умови з учнями обласних і столичних шкіл, де вже тоді в одному класі випускалось по декілька медалістів різного гатунку. Зростаючи на офіційній пропаганді, яка вчила як правильно жити, я навіть не міг подумати, що знання і медалі можна просто купити за малі і великі послуги, а також за гроші. І в цьому я переконувався протягом всього свого життя.

Сірість випускного вечора мене не здивувала, тоді не шили випускних платтів і костюмів. Все було буденне, сіре чи червоне, може трохи чистіше та нагаджене. Балів тоді не улаштовували і не гуляли цілу ніч, зустрічаючи схід сонця.

Вечір був сухий, офіційно вручалися атестати про закінчення десяти класів, давалися побажання з виходом «у великий світ». Мені запам'ятались слова директора школи, який сказав: «Ми вас не готовили геніями сучасності, ми дали вам широкі знання, з якими ви зможете вчитись, працювати, розбудо-

вувати нашу країну. Ми вас зробили конкурентними, здібними людьми і це ви зрозумієте пізніше, коли на шляху вашого життя зустрінуться інші люди, з інших шкіл, з іншою підготовкою. Тільки тоді ви оціните свою школу, її методологію отримання знань, свою гордість за десять років перебування у стінах цієї школи і колективі цих педагогів».

Кожний заглядав в майбутнє, примірюючи на собі, а що буде з ним, як складеться його особисте життя, яка доля і випробування чекають його в цьому хаотично збудованому світі. З випускного вечора розходились групами по інтересах, по симпатіях одне до одного. Тільки на цьому випускному вечорі я зрозумів, що Тамара симпатизує не тільки мені, а й Валентину Тінтману і в останні дні зустрічалась і з Валентином і зі мною, мабуть, вирішувала, з ким залишитись, а кому відказати. Мої стосунки з Валентином дуже погіршали, хоча шість років з п'ятого до десятого класу сиділи на одній парті і ділили все пополам. На півдорозі додому мій нероздільний юнацький меркантилізм не витримав і я грубо полаявшись з ними обома, залишив їх і пішов на самоті.

Мені було страшенно прикро, що ми домовлялись з Тамарою їхати вчитись в одне місто — Київ, а вона вирішила поступати в Миколаївський інститут м'ясо-молочної промисловості. Валентин же подав документи в Ленінградське військово-зенітне училище. Мені було жаль розставатись з ним. Ми душа в душу дружили і тут в останній момент із-за дівчини, нам прийшлося так грубо розійтись.

« Все нове, незнайоме, допомоги не
було звідки, треба було покладатися
тільки на себе і на ті знання, які
отримав у школі »

Вступ до Київського медичного інституту

Я отримав пропозицію виступати за Полтавську футбольну команду «Енергія». Але футбол — то була не моя доля. Романтика льотчика й геолога поступово віддалялась і визначалась більш стабільна і практична професія лікаря. Тим більше, що і рідні були не проти цієї професії і обіцяли підтримати матеріально під час навчання. Правда, дід Іван, будучи дяком у місцевій церкві, дуже хотів, щоб я пішов по церковній лінії. Вибрано було і сам навчальний заклад — Київський медичний інститут. Що я про нього знав? Майже нічого, окрім того, що там було чотири факультети і попасти на лікувальний факультет, куди я хотів, було дуже складно. На одне місце претендувало по 15 абітурієнтів.

Дивовижно, що зі мною в цей вуз зібралися поступати три кращі і значно сильніші за мене однокласниці — Тетяна Осауленко, Ліда Удовіченко і Настя Шамрай. Дівчата подали документи на педіатричний факультет. Через роки Анастасія Шамрай стане сімейним педіатром моїм дітям, коли ми будемо приїздити на літо у Зіньків. Педіатричний факультет медичного інституту був жіночим розарієм, де збиралися найгарніші дівчата з усієї України. На той час інститут був третім в місті по кількості студентів і одним з найбільш титулованих по своїй історії і традиціях, оскільки був заснований як факультет Університету Святого Володимира.

Відлуння війни ще дуже сильно впливало на нас і більшість випускників-хлопців із нашої школи ринули у військові училища, яких було занадто багато. Цьому сприяли представники цих училищ, які через военкомат малювали хлопцям великі перспективи і швидку військову кар'єру. Крім Валі Тінтмана, Іван Дігтяренко і Микола Палій теж зробили свій вибір в цей бік. Шило Володимир подав документи у Воєнно-морське політичне училище, Курган Борис і Іван Качалка в Одеський морехідний інститут, Семко Володимир, мій сусід, поступав у Полтавський будівельний інститут, а Анатолій Лядецький у Харківський

Вступ до Київського медичного інституту

сільськогосподарський інститут. Мої однокласники, а їх було 35, розбрелися хто-куди і майже у всіх був намір поступити до вищих закладів нашої величезної країни, яка потребувала в той час спеціалістів вищої кваліфікації. Враховуючи те, що наша школа в той рік випустила більше 120 чоловік, майже 100 із них були зараховані студентами інститутів та технікумів не тільки в Україні, а й у всьому Радянському Союзі. Уже тоді невеличкі міста районного масштабу починали конкурувати із великими містами, віддаючи кожного року кращу молоду поросль, яка вирвавшись з батьківського гнізда уже ніколи не поверталась назад. Тому периферія, як була відстала за царських часів, так і не була відбудована за часів радянської влади.

Відправивши поштою документи в медінститут, я чекав виклик для здачі екзаменів і отримав його. В інститут на здачу екзаменів мене збирала вся родина. Грошей великих у нашій сім'ї не було, тому наділили мене салом і яйцями і дали невелику суму грошей. По їх розрахунках я повинен був протриматись на цих харчах дві неділі, здаючи чотири екзамени.

Настав час, коли я, сідаючи в кузов ЗІС, від'їжджав із Зінькова. Батько мені сказав, що мої вчинки можуть звести нанівець всі зусилля, а можуть привести у велике життя. «Хай тобі щастить і Бог помагає» — сказав дід Іван і тричі перехрестив мене.

Квитків на Київ не було, не продавали їх і по приході вечором Харківського поїзда. Довелось заплатити провіднику у плацкартному вагоні і на третій полиці цілу ніч трястись доки вранці поїзд із запізненням не прибув до Києва.

Отримавши на бульварі Шевченка 13 документи на здачу екзаменів і направлення в гуртожиток на вулиці Петра Могили, я поїхав в Жовтневу лікарню, де пройшов санітарну обробку, після чого поїхав шукати гуртожиток медінституту. В гуртожитку посіли мене в кімнату, де знаходилось шість чоловік, причому селили не по факультетах, а по мірі перебування абітурієнтів.

В кімнаті виявились люди різного віку із різних куточків України. До підготовки на кожний екзамен давалось один-два дні, тому по всіх кутках гуртожитку сиділи абітурієнти, які студювали свій предмет. Екзамени складали на вулиці Леніна 37 і вулиці Чкалова. Страх був величезний. Все нове, незнайоме, допомоги не було звідки, треба було покладатися тільки на себе і на ті знання, які отримав в школі.

Коли ми зайшли в аудиторію, нас було більше 200 людей різного віку. Перед дзвінком нас попередили, що хто буде помічений в списуванні із шпаргалок виставлятимуться із аудиторії і до подальшої здачі екзаменів не будуть допускатись.

Треба було здати чотири екзамени: українську чи російську мову і літературу (твір), хімію, фізику і біологію.

Українську мову мені вдалося списати, і внук Котляревського, який приймав письмовий екзамен, шпаргалку мою не помітив і не вигнав з екзамену. Багатьом абітурієнтам не повезло і вони були вигнані з аудиторії без права подальшої задачі екзаменів.

Робота про героїв Михайла Коцюбинського «Fata Morgana» була оцінена на чотири і мене допустили до наступних іспитів. Твір, написаний на «добре», надав мені сили, а головне — впевненість. І подальші екзамени я здав на п'ять і чотири, получивши 18 прохідних балів. Хлопців брали на лікувальний факультет з 18 балами, а на факультети санітарно-гігієнічний та педіатричний ще з нижчим.

Під час екзаменів мене знайшла Тамара, вона отримала незадовільно по фізиці і вимушена була забрати документи з Інститута. Зустрілись ми в парку Шевченка. Я відчув її самотність, розгубленість і навіть відчай. Вона тихо плакала, а я старався підбадьорити її та заспокоїти. Сказав, що на цьому житті не кінчається, хоч розумів, що рік уже втрачено. Ми почали говорити, що робити далі їй і мені коли поступлю.

Піти в кафе поїсти у нас не було за що і ми, взявшись за руки, пішли на вокзал. У вокзальній метушні ми вже ні про що серйозне не говорили, а мовчки дивились одне одному в очі, ніби шукали там відповідь про наше майбутнє, стиснувши сильніше свої руки. На кінець непереконливо пообіцяли, що будемо листуватися. Хоч кожний із нас уже думав про своє невідоме завтра. Посадивши її в плацкартний вагон поїзда «Київ — Сталіно», я пішов до свого гуртожитку спустошений і як самотній юнак, який шукав у величезному місті свою судьбу.

Київ мене вразив своєю величністю, землею, великими парками, спокійними вулицями і дніпровськими кручами, церквами і соборами. Мені все тут подобалося, але я був поки що чужим цьому місту.

З кожним екзаменом гуртожиток, який представляв бджолиний рій, все зменшувався, не було чути сміху і під кінець майже повністю опустошився. Із шести чоловік в кімнаті, я залишився один. Майже в самоті перебиваючись з хліба на воду я доживався, поки вивісять список зарахованих в інститут, і тільки тоді рішив їхати, впевнившись в тому, що мене зараховано. Хотілось побачити в списку своє прізвище самому, оскільки просити когось не було можливості, а ждати офіційного листа не було сил.

Вступ до Київського медичного інституту

Я майже кожного дня проходив біля деканату на бульварі Шевченка 13 з надією, що, може, вже вивісять списки абітурієнтів, які успішно здали екзамени. Разом з майбутніми студентами було багато батьків, які емоційно викрикували не завжди зрозумілі слова, вбігали в приміщення деканату, а туди пробитись було не так просто. У мене були високі бали, але при такому широкому виборі абітурієнтів і тривога всієї моєї сім'ї була величезною. Всі розмови в сім'ї і поза нею закінчувались питанням: так поступив ваш син в інститут чи ні? Вважали, що поступити в столичний медичний інститут без взяток неможливо. Що робити і куди двигатись подальше, коли не зачислять в інститут, у мене ніяких планів не було та й серйозних пропозицій теж.

Під кінець серпня довгоочікувані списки зарахованих в інститут були вивішені. Драматизм їх читання треба було спостерігати зі сторони. Контрастність вираження почуттів була настільки різна, що можна було писати цілі романи. Пробившись через натовп батьків і їхніх дітей, я з трепетом прочитав декілька разів своє прізвище і від радості сльози заливали очі, а я протерши їх ще і ще читав своє прізвище, де я був серед інших зарахованих на лікувальний факультет. Я уявляв себе хірургом, тільки хірургом не менше і не більше. Робота хірурга приваблювала мабуть ще й тому, що в дитинстві я після травми цілий місяць лікувався в травматичному відділенні районної лікарні і щось позитивне відклалось на підкорковому рівні. Авторитет хірургів Зіньківської лікарні Несевренка, Бугаєнка, Сушка та інших районних лікарів гримів по всій окрузі. І я хотів ще тоді бути такими, як вони.

Зібравши свій нехитрий скарб у фанерний чемодан, я вечором наступного дня в поїзді Київ — Харків в плацкартному вагоні на боковій полці вирушив додому ждати своєї удачі. В поїзді було жарко, шумно, весь час плакала грудна дитина, а пасажери майже цілу ніч швендяли у дві сторони вагону. Оскільки грошей на постіль не було, лежав я на голому плацкарті, підмостивши на чемодан свій картуз та періодично дрімав. Опам'ятався під самий ранок, коли поїзд зупинився на 2 хвилини на Київському вокзалі Полтави і провідник об'явив хрипливим, заспанним голосом цю зупинку. Швидко злізши з другої полки, я стрибнув із вагону на перон, де все ще спало, а сутінки починали поступово зникати.

Через залізничні колії я поплентався на Зіньківський шлях, щоб почати добиратись до мого славетного міста. Маршрутних автобусів до Зінькова чи Гадяча тоді ще не ходило, і весь люд добирався на попутному, в основному вантажному транспорті, сидячі чи лежачі зверху в кузових полупортках чи

ЗІС-5, продуваючи всіма вітрами. Попутними машинами я вночі доїхав до Зінькова, встав біля аптеки і пішов з високо піднятою головою по Жовтневій вулиці додому. Ніхто мене, окрім дворових собак, не зустрів та й ніч була дуже темна, а мені хотілось кричати кожному стрічному зінківчанину: «Я поступив в інститут, мене оцінили і дали шанс вчитись!».

Батьки зустріли мене радісно, як героя, який вчинив поступок державного значення. Із ближніх моїх друзів, хто поступав у воєнні училища, майже ніхто не вернувся. Після вступних екзаменів їх при успішній здачі зразу зачисляли до училища і вони починали проходити воєнну муштру — по програмі курсу молодого бійця.

Після повернення до батьківського дому я став почувати, що шкільні роки дійсно відійшли в минуле, сьогодні було порожнім, воно не заповнювалось тим безтурботним шкільним дитинством, коли тебе заповнювала вулиця, гуляння з друзями, навчання в школі і деяка поміч батькам по домашньому господарстві. Тобі вважалося, що такий стан буде вічним, а тут круто, стрімко все змінилось.

Вечорами у батьківському домі збирались на вечерю. Окрім своєї сім'ї, у нас завсідником був дядько батька — Рогалько, людина, яка під час голодовки 1932—1933 років втратила всю сім'ю. Дядько жив бідно, свій дім не ремонтував, хата на Бойківці поступово руйнувалася, пенсії дядькові не хватало і він майже кожного вечора приходив до нас, зручно усаджувався, обговорював останні новини, які він слухав, або сидів мовчки і чекав, коли вся сім'я збереться і сяде за вечерю. Мати знала про таку звичку дядька і завжди варила картоплі чи супу, враховуючи і його присутність. Повечерявши, дядько Рогалько дякував матері і пізно вечері чимчикував додому, прокладаючи собі шлях полицею, оскільки тоді світла на вулицях міста ще не було, за виключенням центральної вулиці Леніна.

Робота і хазяйство, кусок землі, який обробляли круглий рік, щоб прокормити сім'ю і свою худобу — так жили всі люди в нашому місті, незалежно від їх професії чи характеру роботи. Про ніякі курорти і мова не йшла. Диференціювання людей в післявоєнний час не було. Всі були майже рівні по майновому статусу і цим гордився Радянський Союз. Але усіх кормили думками побудови соціалізму, а потім і комунізму.

Пропаганда була настільки потужною, настільки задурманювали людям голови, що вони починали вірити в те, що хай вони страждають тепер у бідності і безправ'ї, але їхні діти будуть жити в омріяному комунізмі.

Незважаючи, що після війни пройшло більше 5-ти років, значного покращення ми не відчували, окрім оптимістичних новин по радіо, де тільки й розмов було про відновлення народного господарства, розгорнутих соціалістичних змагань, вірності комуністичній партії і особисто товаришу Сталіну. Позик нашій країні ніхто не давав, і видиралась вона як могла.

Оскільки міжнародна обстановка погіршувалась і наставала «холодна війна», майже всі підприємства працювали на оборонні заклади. Не була розвинута промисловість, яка б працювала на людину, щоб її гарно одягти, обути, нагодувати. Більшовикам було не до цього. Вирізнялись чорні, сірі, сині кольори тканин. Коли ми бували на якихось зібраннях все здавалось одного сірого кольору, а люди були на відстані схожі, так як не виділялись один від одного ні одягом, ні думками. Всі були націлені на виконання завдань, поставлених партією і урядом, п'ятирічок за чотири роки. Це вважалося для кожної людини ділом честі.

Передові статті в газеті «Правда», «Известия» чи «Правда України» підтримувались одноставно, починаючи із слів «Я, як і весь радянський народ...». Зараз це виглядає дещо дико, примітивно, принизливо, а тоді це сприймалося як ознака великої відданості радянських людей комуністичній партії та її керівництву. Громадянської війни, Голодомору 1932—1933 років, Великої Вітчизняної війни, страхітливих репресій, голоду 1947 року нібито і не було. Були тільки пафосні дні побудови соціалізму в одній із найбільш справедливих і розвинутих країн світу. І ми всі щиро вірили цим байкам.

26 серпня я отримав листа зі штампом Київського Ордена Трудового Червоного прапора медичного інституту імені О. О. Богомольця де сповіщалося про моє зарахування студентом лікувального факультету КМІ. Я зрозумів, що такі справи робляться не тільки на Землі, а й на небесах. Цей лист розривав мою сімейну пуповину і виводив мене в широкий вир життя, де вже треба було надіятись тільки на себе, на свою кмітливість і розум. Гроші в той час були не головним інструментом для досягнення мети. А отримання знань, професії, давало перспективи для цікавого життя. Я тоді ніколи не думав, що стану науковцем і професійно буду займатись самою трагічною медичною проблемою, чужою ХХ століття — раком. Мені вважалося, що хірургія це саме та перспективна гілка знань медицини, яка може виліковувати швидко і ефективно майже всі захворювання, які зустрічаються у людей. Пізніше я дуже про це пожалкую. Шура Скабка, мій товариш дитинства, який уже був студентом Харківського сільськогосподарського інституту, обійняв мене і щиро поздоровив, а мама заплакала майже навзрид, подумавши, мабуть, що

це розлучення зі мною назавжди. Ввечері збігся весь куток, поздоровляли батьків, мене, що я вступив в столичний вуз. Батько дістав московську горілку і самогонку і частував всіх, хто прийшов поздоровити мене із вступом і зарахуванням на лікувальний факультет. Всі чомусь говорили «тепер буде у нас на вулиці Жовтневій свій лікар-хірург». Я усміхався кожному із сусідів і дякував за добрі слова, але десь глибоко в душі закрадалась думка, що я рву пуповину, яка зв'язувала мене з батьками, цими простими, безхитрими і добродушними людьми. Кожний, хто поздоровляв мене з такою видатною подією, застерігав, щоб я не зазнався і не цурався своїх батьків і нашого славного міста Зінькова, яке вже в 1640 році отримало Магдебурське право, але так і не зробилось містом, про яке знав би весь світ.

Сусіди засиділись допізна, останнім пішов дядько Рогоцько. На прощання він сказав: «Ти завжди був добрим до мене. Оставайся таким і тоді, коли станеш студентом. Я, одинокий старий чоловік, завжди чекатиму твоєї допомоги». Сплакнув, поцілував в чоло і повільно рушив до хвіртки, виставляючи наперед свою палицю.

Мати постелила в гостинній кімнаті на дивані постіль, де у нас ночували тільки поважні гості і ми тихо розбрелись по своїм кімнатах. Я довго не міг заснути, пересипаючи своє коротке життя, постійно думаючи, що мене чекає в подальшому.

Прокинувшись вранці, я почав збирати свій нехитрий багаж. Чемодан був зроблений з фанери і викрашений чорним лаком та й класти в нього з одержі було майже нічого: перший костюм, який мені пошили на випускний вечір, я взяв для носіння на кожний день, дві сорочки, чоботи і комбіновану куртку — «бобочку», яку сестра пошила в швейній майстерні з змієвидним замком і світлою кокеткою. То була сама модна річ, яку я віз з собою. З верхньої одержі я взяв англійську шинель, яку батько купив мені в Києві на єврейському базарі ще в 9-му класі. Іншої одержі поки що не було і не передбачалося купити на зиму.

Невелику суму коштів прийшлося зайняти в родичів і сусідів, а дід Іван приніс два куски сала та десяток яєць. Оце і всі мої пожитки, які містились у чорному фанерному ящику, зробленому під чемодан.

Проводили мене всім кутком як на війну в свій час проводили батька. Мати, сестра, тітка плакали, просили Бога, щоб він поміг у всіх моїх намірах і діях. Я теж пустив сльозу і зрозумів, що батьківська пуповина ріжеться по живому, і чи повернусь сюди знову оставалось великим питанням. Не менш важливим для мене була думка, що уготовила мені судьба, чи виживу далеко від батьківського дому?

Рано-вранці батько положив мої речі на багажник велосипеду, який був тоді гордістю нашої сім'ї. Німецька «Міфа», отримана Радянським Союзом по репатріації вигідно відрізнялась від наших харківських велосипедів, які уже починала випускати вітчизняна промисловість. Батько зняв чорного картуза і з слюзами в очах обняв, сказавши: «Будь гідним нашої сім'ї, ти єдиний з нашої сім'ї, котрому поталанило вступити до вищого навчального закладу. Докажи, що ти можеш це зробити, незважаючи ні на які труднощі. Я вірю в тебе. Ми будемо допомагати по наших можливостях. Пам'ятай, ми завжди з тобою і в біді і в твоєму успіху. Бережи себе». З цими словами батько, стримуючи плач, відійшов в сторону. Дід Іван підійшов, перехрестив мене, знов пожалів, що я не пішов по церковній лінії, просив вірити в господа Бога, який буде мене охороняти протягом всього мого життя. А мені, наказував дід, треба його не забувати, вірити в нього, звертатись постійно до нього в своїй душі.

У Зінькові не було залізниці, за виключенням узкоколійки, якою возили бургари із Зіньківського району на Чупахівський цукровий завод, збудований ще Миколою II в XIX столітті. Найближча залізнична станція була в Гадячі за 35 км, але добиратись від неї до Києва було дуже незручно з багатьма пересадками через Ромадан. Саме тому єдиним транспортом до обласного міста був вантажні дві машини, які їздили за товаром із райпотребспілки. Тому дійство мого від'їзду до Києва проходило у дворі райпотребспілки. Водій Кльокта, будучи постійним уболівальником місцевої футбольної команди, усадив мене на дошку ближче до кабіни, як кращого гравця, щоб не так трясло, і подав брезентову накидку, щоб не так продувало тіло свіжим ранковим вітром і пообіцяв, що з вітерцем доведе по ґрунтовій дорозі до Полтави.

У застеленим соломною кузові набилося більше десятка людей, серед яких найбільше було уже бувалих студентів, які їхали до Києва не в перший раз. Серед них був і син директора нашої школи Володя Блажко, який обіцяв потурбуватись за «жовторотиками» по приїзді до Полтави та Києва. Будучи «вільним художником» в школі в мене не дуже добре склалися стосунки з його батьком — директором нашої школи, але потім з ним і з цією сім'єю я підтримував стосунки протягом їхнього життя. Вони не думали, що з мене може щось путне вийти, тому до нашої дружби з сином ставились дуже упереджено.

Кльокта дав команду усім сідати і потихеньку машина зрушила з місця, виїхавши на центральну вулицю Леніна. Проїхавши полтавський міст, я оглянувся на заслану туманом річку Ташань, де все дитинство пройшло на цій оспіваній людьми і природою річці. Вона ще не встигла вмитись від туману

і не всі її береги, що заросли білими ліліями, було видно. Тільки по середині річки хвилі ніби махали мені на прощання, розуміючи, як я буду сумувати за ними і як мені не буде вистачати цієї природи, де я виріс. Серце занило, виступила сльоза і я, щоб ніхто не замітив моєї скорботи, різко повернувся і став дивитись назустріч не дуже приємному ранньому вітру, який посилювався рухом машини.

Хати, які зустрічались навколо полтавського шляху, були невеликого розміру, в основному мазані глиною, підсилені глеєм і побілені вапном чи крейдою, покриті соломною або очеретом. Двори були загороджені хворостяними тинами, де-не-де зустрічались дощаті хвіртки з воротами, а більшість дворів були без огорож, зарослі на межі чагарниками і бур'янами. Колодязі були майже в кожному домі, або ж прямо над дорогою з відром на цепку і високим журавлем. Передмістя Полтави на той час було ще не відбудованим і малопривабливим, з поганою вибоїстою дорогою і низькими приземистими миршавими будинками.

До Полтави ми приїхали опівдні, покриті з голови до ніг сірою пилюкою. Кльокта підвіз до автобусної зупинки і попросив усіх злізти з машини, так як його за такий некомфортний перевіз людей могли і оштрафувати. Я зліз із машини, подякував за брезентовий плащ, який благополучно мене довів, попрощався, взяв фанерний чемодан і поплівся в сторону Південної залізничної станції.

В той час дістати квиток на Київ можна було тільки на Південному залізничному вокзалі і то на єдиний прохожій поїзд Харків — Київ, який прибував до Полтави десь близько опівночі. По приході харківського потягу з великими труднощами удалось дістати у перекупщиків плацкартний квиток на верхню полицю біля туалету. Обшарпаність і антисанітарія у вагоні та в купе справили на мене гнітюче враження. Скрип верхніх полок та перестук коліс не давали можливості заснути. А до того ж виявилось, що у вагоні знаходяться ще й клопи, які завершували дискомфорт моєї першої поїздки до Києва, як студента першого курсу медінституту. Оскільки білизну я не брав, більшу частину ночі прийшлося стирчати в коридорі, спасаючись від непрошених гостей.

Вранці, під'їжджаючи до Києва, я поснідав тільки вареними яйцями з салом (кип'ятку чомусь провідники не запропонували) і зразу побіг до трамваю № 8. Доїхав до Університету, пройшов сквером Шевченка і опинився в адміністративному корпусі медінституту на бульварі Шевченка 13. Там уже було людно, незважаючи на ранній час, кожен шукав себе у списках в надії,

що він поступив. Жадібно впиваючись очима у величезний список, який був не строго в алфавітному порядку, я через декілька секунд знайшов своє прізвище серед 225 зарахованих у 1952 році на лікувальний факультет. Радість і гордість знов охопили мене в ту хвилину і я, розслабившись, поступово почав відходити до виходу, щоб подумати: Куди мені далі йти? Де і за що жити? Чи справлюсь з навчанням в інституті? Так як до відкриття деканату ще було багато часу, я вийшов з приміщення і повільно почимчикував на Бульвар Шевченка, сів на вільне місце ближньої лавочки і почав думати із чого починати моє нове, німецьке, але цікаве студентське життя.

По полудню, простоявши у великій черзі до деканату, я отримав студентський квиток, узнав про своє зачислення до 11 групи та розклад занять на перший семестр і напутні поради секретаря декана лікувального факультету про моє навчання в цьому інституті.

Наполегливе прохання про забезпечення мене гуртожитком осталося без відповіді. Забезпечували гуртожитком тільки учасників Великої Вітчизняної війни, дітей-сиріт та тих, у кого батьки загинули на війні. А в мене, слава Богу, виявилось що є батько й мати, які повинні були забезпечити мені найм квартири в місті. Та й стипендія 225 карбованців давала можливість у важкі післявоєнні роки якось прожити.

Я вийшов з приміщення деканату на бульвар і побачив декілька груп людей, які жваво щось обговорювали. Підійшовши ближче, я зрозумів, що це мешканці Києва пропонують кутки, місця і кімнати для студентів. Мені сподобалась жіночка років 50, яка пропонувала на вул. Мала Житомирська куточок у дворі трьохповерхового будинку на третьому поверсі. В кімнаті розміром 12—14 м² комунальної квартири було два залізних ліжка, одне з яких стояло справа в кутку за ширмою, в іншому кутку стояла важка стара шафа, круглий стіл, накритий темною скатертю та два жовтих стільця, оббиті чорною клейонкою. Койка за ширмою була одномісна металічна з ватним матрацом і ватною подушкою, яка мало відрізнялась від койки, на якій я спав все дитинство. Кухня була загальна на три сім'ї, брудна, занехаяна, де навіть днем порались таргани, не звертаючи уваги на присутніх гостей. Всі задоволення потреб знаходились у дворі, рядом з будинком. Умови проживання в столиці для мене мало чим відрізнялись від моєї батьківщини. Місце і ціна мене влаштувала і я дав згоду зняти цей куток для свого проживання. Чемодан я підсунув під ліжко, шинель повісив у шафу, продуктів, які б псувались, у мене не було, а продукти хазяйки, які б швидко псувались виставлялись у вікно, чи вивішувались на «авосьці» (плетеній сітці) за вікно, де ніччю у вересні було вже більш прохолодно.

До 1 вересня оставався один день, а мені треба було обжитись не тільки в новому куточку, але й розвідати місце, як далеко треба добиратись в основному пішки вранці до навчальних місць, щоб бути вчасно на заняттях. До того в Києві я знав Хрещатик, вулицю Пушкіна, бульвар Шевченка та залізничний вокзал. Решту, а це майже все місто, треба було швидко й активно освоювати, щоб бути протягом дня своєчасно на кожній парі. Треба було для свого скромного студентського життя терміново освоїти інфраструктуру міста, де дешево поїсти, де перекусити, як швидко можна доїхати чи дійти до кафедр, купити продукти, де справити свої потреби чи напиться води, сходити в баню.

На все це залишалось всього одна доба. Ознайомившись із місцем розташування дома, я побачив, що знаходжусь майже в самому центрі міста і добиратись мені до всіх місць навчання було дуже зручно і не тільки громадським транспортом, а в основному пішком. Поряд виявилась знаменита баня на вул. Великій Житомирській, студентська столова на вул. Леонтовича, бібліотека на вул. Леніна 37 та й до вул. Мечнікова і Чкалова було вже не так далеко добиратись, принаймні 30 хвилин вистачало на перебіжку на іншу пару, а на шляху ще й перекусити парою пиріжків із горохом і газованою водою. Це була найулюбленіша і найдоступніша страва студентів-медиків, які постійно перебігали від одної аудиторії до іншої.

В галантерейному магазині мені пощастило купити червоний невеличкий чемоданчик, з яким я потім виходив три роки, поки він не зносився дотла.

« Навчання в медінституті — це велика систематична праця, яка потребує великого бажання, організації підготовки самого навчання і міцного здоров'я, щоб пробігти дистанцію в шість років і вивчити до 90 медичних напрямлень, з якими ти ніколи не зустрічався у своєму житті, а як і зустрічався, то на побутовому рівні »»

Я — студент

Першого вересня 1952 року я піднявся дуже рано, умився на кухні, на душі було ніяко, засумував за батьками, сестрою, шкільними друзями. Потім схаменувся, пішов в кімнату, з'їв кусочок сала, варене звечора яйце, попив чай, одів свій піджак і зробив перший крок в мою професію. Йти було недалеко. Вийшов я трохи раніше, щоб, ідучи, розвіяти свої сумні думки про батьків, як я почну перший день, а головне з ким, які люди тепер будуть мене оточувати, як зумію вжитися з ними, а головне — чи опаную я медицину, про яку у мене були дуже поверхневі уявлення.

Біля старовинного історичного корпусу медінституту на вулиці Леніна 37 на сходинках і тротуарі уже стояло багато студентів, в основному мовчки, оскільки майже всі були незнайомі одне з одним. Всі чекали привітання ректора, щоб потім розійтись по групах для практичних занять. Ректор у своєму вступному слові поздоровив студентів з вступом до відомого в Радянському Союзі вузу з великими навчальними, медичними і науковими традиціями, з кращим науково-педагогічним колективом серед яких академіки, професори, кандидати наук. Лікувальний факультет завжди був кращим в інституті і знаходиться у фарватері усіх факультетів славетного інституту. Ректор підкреслив, що навчаючись в медінституті ми станемо гідними будівниками комунізму і продовжимо славетні традиції своїх учителів, виконуючи клятву Гіппократа, яку з часом складемо в урочистій обстановці.

Після ректора з робочою промовою виступив декан факультету. Розповів, що на перший курс лікувального факультету зараховано більше двохсот студентів, які розбиті на групи по 17—19 осіб в кожній. На чолі груп деканат

Володимир Мосієнко

призначив своїх довірених осіб-старост, розповів про перебіг практичних та лекційних навчань, які будуть проходити у вигляді академічного двохгодинного часу, причому в різних місцях міста, тому між парами надавалось 30 хвилин, щоб добратись на наступну пару. Кожну пропущену пару необхідно відпрацювати година в годину, а за пропущені лекції чи порушення дисципліни, які доповідав староста кожної неділі, будуть знімати стипендію або не допускати до складання колоквіумів чи заліків.

Щоб стати лікарем студенту необхідно було пройти більше 70 предметів від фізики, 6-ти різних курсів хімії до анатомії, фізіології, фармакології, різних клінічних предметів: терапії, хірургії, всіх захворювань органів від ока до нігтя великого пальця ніг.

По перших порах обставини життя складались для мене не дуже добре: я жив в нещасному кутку, де мене часто обкрадали, у великому місті, з постійними 30-хвилинними перебіжками по всьому місті від вулиці Чкалова до Жовтневої лікарні. Але уподобання міста, прагнення до знань переборювали всі ці труднощі, які кожного дня лягали на мене як студента. Поступово я почав звикати до студентського режиму і життя, міняв у вихідні дні свої кутки в надії на більш задоволені умови життя. Познайомившись із багатьма студентами групи і курсу я розпитував їх, особливо тих, хто жив по кутках, як вони улаштувались, скільки платять. Зрозумів, що можна зробити, щоб отримати гуртожиток. Для цього було два шляхи: через спорт або вступити до капели бандуристів на танцювальний відділ. Будучи кандидатом у майстри спорту по футболу, я попробував грати за інститутську команду. Але поганий харч, тяжке навчання не давало мені можливості проявити свої здібності. Я не витримував тренувань, не міг проявити себе у міжінститутських футбольних іграх.

Біологічні та медичні науки мені давались легко, при підготовці я використовував кожну вільну хвилину, колоїдна та фізична хімія давались набагато гірше. Пізніше я зрозумів, що студент — це безправна людина, яка повинна погоджуватись з викладачами в усьому. Коли ти проявляєш характер, а тим більше якісь сумніви, то можеш довго ходити поки здаси той чи інший колоквіум або залік. Мені прийшлося шість разів ходити здавати залік по колоїдній хімії і коли вже хмари почали згущатись, вона визвала мене і сказала — запам'ятай, що викладач завжди правий і набагато розумніше самого здібного студента і поставила залік.

Наша 11 група складалась з 17 студентів і виявилось, що по конкурсу поступило тільки п'ятеро, в тому числі і я, інші 12 були золотими та срібними

медалістами. Більшість медалістів виявилась із Києва, менше — з великих обласних центрів. Із районів та сіл не було жодного медаліста. Це мене зразу ж дуже насторожило, оскільки в нашій школі за два роки із випущених майже двохсот учнів ні один не отримав срібну чи золоту медаль. Я ще тоді був дуже наївним і не знав, що у великих містах уже тоді можна було отримати золоту медаль з допомогою впливових рідних чи знайомих. А вона давала можливість без екзаменів тільки по співбесіді поступити у бажаний вуз. В кінці вересня, я написав батькові в листі, що в моїй групі майже всі медалісти і мені врят чи вдасться з ними конкурувати на рівних і утриматись в сідлі при таких титулованих студентах. Пізніше я був дуже розчарований, коли зрозумів, що деякі медалі куплені і тому такі медалісти не зуміли навіть здати першу сесію на стипендію.

Географія і соціальний стан моїх однокласників був різний. При знайомстві виявилось, що Лариса Старличанова з Луганська із сім'ї вчителів, Саша Чупис — син професора із Сум, Чапата Бела із Донецька, Дзьоба Анатолій, який був набагато старший за нас, виходець із Житомирської області, Письмак А. із Вінницької області. А Керпінер Женя, Кобзіна Галина, Пилипенко Оксана, Супоніцька Валентина, Вадим Крижановський, Молчанова Неля, Віталій Слуцький — виходці із заможних сімей столиці, батьки яких займали достойні місця в міністерствах, відомствах чи вузах. Тому мені, вихідцю із простої української сім'ї з Полтавщини прийдеться набагато більше працювати, щоб дотягнутись до них, до їхнього столичного розвитку, навичок культури, знань самої столиці, її культурних закладів.

При цьому на такі мізерні гроші треба було вижити, обслужити себе, виглядати на їхньому фоні не гірше, носити халат не чорніший ніж у них, в'їдатися в медицину не повільніше ніж вони, сприймати сходу все, що нам давали асистенти кафедри, вирішувати самостійно всі питання, які зустрічались з ранку до глибокої ночі. Захисту, співчуття у біді чи успіху у мене не було. Всюди доводилось розраховувати тільки на себе.

На курсі я познайомився з багатьма іншими студентами, серед яких була дочка Генерального прокурора Союзу Руденка, племінниця Голови Верховної Ради Коротченко, внучка Марії Хобти — зірки сільського господарства, улюблениці Хрущова, яка на кожному кроці підкреслювала хто вона така. Згодом вона не змогла осилити медичні науки і її після першого курсу відрахували з медінституту.

З часом студенти стали об'єднуватись не за учбовими інтересами, а за соціальним станом батьків і їхніми статками. Це була сама закрита група сту-

дентів — дітей радянських діячів, академіків, директорів підприємств. Інша група середнього прошарку — це були діти чи внуки лікарів, вихователів вузів, шкіл. А самий великий прошарок був робітничо-селянський, який не об'єднувався між собою, але й не дуже стримівся пристати так би мовити до еліти курсу.

Старостою 11-ї групи деканатом назначили Сашу Чуписа. Він був сином професора Сумського педінституту, визначався своєю категоричністю, непередбаченістю, пишномовністю, дуже добре думав про себе, що всі діла, які виникали в групі повинні були виходити саме від нього. Щодо навчання, то йому здавалось, що все в житті дається дуже легко і рідні його виховали так, що він повинен бути самим кращим і самим розумним. І з цим повинні були рахуватись усі, хто оточував його. Золота медаль, яку він отримав в школі, дала йому змогу без напруження поступити в такий складний для навчання вуз і він думав, що це його заслуга, а не батьків і що вона буде для нього козирною картою і подальше в його житті. Хоч цього не сталося. Те, що можна було зробити в Сумах, в Києві було зробити складніше. Тут уже працювали інші закони, можливості і зв'язки, які вже тоді зароджувались у медінституті. Та й ті люди, які пройшли горнило іспитів і поступили в медінститут мало поступались інтелектом медалістам.

Навчання в медінституті — це велика систематична праця, яка потребує великого бажання, організації підготовки самого навчання і міцного здоров'я, щоб пробігти дистанцію в шість років і вивчити до 90 медичних напрямлень, з якими ти ніколи не зустрічався у своєму житті, а як і зустрічався, то на побутовому рівні.

На початку навчання я зблизився з Вадимом Крижановським, який був корінним киянином, сином відомого в Києві лікаря-отоларинголога, який згодом став моїм справжнім другом. Жили вони на грані Подолу і Куренівки в приватному домі. Устої в цій сім'ї були старомодні, ніяких модерних меблів, побутової техніки в дизайні квартири я не побачив. Коли пізніше я став з'являтися у них в гостях по запрошенню його батька і матері, то побачив, що побут сім'ї мало чим відрізнявся від того життя, яке я провів на Зіньківщині в батьківському домі. Навіть опалення було не газове, а топили дровами і вугіллям, а в літній час його мати готувала їжу на керогазі в літній кухні. Вадим теж, як і я, шукав зв'язків з ким можна було б проводити разом вільний час, а також готуватись разом до занять, а особливо колоквиумів, які в той час дуже полюбляли проводити асистенти теоретичних й експериментальних кафедр.

При зближенні наших відношень, ми часто ставали на одну сторону, вигороджували і навіть почали захищати одне одного, а таких випадків зустрічалось майже кожного дня. У спілкуванні з ним, я зрозумів, щоб мені досягти його рівня, треба багато працювати, бачити і чути. Ті можливості, які давала столиця, без сумнівів ніяке інше місце, тим паче районне, не могло дати в ті часи. Подальше це знайомство, наше зближення переросло в здорову чоловічу дружбу, яка заснована не на якійсь вигоді, а на почутті поваги до особистості. Ми розуміли, що в такому складному і довгому навчанні на лікаря, треба мати багато добрих людських рис. Саме вони і закладались у нас при спілкуванні.

Предметів теоретичних було дуже багато — це біологія, біохімія, анатомія, гістологія, фізіологія, фізика, шість курсів хімії, латинь, історія КПРС та багато інших предметів. Всіх їх треба було не просто вивчати, а знати, особливо медичні дисципліни такі як анатомія, яку, наприклад, починали з остеології, а закінчували 12-ма парами нервів голови. І логічно пам'яттю тут не візьмеш, не вивчиш і співставленнями.

Нашу групу по анатомії вів відомий вчений, основоположник вивчення лімфатичної системи людини, доцент кафедри анатомії — Олександр Сушко. А кафедрою анатомії завідував професор Михайло Спіров. Я не знаю як можна любити такий предмет як анатомія людини, але коли я попав на першу лекцію професора М. Спірова, зрозумів, що з кожного предмета, з будь-якої прози він робив поезію. Кажали, що він захищав докторську дисертацію на латині. Манера тримання на трибуні, показ тієї чи іншої кістки, доступність викладання м'яким співучим голосом приваблювала студентів, у нього аудиторія була завжди переповнена, а тишина стояла неймовірна.

Навіть студенти, які сиділи на задніх рядах, не шептались між собою і не дримали. Його тихий, лагідний голос без мікрофона було чути у всіх куточках аудиторії. Його любили не тільки студенти, але й працівники кафедри, які завжди поважно відносились до нього.

На практичних заняттях потрібно було висидіти дві академічні години над заформалізованим трупом, де кожний із студентів наочно повинен був знайти, показати кожний виступ, кожну ямку, м'яз, судину чи нерв і тільки після задачі на колоквіумі того чи іншого розділу поступово двигатись далі.

Безумовно, людина з часом адаптується до будь-яких умов, але були студенти, які не могли це зробити і таким приходилось залишати інститут. Вивчення анатомії багатьом моїм колегам по групі, та й мені самому, не дуже подобалось і тільки під тиском того, що це необхідно знати і лікар без знання людського тіла не відбудеться, заставляло нас терпіти і силою волі освоювати ці ази медицини.

Не останню роль в успішному вивченні цього предмету відіграла стипендія, адже без успішної здачі студент лишився стипендії, а мені без неї навчатись не було на що.

Уже протягом перших місяців наші стосунки в групі ввійшли в свої береги, кожний розумів своє місце в даному довжелезному марафоні і виконував щось охоче, а щось зі скандалом. Але розуміння між одногрупниками та й на курсі весь час поглиблювались, а відношення покращувались. В такому колективі ставало цікавіше жити.

Дружні стосунки у мене склалися з Ларисою, вона мені завжди виразно і складно допомагала в освоєнні того чи іншого предмета, особливо у фізиці та хімії. Звертався я до неї за порадою в життєвих ситуаціях, а також коли треба було позичити гроші, щоб дожити до кінця місяця. Вона це розуміла і могла в любий момент допомогти мені в тяжкі для мене часи і як мені вважалося без всякої жіночої користі.

До наших дружніх відносин з Ларисою приєднався і Вадим Крижановський. Ми вже в групі могли створювати свої відношення, задавати тон чи пропонувати рішення, з якими більша частина групи погоджувалась. Різні пропозиції чи зауваження, які надходили від нас, іноді виконувались зі скрипом, але часто давали нашій 11 групі можливість бути на гарному рахунку в деканаті.

У 18 років мені було дуже важко пристосовуватись до умов, коли ти повинен був вирішувати життєві справи, які виникали кожну хвилину, кожний день при такому шаленому темпі, різноманітному напрямку предметів з постійними колоквіюмами. Де прослухане ти повинен був вивчити і відповісти на добру або відмінну оцінку, тому що оцінки колоквіумів і заліків враховувались при здачі екзаменів. При безгрошів'ї і відсутності достатньої кількості продуктів в магазинах, приходилось інколи за кефіром стояти в черзі більше години і не завжди достоялись, щоб купити докторську чи іншу ковбасу або яку-небудь здобу. Коров'яче масло було у великому дефіциті, в основному можна було дістати маргарин і які-небудь консерви, морську капусту, тюльку. Спасибі рідним, що вони пересилали в фанерних ящиках сало, смалець, інколи при нагоді передавали яйця. З цього й складався дуже часто мій сніданок: сало з хлібом «Українським», який тоді був дуже смачним, і чай. З собою в інститут ніякого бутерброда я не брав, бо просто не було чого брати. Пожива моєї їжі за добу була дуже низька, тому я ходив з почуттям легкого голоду і кожної митті хотілось щось з'їсти. Тільки у вихідний день (а в суботу ми теж навчались) я міг собі щось приготувати. Виходило не завжди якісно, багатьох страв просто не вмів готувати, приходилось це робити і вчитись на власних помилках.

Темп і ритм життя був шалений, після сімейних шкільних років інколи приходила думка, що я не витримаю такого студентського навантаження і вимушений буду залишити інститут, але підтримка батьків і стид перед земляками утримували мене від такого вчинку.

Поступово я втягувався в таке життя. Молодість робила свою справу. Пристосовувався готувати заняття в бібліотеці інституту, десь зразу після занять і пізно ввечері приходив до свого кутка. Випивши чаю, лягав рано спати, щоб не тратити електроенергію, на що хазяйка постійно натякала, тому я не міг ввечері ще підготуватись до занять. В мене були відсутні елементарні умови для життя (всі зручності були у дворі), а подальше я став замічати, що хазяйка почала красти не тільки продукти харчування, але й ті мізерні копійки, які я майже кожного дня рахував. Останньою краплею була поява клопів, які дуже полюблили мене і не давали вночі повноцінно спочити. В групі мої сокурсники бачили як я переживаю і порадили знайти нову квартиру, навіть Лариса згодилась допомогти через своїх знайомих.

Перед самою сесією я знайшов квартиру на площі Перемоги. Там побутові умови були набагато кращі, саме ліжко не було провалене і пружини не впирались в боки, та й куток був більшим і не відгороджений ширмою від всієї кімнати. По середині неї був круглий, грубий стіл, накритий скатертю, над ним висів темного кольору абажур, біля мого ліжка стояла тумбочка, якою я міг самостійно користуватись. В цій кімнаті був величезний виступ, де стояло ліжко хазяйки, і коли я ввечері користувався світлом, воно їй не заважало спати.

Кухня була на три сім'ї з двома газовими плитами, де дві конфорки належали моїй хазяйці і я міг вільно, без дозволу сусідів, користуватись газовою плитою для своїх потреб. Був також і туалет, але при користуванні ним завжди виникали якісь непорозуміння, які не переходили в системні спори, оскільки я цілий день був на заняттях. Хазяйка була більш чемна, вихована і привітна. Вступала при нагоді в розмови, де жалувалась на своє вдовине життя. Її чоловік загинув на війні, своїх дітей не встигли завести, розпитувала про моїх рідних, навчання та мої звички. Я платив їй за квартиру на декілька рублів більше, але й умови життя для мене тут були ліпші.

Час спливав. Наступила пора зимньої здачі екзаменів. Я підійшов до сесії без хвостів, здав всі колоквиуми і заліки, майже нічого не пропустив і був допущений до екзаменів. Трьох однокласників, в тому числі і двох медалістів, не допустили до зимньої сесії і їм треба було відпрацювати пропущені чи нездані предмети. Із 4-х предметів я здав біологію і неорганічну хімію на п'ятірки, а останні екзамени на 4 і вийшов на третє місце по успішності в групі. Готовився

я ретельно, з ранку до вечора проводив в інститутській бібліотеці. Вранці я поспішав зайняти краще місце і вже цілий день його не залишав. На підготовку до кожного екзамену давалось три доби і я їх використовував з повною віддачею, розуміючи, що коли отримаю задовільну чи погану оцінку, стипендії мені не бачити, а значить і навчання моє могло закінчитись. Це був дамоклів меч, який висів над моєю головою і заставляв мене зібратись, організуватись і здати на добре і відмінно.

Нам видали стипендію і мені вдалось добратись до Полтави в плацкартному вагоні, хоч ніччю було дуже холодно і заснути при такому холоді було майже неможливо. Кльокта знав, що ми приїжджаємо в цей ранок і, отримавши товари в облспоживспільці, заїхав на Київський вокзал, що був по дорозі на Зіньків, усадив мене зверху в кузов, дав той же брезентовий плащ чи накидку і ми зразу ж виїхали. Забрав він і інших студентів, серед яких виявився і син директора нашої школи Володимир Блажко, який закінчив її на два роки раніше і поступив в Київський університет на економічний факультет. Сівши рядом ми прижались одне до одного, так як під час їзди не зважаючи на те, що ми були прикриті плащем, продувало наскрізь. Ноги ми обмотали якимось ганчірками і це дало змогу захистити їх від замерзання. Дорога була покрита снігом, але його було небагато, що давало змогу проїхати нашому ЗІС-5. Кругом дороги лежало багато чистого білого снігу і на заході сонця він блищав наче срібне покривало. Спасибі Кльоکتі, в Опішні він зупинив машину, дав нам можливість в так званій автобусній станції в кафе напитись гарячого чаю і трохи розім'ятись і зігрітись. До Зінькова ще оставалось 45 км і близько 19 години вечора ми виїхали в місто. Біля аптеки на розі вулиць Леніна і Жовтневої чекав батько, який подякував водію, що він довіз сина в такий морозний день, а це був лютий 1953 р. Дома мене чекала заплакана мама, обняла, поцілувала і довго не відпускала від себе, видно, хотіла мене зігріти своїм тілом після довгої, холодної подорожі. Старша сестра Марія стояла біля матері, взяла мої холодні руки в свої і терла, щоб зігріти їх від холоду.

За вечерею я цілий вечір розповідав про своє навчання, про пригоди і труднощі, з якими я зустрівся, а головне, що я все це витримав, здав на стипендію екзамени і тепер більш впевнено можу продовжувати своє навчання уже маючи піврічний досвід життя в чужому місті. Мама, прищуривши свої маленькі вологі очі, все придивлялася до мене і потім признала, що я схуд, маю стомлений вигляд і треба мені відпочити і вона постарается мене відгодувати за цей невеликий період часу. Марія уступила мені лежанку на печі, а сама лягла на моє залізне ліжко, яке стояло перпендикулярно до батьківського ліжка. Батьківське тепло, яке ввійшло в мене, розповзлось по всьому тілу і я навіть не збагнув

як швидко заснув, окутаний батьківською ласкою і теплом печі, які створили для мене умови спокою, тиші. З роками я зрозумів, що батьківський дім, його обстановку, невідкупну любов батьків до себе оцінюєш набагато пізніше.

Кожного року наша школа в кінці лютого організовувала зустріч з випускниками. В основному приходили студенти, які навчались в інших містах. Не знаю, з чим це було пов'язано, але місцеві на зустріч не приходили, можливо їм було стидно, що не поступили в інститут чи технікум. Окрім нас на зустрічі були вчителі, які ще добре нас знали, і учні старших класів, які організовували цей вечір, улаштували концерт силами шкільного колективу. Після офіційної частини, коли виступав директор школи Данило Євдокимович Блажко, провідні вчителі, такі як Сава Михайлович Сметана, Ігнатенко Настя Степанівна, представники місцевої влади, видатні випускники, наприклад, такі як Катькало, який згодом став проректором Ленінградського університету, Бугаєнко — доцент Харківського медінституту, офіцери радянської армії, яких я не знав або знав погано. На їх прикладі директор з гордістю говорив про школу, про можливості, які дає вона і радянська влада, і що проста людина, коли вона навчається добре, може добитись великих висот. Звернення директора було до старшокласників, щоб зарядити їх позитивом до навчання та вступу у вищі навчальні заклади.

Після концерту в актовому залі зсували стільці і під духовий шкільний оркестр, який директор вважав своєю гордістю, організовували танці. Все робилось щиро, з повагою до випускників і дуже скромно. Репертуар оркестру був незначним, можливості ще менші, тому робилися великі перерви між танцями з метою, як нам пояснювали, щоб учасники вечора могли поспілкуватись між собою. Танцювати було не просто у зимовому взутті і під таку незвичну музику духового оркестру, який грав дуже не виразно і не професійно мелодії, більше нагадуючи марші, які вони грали на різних торжествах району.

Прийшов додому я опівночі. Батько та Марія уже спали, а мама читала Євангеліє при керосиновій лампі, так як електричне світло виключали о 12 годині ночі, і переживала, щоб нічого поганого не відбулося зі мною. Попивши наніч слабо завареного чаю, я поговорив з мамою про зустріч, бо її цікавило все, хто приїхав, з ким зустрічався, з ким танцював, чи проводив кого додому. Багато розмови було про Київ, про моє тамтешнє життя, навчання, побут. Дрімаючи, я відповідав невпопад, а потім стрімко заснув.

Вранці батько і Марія збиралися на роботу, мати готовила їм сніданок і почала поратись з домашнім господарством. Треба було загопити грубу, так як вранці в кімнаті було прохолодно. Прокинувшись, я лежачи оглянув батьківську кімнату. Навпроти мене стояло ліжко, заслане ковдрою, на стінах були розвішані

фотографії різних часів, з дореволюційних до наших днів. Над покутем висіла величезна ікона з зображенням Богоматері, перед нею — лампадка, яку мама запалювала перед усіма церковними святами, завжди молячись за наше здоров'я і просила прощення у Бога. В кутку на тумбі я складав свою шкільну потребу, з боків стояли два дерев'яні ослони, типу лавок, по середині хати на глиняній долівці стояв великий дерев'яний стіл, який служив кухонним, письмовим і журнальним столиком. За цим столом проходило майже все домашнє життя. В кінці кімнати стояла гарна тумба і старовинний темний буфет, побитий деревоїдом. Це був майже весь нехитрий скарб, який батьки заробили за своє життя. Побачивши все це, мені стало приємно, тепло пробігло по всьому тілі і я знову безтурботно задрімав, а потім заснув.

Мама мене опівдні розбудила так ніжно, як це вміла робити тільки вона, запросивши до сніданку. Я оцінив роботу мами в сім'ї тільки після того, як відірвався від неї і весь час думав чи виживу без мами, сім'ї, чи зумію себе прокормити, держати в чистоті, ходити в прасованому одягу, охайним, з причесаним волоссям.

Моя мама, на якій трималася вся сім'я, була набожна, вірна батькові, сім'ї, ніколи не жалілася на своє життя і завжди, посміхаючись, уміла погасити любу сварку, любе непорозуміння, яке виникало в сім'ї чи з сусідами. Мама вела себе скромно, тихо, не нав'язуючи ніде свою думку, і завжди всі діла робила до ладу і своєчасно. Раніше мені вважалося, що воно саме собою робиться. І це все відчуваєш, коли ти переходиш на свої хліба.

Я любив маму і був їй вірний усе життя, і коли пішов з цього життя батько, я був одним із тих, хто найщиріше підтримував її. Вона для мене була свята жінка, який я ніколи не сказав «брешеш» і називав завжди на «Ви». Вона мені відповідала щиросердною материнською любов'ю.

На шкільному вечорі-зустрічі мене запросив в гості син директора нашої школи Володя Блажко. Сім'я Блажків була у великій почесі в місті, після війни директор підняв авторитет школи та педагогічного колективу на високий рівень. Я ніколи не думав тоді, що мої відносини з його сином переростуть в дружбу, що мені відкриється квартира директора школи і що я за його столом буду сприйматись як рівна, незалежна людина, яка має свій голос і якусь свою, може і не вірну, думку по багатьом спірним питанням.

Сім'я Блажків жила на першому поверсі школи в правому крилі і займала три кімнати. Кімнати були величезні, стеля висока, красиві меблі. Я навіть не думав, що в моєму місті є такі квартири і люди можуть так заможнo і культурно жити. Заходити в квартиру я соромився, пам'ятаючи про ті вчинки і ті неприємності, які я доставляв директору під час навчання в школі.

Володя розповів мені, що йому батько добився гуртожитку і що він живе з трьома хлопцями в кімнаті, правда, вони були з інших факультетів і курсів, але з ними він добре зійшовся і скандалів із-за побутових причини у них майже не виникало.

Володя розказував мені про свої плани на майбутнє, що закінчивши економічний факультет Київського університету ім. Т. Г. Шевченка можна буде працювати економістом на великих підприємствах і мати швидкий кар'єрний ріст. Він мріяв про директорську посаду на великих підприємствах, оскільки спеціалістів, хто б закінчував такий вуз в Радянському Союзі було обмаль. Я йому сказав, що хочу стати хірургом і зробию максимум зусиль, щоб ним стати. По обіді його мати, учителька російської мови, Галина Трохимівна, позвала нас до столу. Я чемно відмовився, оскільки не вважав, що я достойний в цій сім'ї бути таким шановним гостем. Я, вибачившись, сказав, що в мене є невідкладні діла, пішов додому.

Зимні канікули пролетіли як один день. Я катався на лижах, майже через день ходив в кіно, а по середах і суботах на танці, у бібліотеку. В той час у місті інших забав не було. На танцях я дізнався, що третя частина випускників нашого потоку в інститути не поступила, одні пішли в армію, деякі дівчата вийшли заміж. При зустрічах, мені показалося, що говорити нам не було про що і кожен із нас думав, як швидше розійтись.

Дід Іван і баба Устя попросили зайти попрощатись, тому що мали уже за 80 років і думали, що може і не доживуть до літніх канікул — сильно хворіли. Дід з бабою жили на Гончарівці по вул. Барильця, це десь більше кілометра від нашої оселі. Хата у діда була класичною мазанкою, покритою соломною, мала сіни, кухню і вітальню, яка взимку служила холодильником, оскільки не отоплювалась.

Обмівши віником на порозі сніг, я зайшов в кухню, яка була зимою спальнею і столовою. Кімната була невелика, зліва знаходилась грубка-піч, зверху лежанка, під невеликим вікном стояв ослін, два стільці, а справа — широке дерев'яне ліжко, заслане домотканою ковдрою, на якій лежала одіта баба Устя. На чорній печі лежала солома, а на ній — старий кожух діда, ще мабуть дореволюційної вичинки, на якому сидів дід, звисивши вниз ноги.

Біля узголів'я ліжка на покуті висіла величезна ікона, до якої вони зранку і увечері молились Богу, просячи ім і нам кращого життя. Я тільки тоді звернув увагу на сірість хатньої обстановки, одягу моїх родичів, які спасли життя мені і моїй сім'ї під час німецької окупації. Тоді я на ці речі не звертав увагу. А тепер я зрозумів свого діда, який до революції був середняком, а може й кулаком, бо мав шість гектарів орної землі на повороті до Пірок, шість гектарів лісу і три гектари луку в районі Перещепин під селом Тарасівкою, дві корови, коня, малу худобу, птицю, багато сільськогосподарського інвентарю.

Була також добряча хата під бляхою, яку він збудував в 1903 році і згодом уступив її моїй матері, у якій була вже велика сім'я, оскільки після колективізації, коли все забрали, «усуспіали», як говорив дід, вони не могли утримувати цей дім. За це їм мій батько віддав маленьку хату, сплативши всі борги, що нависли на діда після «усуспільнення», а по суті — розорення його господарства. Дід з бабою Устею до війни працювали рядовими колгоспниками у колгоспі «Червона весна» за старшого куди пошлють. Треба було задаром відпрацьовувати певну кількість трудоднів і здавати сільськогосподарські податки, що і робили вони протягом багатьох років, майже 2/3 свого життя — нічого не заробляючи на свою сім'ю.

Дід Іван мав духовну семінарську освіту, але при більшовиках її не показував, оскільки всі церкви і два собори в місті були зруйновані, а духовенство знищено або відправлено в Сибір на «перевиховання» без права повертатись назад до свого рідного міста. Можливо, доброта діда Столяра, так по-вуличному його називали, відсутність ворогів, врятували його від висилки чи розстрілу. Відкриття на базі автороти церкви, єдиної на все місто, дало змогу дідові Івану повернутись до духовної роботи — стати дяком, де він чесно служив своїй громаді, допомагаючи нужденним людям, як при німцях, так і при більшовиках. Така була страшна судьба простих людей моєї сім'ї — батько спас діда від радянської влади, а дід спас нас від розстрілу німцями.

Дід Іван в розмовах завжди просив не згадувати про війну, про колективізацію, про два періоди голоду, які він пережив. Я особливо пам'ятаю голод 1947 року, коли податки були накладені на все те, що рухалось і все те, що росло у дворі. Дід, зціпивши зуби, взяв сокиру і, плачучи, вирубав останні яблуні і груші, які не дорубали під час окупації, бо платити за кожне дерево і кожну живу курку не було чим. Все це проходило на моїх очах.

Того дня, дід чомусь взяв мене за руку і довго тримав її у своїх руках. Казав, що він гордий за мене, що він буде молитись, щоб я закінчив інститут і став справжнім лікарем, допомагав хворим людям, не зазнавався своєю освітою. Під кінець розмови, він розплакався і попросив мене при можливості допомагати його дочці Марії, котра була дуже хвора і працювати самостійно не могла, знаходячись весь час на його утриманні. Будучи 18-літнім юнаком, такі серйозні прохання я ще не дуже усвідомлював, тому діду відповідав не дуже виразно, розпливчато. Обіцяв, що ми будемо допомагати, що ми не залишимо її на одинці. І головне, що воно так і сталося. Свою сестру Марію мама доглядала до самої її смерті, а ми з жінкою її поховали, бо якраз в цей час були у відпустці в Зінькові.

Я не думав і не знав, що то була остання розмова з дідом. Навесні 1953 р. він помер. Доїхати тоді до Зінькова з Києва було майже неможливо. Батьки мої дали телеграму про смерть діда Івана Мільченка і просили не приїздити на похорони. Вони і церква справляться самі. Тепер я розумію, що вони щадили мене, та й грошей і часу у мене не було.

На наступний день, попрощавшись з батьками, я тією ж машиною виїхав разом з Володимиром Блажко до Києва. Ці був кінець лютого місяця, починалась одлига, морозу сильного не було, але сира погода, ще більше дошкуляла своїм холодом. Я молив Бога, щоб по приїзду не заболіти, тому що перемерз добряче. З Володимиром ми домовились в Києві підтримувати стосунки, допомагати один одному, так легше було вижити у такому великому місті.

Заняття розпочались своєчасно. Зустрівшись, ми були раді бачити один одного. Нікого з групи не відрахували, правда, двом із-за незадовільних оцінок не нарахували стипендію.

За півроку ми вивчили маршрути, як швидше і дешевше доїхати, наприклад, з вулиці Чкалова до вулиці Мечникова, де знаходилось багато теоретичних кафедр, як і на вулиці Леніна та Пушкінській. В центрі міста в денний час саме студенти-медики створювали натовпи людей, де одні спішили в сторону вулиці Мечнікова, інші — в сторону вулиці Чкалова. І ця рушійна маса молодих людей, створювала неподобства у транспорті, на пішоходних переходах. При запізненні на заняття без поважних причин могли не допустити бути присутнім, тому приходилось майже підтюпцем бігати по місту, пересідати з одного виду транспорту на інший.

В другому семестрі життя стало більш цікавим, стали більш раціонально розподіляти свій час, цікавитись життям інституту, країни. Група розбилась на маленькі групки по інтересам. Я більше всього спілкувався з Вадимом Крижановським, Ларисою Старличановою, з ними і проводив свій вільний час, бігав разом на перервах між парами.

Не можна було б сказати, що нас захоплювали якісь предмети, вихователі чи кафедри. Всі викладачі говорили, що без їх дисциплін ми не станемо гарними лікарями. В. Гримарський давав каскад хімічних формул і стверджував, що коли ми не напишемо правильно формули і реакції і не заповнимо ними учнівський зошит, то професор Можар нам не поставить добре або відмінно, або заставить прийти другий раз, щоб уточнити, яку оцінку ти заслуговуєш. Анатоми, гістологи і фізіологи хором говорили, що без знання їх предметів ми ніколи не станемо гарними лікарями. Погане знання латинської мови чи біохімії також не дасть нам можливість добре знати фармацевтику та дію лікарських препаратів.

А от викладання англійської мови було в занедбаному стані, її, на мій погляд, більшовики спеціально викладали на такому рівні, щоб ми ніколи не розуміли про що йде мова і менше читали літературу, написану чужою мовою. Така методична недбалість була починаючи зі школи. В нашій школі, починаючи з 5-го класу, в залежності від наявності вчителя викладали різні мови. Так нас толком і не навчили ні однієї з іноземних мов. Мови, як і здоров'я, треба вивчати і берегти змалечку, з дитячого віку, тоді і буде гарна мова і збережене добре здоров'я. Неправильна постановка вивчення іноземної мови в школі давала знати мені все життя, так як я займався науковою роботою і вона мені була потрібна кожної доби. Я вже не говорю про спілкування, командирівки, виступи на конференціях від яких обмежувало мене саме слабке знання англійської мови.

На лекціях почали з'являться громадські діячі, які запрошували в наукові, спортивні та художні гуртки, де можна було поглибити свої знання із того чи іншого предмету, проявити свої творчі здібності. Я ще в школі грав на акордеоні і останні три роки виступав в танцювальному шкільному гуртку, так що певні танцювальні навички у мене були і тілом я володів досить добре. Оскільки все післявоєнне життя грав у футбол — клас проти іншого класу, школа проти іншої школи, то згодом мене взяли у місцеву команду, де я виступав за місто більше 3-х років. У зв'язку з цими обставинами краса тілесних рухів у мене була непогано відпрацьована. І я вирішив піти в танцювальний колектив інституту. Про це розповім трохи докладніше.

Мене познайомили з керівником капели бандуристів і всієї самодіяльності медінституту Юрієм Коцарем. По конкурсу я попав в танцювальний гурток при капелі, який очолював заслужений артист України В. Степаненко, один із солістів оперного театру Києва Того ж вечора я прийшов на бульвар Шевченка 13, в підвал, де відбувалися репетиції, показав свої можливості, станцював із партнершею і був зарахований у танцювальний колектив. Мене представили колективу на наступній репетиції, призначили партнершу і я почав повноцінно репетирувати український танець та матроське «яблучко». Після випробування він увів мене майже у всю програму як характерних, так і народних танців, які ставилися ним в інституті. Фізично тут було трохи легше та й репетиції були один раз на тиждень

В танцювальному колективі було біля 60 хлопців і дівчат. Наш колектив виступав разом з капелою бандуристів, яка уже на той час зі своєю програмою виступів гриміла на всю Україну, виступала в Прибалтиці, Москві та інших містах всього Радянського Союзу. Очолював її невтомний, здібний, талано-

витий Ю. Коцар. На ньому і трималась майже вся художня самодіяльність медінституту. Для любої дирекції було залюбки мати такий творчий колектив, який міг прикрасити не тільки інститутські вечори, а й більш значні події. Навіть на урядовому рівні капелу запрошували виступити з такою колоритною національною програмою. Тому для такого майже професійного колективу дирекція, партійна і профспілкова організації інституту не жаліли коштів на форму, музикальні інструменти, матеріальне заохочення учасників.

При зустрічі з Ю. Коцарем, я попросив, щоб він допоміг мені отримати місце в гуртожитку. Він пообіцяв, але мені потрібно було поговорити з секретарем парторганізації інституту Василем Івановичем Мільком, який був доцентом кафедри радіології. Я дуже переживав із-за цієї зустрічі, так як боявся, що він може відказати.

В другій половині дня я пішов на кафедру радіології і, на щастя, застав В. Мілько на місці. Я попросив його допомогти отримати місце в гуртожитку, так як матеріальні можливості мої і моєї сім'ї не дозволяли мені нормально навчатись в інституті, а тим більше займатись в танцювальному кружку капели бандуристів. Він пообіцяв вирішити моє прохання позитивно, пригрозивши, що коли я покину танцювальний кружок, я буду зразу виселений з гуртожитку. Мені здалося, що ми сподобались один одному, і на прощання він побажав мені успішного навчання, а якщо виникнуть якісь труднощі, звертатись прямо до нього. Я вийшов від нього окрилений, в піднесеному настрої і зрозумів, що є люди, яким можна довіряти, поважати і які можуть вирішувати проблеми простих студентів, що не мають якихось зв'язків.

Через тиждень моє питання було вирішено і замісником директора інституту по адміністративно-господарській частині. Мені був виданий ордер на поселення в «Кубуче» на вул. Жертв революції 4, що знаходився в самому центрі міста, а хрест Святого Володимира був майже під самими вікнами. Кругом приміщення була Володимирська гірка, зліва зруйнований Михайлівський собор, перестроений під якісь господарські не значущі нужди. Двір був захарашений всяким мотлохом, там постійно виблискувала зварка і гриміли цілий день пилки по металу. Я опинився на найвищій точці Києва, де, внизу, як на долоні, розкинувся Дніпро, Труханів острів і все задніпровське Лівобережжя.

Чисте повітря п'янило розум, навівало на величезне бажання до життя, до навчання, навіть до любові, яку я стримував своєю працездатністю. Задля високої мети людина може обмежити все, навіть природні почуття до дівчат. Я боявся, що кохання може зашкодити моему навчанню. Воно не дасть мож-

ливості повністю оволодіти тими знаннями, які нам давав медінститут. А там навчання було поставлено так, що ти кожної доби повинен був викладатись по повній програмі. І я хотів цього.

Гуртожиток в «Кубуче» стояв у дворі, фасадом виступаючи на Володимирську гірку. Будівля була шестиповерхова коридорного типу. В кінцях коридору були дві кухні, кожна з трьома газовими плитками, а також загальні туалети, з одного боку жіночий, з іншого чоловічий. Душ і пральня були на першому поверсі, читальний зал знаходився в підвальному приміщенні, в ньому завжди було людно, особливо взимку в сесію, дихати там було майже нічим за такої великої щільності студентів на один квадратний метр.

В суботу цей зал перетворювали з читального в танцювальний, де з 8 до 11 вечора неможливо було протиснутись через скупчення людей. На танцювальні вечори приходили не тільки студенти гуртожитку, а й з інших вузів, університету, городяни міста, курсанти, яких своєю молодістю і красою приваблювали красиві дівчата, особливо із педіатричного факультету. Це була одна з визначних розваг, де можна було познайомитись, узнати багато нового, провести у подальшому індивідуально вечір на який тут усі настроювались. І кожний у цьому танцювальному хаосі шукав свою долю і багато хто саме тут і знаходив її.

Забравши свій чемодан із площі Перемоги, я розплатився з хазяйкою, подякував її за житло і під вечір переїхав в гуртожиток. Мене поселили на другий поверх у двомісну кімнату. Комендант гуртожитку, забравши ордер, видав два простирала, дуже запану наволочку, все ветхе і сіре як земля, і сказав, що білизну міняють один раз в два тижні. Привів в кімнату, де стояли два залізні одномісні ліжка, був ватний матрац і подушка. По центру кімнати під вікном стояла тумбочка-стіл і два стільці. При вході в кімнату була прибита дерев'яна вішалка. Меблі, ліжка були обшарпані, облуплені, стеля і стіни уже давно потребували ремонту, але грошей на нові меблі, ремонт кімнати не було.

В кімнаті я застав свого співмешканця, який був набагато старший за мене, десь років на 10—12, суровий, у военній одежі, з військовою виправкою, непривітним обличчям і ще більш непривітними сірими очима. Звали його Сакін Михайло, учасник бойових дій, студент третього курсу санітарно-гігієнічного факультету. Чоловік дуже ранимий, правильний, який, за словами коменданта, вимагав свої референції, як учасника війни.

Я зразу зрозумів, що спільно жити в одній кімнаті буде нелегко. Познайомившись, він сказав, що йому як бувшому офіцеру, учаснику бойових дій, обіцяли кімнату на одного, але життя вносить свої корективи і йому, мабуть,

під тиском того ж секретаря парторганізації інституту В. Мілько прийшлося поступитись своїм комфортом і продовжити жити з жовторотим першокурсником та ще й з лікувального факультету. Я старався ввійти в його положення, але і він повинен був зрозуміти мене, що мені теж хотілося жити по-людськи, мати своє ліжко, свій куток, де я міг би вільно розпоряджатись своїм новим житлом. Він вважав себе хазяїном кімнати і поводився так, ніби я у нього наймаю койку і повинен у всьому йому уступати. Я старався не загострювати наші відношення, пізно приходити, більше часу проводити в інститутській бібліотеці або в читальні гуртожитку, їжу готував тільки зранку і в тумбочці майже нічого не тримав. Всі ті речі, які не носив і харчі, держав у чемодані, який положено було здавати кастелянші на збереження у підвальному приміщенні. Мій сусід, капітан у відставці, ввечері затівав розмови на соціальні, політичні і навіть на релігійні теми, менше його турбувала медицина. Я спочатку був скованим, так як бачив не дуже дружні стосунки по відношенню до себе, і не знаючи що він за людина старався не дуже розкриватись. Батько попереджав мене, щоб я не розкривався перед кожним, не розповідав багато про себе, свою сім'ю, свої погляди на світ, на політику. А особливо в присутності чужих людей був обережним з критикою радянської влади, бо це може закінчитись дуже погано для мене, так як влада зробила людей підлими, брехливими, нещирими і дуже заздрими. Я тільки один раз знехтував батьківською порадою і за це так поплатився, що мене ледве не вигнали з інституту. Причиною цього було те, що я в бесіді з своїм сусідом сказав про віру в Бога, і про те, що моє членство в комсомолі цьому не перешкоджає, так як я виріс у віруючій сім'ї, а батько, будучи старим більшовиком, цьому не перечив.

Через тиждень після цієї розмови я був викликаний на кафедру марксизму-ленінізму до доцента Деревінського Марка Давидовича. Він попросив відтворити розмову, яка відбулась між мною і моїм сусідом. А потім сказав, що сусід доніс на мене про мою християнську віру в Бога і що такі релігійні студенти не можуть бути радянськими лікарями, а тим більше отримувати вищу освіту у столичному інституті. Я розповів доценту про свою сім'ю, про те, що я виховувався матір'ю і дідом, які були віруючими людьми, і нічого поганого радянській владі не зробили ні при ній, ні під час окупації німцями нашого міста.

У розмові я збагнув, що доцент мудра людина, добре знає сучасне життя, мабуть багато пережив, знав і про довоєнні і післявоєнні репресії, страшні роки війни. Після чого він пожурив мене і сказав, що не треба так розкриватись перед незнайомими людьми і бути більш обережним у своїх думках і вірі, бо ця людина може піти далі і я можу позбавитись навчання в інституті.

Я пообіцяв, що більше на відкриті розмови з ним не піду і буду обережніше говорити про свої відношення до соціальних і релігійних питань. Деревінський сказав, що він ходу ділу у відповідні інстанції не дасть, але я повинен зробити з цього випадку серйозні висновки. Я йому подякував і пообіцяв, що більше таких дурниць не буду робити в своєму житті. Після цього випадку я зрозумів, що треба бути дуже обережним і підтримувати стосунки і висловлювати свої думки тільки тим людям, яких ти добре знаєш і можеш довіряти.

Наступила весна 1953 року. Нічого не передбачало якихось катастроф, соціальних потрясінь. Країна поступово відбудовувалась після такої страхітної війни, налагоджувалась економіка, вже можна було без великої черги купити хліб і деякі кисломолочні та рибні продукти, появилвся більший асортимент харчових продуктів в гастрономах. У весняному повітрі по настрою людей, їх посмішках почувалось, що країна заходить на піднесенні, що війна, яка розорила міста і села, заводи і фабрики, опустошила людські душі, тепер вже дала великий поштовх у розвитку всієї країни. Побувавши в завойованій Європі, мільйони людей побачили, що люди там живуть набагато краще, заможніше і вільніше. Їхнє поводження, спосіб життя був зовсім інший, ніж нам його представляли в нашій пресі, радіо і кіно.

Телебачення ще не мало великого впливу на людську свідомість, але радянська брехлива пропаганда забивала нашу свідомість і нагло брехала про «загниваючий капіталізм», пропагувала величезні можливості соціалістичного ладу, комуністичної моралі Радянського Союзу. Оскільки трансляцію «Свободи» і «Голосу Америки» сильно забивали, а добротні приймачі були доступні тільки обмеженій кількості людей, то більшість людей ковтали брехливу агітацію і пропаганду про наше щасливе і заможне життя, а головне, що в майбутньому нам обіцяли, комуністичний рай. А людина мабуть так створена, що коли їй казати кожного дня таку брехню, вона починає вірити в неї і сприймає за реальність. Я був одним з багатьох людей, які вірили в щасливе майбутнє. Хоч я і розумів, що країна розорена, виснажена п'ятьма роками такої страшноної війни, повною відсутністю зовнішньої допомоги, але вірив, що ми рухаємося вперед і дійсно будемо одну із самих прогресивних держав. Бо ми здолали фашистську Німеччину, визволили Європу і тепер у Радянського Союзу велике майбутнє і під керівництвом нашого любимого вождя усіх країн і народів Й. Сталіна ми досягнемо поставленої мети.

І раптом, як грім серед ясного неба, на початку березня 5 числа усі інформаційні агентства повідомили, що керівника комуністичної партії Радянського Союзу, генералісимуса, батька усіх людей і народів не стало. Країна завмерла, кожна

людина, яка жила на території СРСР вважала, що вона втратила саму близьку людину своєї сім'ї, свого дорогого і любимого родича.

Ніхто не знав, що буде з країною після смерті Й. Сталіна, чи є в цій країні достойна людина, яка б могла керувати Радянським Союзом, хіба що Мао Цзедун, але ж він азіат-китаець і чи міг він піднятися на таку висоту. Про те, що буде з країною, з нами, обговорювали кругом: в трамваях, електричках, автобусах, в сім'ях за столом, на кухні, на стихійних мітингах і зборищах. Велич Сталіна була така велика в очах простих людей, а пропаганда така значна, що для багатьох людей це був мало не кінець світу. На студентських, різних стихійних мітингах слухаючи про велич вождя, про незамінну втрату, багато із студентів голосно плакали, деякі навіть непритомніли, приходилось їх виводити з цього стану. Всі думали одне і те ж, що з нами буде і хто тепер нами буде керувати і чи не поглинуть нас агресивні імперіалістичні країни.

У свої 19 років, я теж дуже переживав смерть нашого вождя, але в мене уже закрадалась думка, що в нашій країні не все так добре, як говорять і взагалі Сталін це така світла людина, яка хотіла робити всім людям тільки добро і бути вождем усіх країн і народів.

Я подзвонив додому, спитав, що мені робити і як поводитись у такій ситуації. У мого батька був багатий життєвий досвід, всю війну він пройшов від першого до останнього дня і бачив як солдати вмирали з іменем Сталіна. Він сказав мені: «Треба жити. Історія розсудить, хто де був і що робив, чи для себе, чи для свого народу». Я розумів, що по телефону на пошті батько не міг сказати, що він бачив і що думає, але було ясно, що як сама смерть вождя, так і ставлення до неї у людському суспільстві неоднозначні. Виявилось дуже багато людей, які постраждали саме від нього, ненавиділи не тільки його, а всю систему, країну, яку він построїв для наших людей. Це давало можливість задуматись: а що ж це за історична постать, до якої таке неоднозначне ставлення. З тих пір я з різних джерел, і від людей цікавився життям цієї людини — вождя усіх націй і народів.

Країна довго оговтувалася після смерті свого вождя. Час ішов. Всі сподівались на якесь чудо. В Кремлі, як завжди під виглядом пленумів ЦК комуністичної партії, комуністи ділили між собою владу, домовлялись хто ким буде після смерті Сталіна. В пресу просочувались тільки невеликі відомості про жорстку боротьбу за місце генерального секретаря, членів ЦК партії, хто буде головою ради Міністерств, Верховної ради Радянського Союзу. Всі розуміли, що випадкові люди туди не потраплять. Народ в Україні на всі ці колотнечі в ЦК реагував без емоцій, скептично проковтуючи ту брехню, яку видавали партійні органи і преса. Телебачення ще тільки набирало той пропагандист-

ський розмах, яке воно має в наш час і ми старались вірити передовицям газети «Правда» та й іншим газетам, які покірно передруковували ці матеріали із центральних газет Москви. В той же час життя радянських людей покращувалось, уже можна було вільно купити хліб, певні булочні вироби, менше стояти в чергах за молочними продуктами та докторською ковбасою.

Усі організації, установи, інститути були дуже сильно політизовані і навіть у нашому медінституті ми вивчали цілий рік історію комуністичної партії. Треба було читати і обов'язково конспектувати першоджерела класиків марксизму-ленінізму. Без конспектів нас не допускали до колоквиумів і залків, тому приходилось із старих конспектів тупо переписувати кожне першоджерело, бо це завірялось при здачі заліку асистентами кафедри марксизму-ленінізму. Вони навіть почерк конспектів звіряли і це часто приводило до неприємних наслідків. На конспекти робіт класиків марксизму-ленінізму уходило багато часу і ми вже тоді розуміли, що ця робота не продуктивна, не творча і вона тільки забруднює мозок непотрібними цитатами, «мертвими» висловами, які ніколи не знадобляться в медичній роботі і навіть у житті. Але це планомірно насаджувалось, щоб задурити голову молодих людей і переконати цілі колективи, що Радянський Союз будує на 1/6 земного шару соціалістичне суспільство, а у 1980 році люди нашої країни вже будуть жити при комунізмі. Уже тоді було мало людей, які вірили, що таке суспільство можна побудувати, але робили вигляд і навіть багато людей прикладали зусиль, щоб цей час настав і суспільство жило в таких справедливих утопічних умовах.

Моє життя після переходу в гуртожиток теж покращало, ніхто уже не командував, що можна взяти, де сісти, коли прийти і що де класти. Раніше порушення мною цих неписаних правил викликало у моїх хазяїв гнів, невдоволення і кругом приходилось просити вибачення за такі прості буденні людські поступки. В гуртожитку всі ми були рівні і кожний міг зробити комусь зауваження, його можна було сприйняти, а можна і проігнорувати. Я перейшов в іншу кімнату гуртожитку, де нас було вже шестеро, а це — різні характери, вік, факультети, курси. Приходилось притиратися, але це відбивалося на кожному із нас і ми доповнювали одне одного різними способами і методами. Інтереси, характери жильців 64-ї кімнати в «Кубучі» були дуже різні. Виявилось, що Сашко Фундовний, Григорій Тищенко грали на акордеоні, причому Олександр ще до інституту в армії виступав на сцені, Гриша грав, як і я, для себе. Але коли ми приходили після занять і сідали за акордеони в кімнаті, «не музикальній» людині можна було зійти з розуму. На цьому підґрунті часто виникали сварки, але вони були хаотичні, не вносили розколу між тими, хто грав і тими, хто хотів чи не хотів слухати.

Влітку була велика розкіш піти на Володимирську гірку, або Піонерський парк, зайняти лавку і це було повноцінним кабінетом, де можна влюбій позі, навіть лежачи, готуватись до наступних пар, становитись із кожним проробленим заняттям радянським лікарем. З часом мені почали подобатись окремі напрямки і предмети медицини: фізіологія, біохімія, латинь. На мій погляд, їй приділялось мало уваги і часу і наш завідувач кафедри Кніпович постійно нагадував, що лікар повинен вільно володіти латинською мовою. Англійська мова була в медінституті на задвірках, її викладали майже як факультатив. Я тоді не знав, що педагогіка Радянського Союзу у відношенні мов була поставлена так, щоб людина після закінчення школи ніякої мови, окрім української і російської, не знала. Але коли я це усвідомив, то було вже пізно і на освоєння англійської мови не було ні часу, ні можливості, ні достатньої кількості грошей. Так я і остався на все життя мовною калікою.

Моя лікувальна 11 група не стала моєю сім'єю. Люди були із різних міст України, різних національностей і різних соціальних груп.

Через порушення дисципліни, постійних пропусків і несвоечасної подачі відомостей на отримання стипендії Сашка Чупіса викликали до деканату. Він був єдиний син, достатньо балуваний його рідними, вони вважали його найбільш обдарованою людиною, він багато що знав, але ці знання були поверхневі, не систематизовані і не завжди застосовувались там, де були потрібні. Саша готовився стати спортивним лікарем і часто тинявся на кафедрі спортивної фізкультури і медицини. З одноклассниками він майже не водився, а дружив з слітою нашого курсу, до яких примикали знатні дівчата.

Коли нас із Сашком визвали в деканат, я не знав з якої причини і чому саме двох, а не поодинці. Замісник декана лікувального факультету Ліпкан сказав нам, що студентська група є найменшим підрозділом в інституті і він повинен працювати як годинник. Пружиною її є староста групи, який відповідає організаційно і фінансово як перед членами групи, так і деканатом, він є основною одиницею навчального процесу. Від його вміння керувати групою студентів і вміння своєчасно та грамотно реагувати на всі виклики адміністрації інституту, громадських організацій залежить якість навчання, стан інституту в місті та в Міністерстві охорони здоров'я.

Після 15-хвилинної моралі замісник декана сказав, що за систематичне порушення дисципліни О. Чупісом деканат вирішив звільнити його від обов'язків старости і передати права мені. Робота ця мені була знайома по школі, я майже вісім років був старостою класу. Саша після перепризначення мене старостою постійно почував до мене якусь неприязнь і мені здалося, що до самого закін-

чення інституту він вважав, що я його постійно підсидав, доносив в деканат на його не благонадійні поступки і висловлювання по відношенню до викладачів і деканату. Але я таких речей ніколи не робив.

Комсоргом 11 групи незмінно вибирали Ларису Старличанову. Вона безпомилково виконувала всі вказівки від «А до Я», циркуляри і постанови, які спускалися звверху — від деканату, бюро і комітету комсомолу курсу, факультету й інституту. Це дратувало всю групу і мені як старості групи приходилось на цій підставі примиряти постійні сварки. Вона майже не розуміла, що студент це вільна людина, яка жадає свободи навіть при голодному шлунку і буде робити тільки те, що їй хочеться і подобається. А коли можна «проволинити» якусь роботу чи завдання, істинний студент обов'язково це зробить.

Найближчим, з ким я зблизився, був Вадим Крижановський, який не мав золотої медалі, як і я, був близький мені по духу, поглядах на життя і медицину, культуру і спорт. Знаходячись кожного дня разом в дружніх стосунках з Вадимом, ми з ним протягом 4-х років все робили пополам. Згодом я зрозумів різницю між мною і киянином. У нього був набагато більший політичний і культурний кругозір, знання по медицині і техніці. Він добре орієнтувався в художньому живописі, про який я й гадки не гадав. Я майже нічого не знав про Київ, окрім Хрещатика, площі Перемоги та Володимирського собору і то зовні, а він знав глибоко із середини, з історичних витоків. Я вже тоді зрозумів, щоб зі мною рахувались чи прислуховувались до моєї думки, треба було багато знати, бувати, читати.

Я старався бути вдячним учнем Вадима і тих однокласників, які, на мій погляд, знали набагато більше, ніж я. В спорах, де вияснялась істина, мені на перших порах приходилось мовчати, щоб не залетіти в яку-небудь халепу. Але я тоді з бібліотеки майже не виходив, прочитував чи опрацьовував не тільки програмну літературу, але і рекомендовану літературу по біології, медицині, не гребав і художньою, коли вона мені була потрібна для моїх знань в певних художніх чи політичних питаннях.

Я тягнувся до Вадима всіма фібрами своєї душі, старався майже весь вільний час бути з ним, обговорити більш детально навчальні предмети. Це були багатопрофільні хімії, теоретичні предмети по медицині, а він був син лікаря і розбирався в них набагато краще, ніж я. Ми оговорювали насущні політичні питання. В той час Лариса кожної неділі проводила в групі політінформації, що багатьом однокласникам не подобалось. Але був строгий наказ проводити їх кожної неділі, так як там давали оцінку капіталістичній системі, яка тіль-

ки те й думала, як поглинути Радянський Союз і розв'язати Третю Світову війну і шляхом поглинання нашої країни знищити весь соціалістичний табір.

З Вадимом ми не розуміли, чому наш країна, з такою передовою ідеологією, багатими природними ресурсами, остається такою відсталою і бідною. Нам старались пояснити, що це тимчасові труднощі і з часом ми станемо самими багатими в світі, треба тільки трохи потерпіти.

Батьки Вадима мене запрошували до себе в дім, де ми разом готовились до занять, особливо в осінній та весняний періоди. Вони виділили нам окрему кімнату, а мама Вадима, дуже чемно вихована жінка, намагалась нас балувати різноманітними домашніми стравами, про які я вже почав поступово забувати. В групі про нашу дружбу знали — одні завидували, інші робили все, щоб її розстроїти, з якою метою — мені так і осталося не зрозуміло.

До тих пір, поки Вадима не забрали на військовий медичний факультет в Самару, ми з ним весь вільний час проводили разом, разом і сиділи. Мама його, знаючи не дуже гарне моє матеріальне становище, часто через Вадима передавала мені сніданок, за що я їй був дуже вдячний.

Профоргом нашої групи було обрано Віталія Слуцького. Це був непримітний хлопець, низького росту, в очках, єврейського походження, який майже нічим не виділявся. Він був киянин, закінчив школу із золотою медаллю, що мене згодом дуже здивувало, так як його знання, формування відповідей по різних предметам було дуже слабким. Часто він навіть після прослуховування лекції, підготовки дома і консультацій асистентами кафедр по спеціальних предметах не міг відповісти. Віталій ні з ким не дружив, своєї думки, як правило, не висловлював, завжди був в тіні, останнім дописував, здавав заліки і контрольні роботи. Учився він з великою натяжкою, постійно перездавав заліки, стипендії не отримував уже після першої сесії і так протягом майже шести років. Один раз я був в нього дома на дні народження, в самому центрі міста. Його трикімнатна квартира нагадувала антикварний магазин, де експонати були розміщені від полу до стелі.

Відмінниками, флагманами нашої групи були Старличанова Л., Кержнер Ж., Супоніцька В. Умови їх життя, характер підготовки до кожного заняття, почуття відповідальності, можливо, і любові до вибраної професії робили їх відповіді у рамках викладеної асистентом програми, чи прочитаної професором лекції бездоганними. Вони старанно вели конспекти, регулярно ходили на лекції, не пропускали їх без поважної причини, сиділи завжди в передніх рядах аудиторії чи учбового приміщення.

Спочатку я вважав їх талановитими людьми, які дуже добре знали в будь-якому питанні. У них була систематика, вони до кожного заняття ретельно готувались і як «прекрасні відмінники», заучували все напам'ять. Згодом, коли ми перейшли до клінічних кафедр, вони перестали блищати, бо медицина включає крім знань ще й інтуїцію, досвід і логіку, які роблять молодого спеціаліста лікарем. Вони боялись хворих і часто не знали як до них підійти і що з ними робити. Здавалось, що вони готували себе до науки, до вищого суспільного щабля, а бути простим лікарем для них було негоже.

Життя студента-медика, особливо на перших курсах, заповнювалось теоретичними і практичними знаннями основних і суміжних наук, які як щільний вулик з кожним днем набувались знаннями про людину та її навколишнє середовище. Із 225 студентів лікувального факультету близько 70% були чоловічої статі, і тільки 30% жіночої. Більшість із нас були особистості, які хотіли стати хорошими грамотними лікарями. Деякі просто попали сюди тільки тому, що на цьому настоювали батьки, які самі були лікарями чи мали відношення до медицини. Інші не знали, чому вони поступили в медінститут і поступово вже після першого курсу почалось відраховування з інституту.

« Я вважаю, що для навчання
в медінституті необхідно мати добре
здоров'я, ціль в житті, бажання досягти
в професії певних висот і раціонально
розподілити свої сили у цьому марафоні »

Система навчання в інституті

Навчатись в медінституті було дуже складно, треба кожне заняття, пару яка тривала 2 години заслухати, вивчити, а потім відповісти асистенту на наступному занятті. Якщо ти пропустив заняття або не відповів на питання, яке ставить асистент кафедри, ти повторно повинен був його відробити до позитивної оцінки. В кінці кожного розділу обов'язково були семінари. Наприклад, під час вивчення анатомії здавали окремо не тільки кісткову, м'язову, нервову систему людини, а й окремі кістки (наприклад, скроню) і тільки після цього допускались до занять тільки ті студенти, які отримали залік, позитивну оцінку. Студенти, які не отримували залік, далі до занять не допускались. І така система навчання продовжувалась на всіх кафедрах протягом усіх 6 років. Кожен студент на заняттях повинен був практично своїми руками щось зробити або побачити візуально чи під мікроскопом, провести в пробірці ту чи іншу реакцію, провести фізіологічний дослід. Навчання було поставлене серйозно, хоч навчальна база і не була повноцінною і сучасною, але співробітники кафедр намагались зробити все, щоб ми засвоїли їх предмет на все життя. І на багатьох кафедрах це їм вдалось. Не завжди ми зразу все сприймали, наприклад, при вивченні анатомії не всі могли знаходитись в анатомічному залі, де було багато трупів в різних ракурсах, формаліновий запах забивав подих. Багато студентів не могли зразу пристосуватись до таких умов, непритомніли і довго адаптувались, щоб висидіти дві години в анатомічному залі. Інші не витримували виду крові в операційному залі і теж зомівали, приходилось їх виносити з операційної і приводити до тями. Деякі студенти так і не переборолі таких неприємних труднощів і залишали медінститут, бо не могли освоїти і перебороти таку важку систему навчання.

Я мав опосередковане відношення до медицини тільки як пацієнт, але коли потрапив у медінститут, мені стали подобатись певні предмети. Згодом я відпрацював свою систему навчання і не оставляв її протягом 6 років. Було важко і фізично, і матеріально, вчився від стипендії до стипендії, спасибі тоді державі, яка дбала про молодих спеціалістів і навчання було безкоштовним, ще й сти-

Володимир Мосієнко

пендію платили, якщо ти добре навчався, без трійок. Щоб давати взятки викладачам чи професорам за екзамени чи заліки, не було і поняття. Кожний студент чесно повинен був добитись знання по тому чи іншому предмету і скласти екзамен або залік, щоб стати повноцінним спеціалістом. І до цього закликав увесь професорсько-викладацький склад медінституту. Вони привили мені любов до медицини, до навчання, до того, щоб я став грамотним повноцінним лікарем. Саме такий повноцінний двосторонній підхід до навчального процесу дає мені право заявляти, що я закінчив елітний лікувальний факультет Київського медичного інституту. Мене навчали такі видатні професори, академіки і доценти, як Спіров, Путілін, Черкес, Винокуров, Лур'є, Мілько, Примак, Дяченко, Маньковський, Шахов, Зазібін, Мілько, Іщенко, Іванов, Фольборт, Заркевич, Сушко, Барбарук, доцент Левковський та інші. Пройшовши майже 100 кафедр та прослухавши їх проблематику, я ставав все більш обізнаним і мудрішим, хоч і зрозумів уже тоді, що знати все про людину неможливо, але орієнтуватись конкретно перед певним хворим необхідно. Треба не тільки поставити діагноз, а ще й серед безлічі ліків правильно призначити лікування хворому. Я пишаюсь цією плеядою вчених педагогів і щиро вклоняюсь їхньому таланту передати нам ті знання і секрети медичної практики, якими вони володіли. Саме вони мене зацікавили, навчили, показали як можна працювати в одній із найбільш давніх і потрібних професій.

Уже після першого курсу я визначив свою стратегію професійного життя — стати хірургом. Тільки в цій професії я вбачав своє покликання, свої можливості, знання і вміння, як максимально допомогти хворій людині і як радикально можна вплинути на хвору людину за короткий час. Це був юнацький меркантилізм по відношенню до хірургії. Я глибоко помилився, що вибрав таку професію і з часом був нею розчарований, а потім (майже з середини життя) змінив її.

Уже на другому курсі я був фанатом хірургії, цікавився трудами великих вчених хірургів і пішов разом з Вадимом чергувати в клініку Горчакова на нічні зміни. Спочатку я дивився і вчився як швидкою доставляли хворих, як їх розділяють за напрямками медицини і як потім хірургічним методом надають медичну допомогу. Потім нам дозволили заповнювати історії хвороби, а вже після третього курсу ми почали на нічних чергуваннях асистувати під час простих хірургічних операцій. Незважаючи на нічну втому, ми з операційної виходили як з театру, задоволені собою і своєю роботою. Досвід у цій клініці давав нам впевненість, що ми можемо стати хірургами. Після IV і V курсів нам у цій клініці дозволяли самостійно виконувати малу хірургію — закінчувати операції, виконані в черевній порожнині.

Особливістю нашого навчання було те, що починаючи з другого курсу по п'ятий, кожного року з першої декади вересня нас організовано по курсам, факультетах відправляли в сільську місцевість для допомоги місцевим сільським жителям збирати урожай, копати картоплю, буряки, збирати кукурудзу і навіть фрукти. Поселяли нас в громадських приміщеннях, сільських клубах, робочих гуртожитках, підсобних приміщеннях. Всі зручності і потреби були на дворі, тому дуже інтелігентні студенти не витримували таких побутових умов, часто боліли або діставали медичні довідки, що за станом здоров'я вони не можуть працювати на зборі урожаю в таких умовах. В моїй групі теж було таких троє, але на курсі їх набиралось достатньо багато, більшість із них, на мій погляд, купували такі довідки, особливо це були кияни, у яких було більше і зв'язків і грошей. Я на той час був ще таким правильним комсомольцем, що коли партія сказала «треба», то ми завжди були готові виконати любі заклики, виголошені з високих кремлівських трибун. Ми вірили, що ми дійсно допомагаємо селянам зібрати урожай і наша праця допомагає нашій країні ставати більш заможною і багатію. Тим більше, що майже кожного року з березня місяця радянська влада знаходила внутрішні ресурси і знижувала ціни на продовольчі та промислові товари і це відчувала кожна проста людина. Правда, ціни не так різко знижались, як хотілось би, але такий розвиток суспільства після тяжкої війни переконував кожного з нас, що чим краще і більше будемо працювати, тим краще будемо жити. Я тоді не знав, що нам ні одна країна в борг не давала і ми надіялись на свої внутрішні займи, на які кожного року підписувались усі працюючі, студенти і навіть пенсіонери. Ніхто не жалівся на такі заходи і всі працювали з ентузіазмом, як могли, хоч багато з нас були не пристосовані до такої праці, таких умов життя. Працювали з ранку до вечора, виконували поставлені норми, кормили нас двічі на день в колгоспній столовій або імпровізованій кухні. Якість і вибір кухонних страв були незначними, але мені хватало того ж борщу чи каші, особливо обіду, бо це було більш калорійне, ніж потрібно для студента. Вечорами, помившись у дворі, проводили своє дозвілля за розмовами або танцями під баян чи акордеон. Електронної музики тоді ще не було, а коли й була, то сільській місцевості вона була недоступна, бо не було електричного світла, танцювали при керосинних лампах, коли дозволяло місцеве начальство. Бруд і темнота заїдали, спецодягом нас не забезпечували і всі хто приїхав, як правило, не мали змінного чи теплого взуття і одєжі. В таких умовах часто скорочували наше перебування і відкликали нас на заняття.

На мій погляд, допомога тодішнього студентства проходила сільському господарству на рівні волонтерства, ніхто ніяких грошей не платив — працювали як дармова сила за їжу і представлені бараки, щоб відновити сили до наступного дня.

Тому і претензій до неякісної праці студентів я не пам'ятаю, так як контрактів ніяких ми не підписували, а норми нам встановлювали кожного дня бригадири, які в кінці робочого дня їх не перевіряли, бо були не дуже тверезі, щоб оцінити по-справжньому виконану нами роботу.

На четвертому курсі нас послали в Крим збирати качани кукурудзи. Кукурудза була нікчемна, урожай її був поганим, приходилось за цілий день проходити великі площі, щоб хоч щось назбирати для цього господарства, яке звались чи «Вперед до комунізму» чи «Збудуємо комунізм». В цьому господарстві нам давали найгірші ділянки для збору нового урожаю. Відношення до нас було не дуже добре, поселили в сільському клубі, де вже вечорами було достатньо холодно, а годували як ув'язнених. В кінці вересня в районі проводилась сільськогосподарська виставка і голова колгоспу попросив нас оформити стенди для виставки плакатами і транспарантами. До речі, у нас не виявилось людей з художнім талантом, але ми дали згоду оформити стенди цього господарства за невеликі гроші, які запропонувало нам правління колгоспу. У нас нічого толкового з експонатами не вийшло і те, що ми обіцяли, було виконано на дуже низькому художньому рівні. Голова колгоспу лютував і сказав, що ні копійки не заплатить і поскаржиться в інститут, як ми його підвели.

За погану роботу весь курс викликали на комсомольські, а потім партійні збори, казали, що ми зганьбили честь інституту. Оскільки скарга була на курс, а не на персоналії, то все обійшлося на рівні моральних вичитувань. Однак попередили, що при повторенні таких вчинків будуть зроблені набагато суворіші персональні висновки.

Після приїду з колгоспу всі тихо ввійшли у навчальний процес, освоюючи різні пропедевтики, акушерство і гінекологію, факультетські хірургічні кафедри. Треба відзначити, що коли ми проходили патологічну фізіологію, патологічну анатомію, внутрішні хвороби, кожний з нас хворів тією хворобою, яку нам в той час читали професори. І ця пошесть продовжувалась майже до того курсу, коли уже почали звикати до тієї чи іншої хвороби, а багато студентів просто психологічно переживали начитані нам викладачами хвороби. Пізніше я дізнався, що це характерно для студентів медичного інституту і зветься «хвороба третього курсу». Перші лікування хворих, особливо інфекційних чи по психіатрії, були для багатьох із нас просто стражданням. Ми боялись таких хворих і не знали, як до них підійти. А в операційному залі побачена перша кров, перші операції приводили молодих сильних хлопців і дівчат до неприємності й доводилось багатьох з них не виводити, а виносити з операційного залу.

Через те, що я грав на акордеоні, ручні хірургічні прийоми — віртуозність зав'язування шовкової нитки та кетгуту давались мені легко. Після багатомісячних тренувань я навчився швидко робити вузли, на мій погляд, я робив це краще за інших. Крові я не боявся і мене почали ставити на операції другим чи третім асистентом уже після четвертого курсу навчання, особливо тоді, коли хірургічна клініка чергувала по місту. Потік хворих був різний і асистенти кафедр уже довіряли нам накладати хворим шви, обробляти і зашивати дрібні травми. Асистуючи хірургам різної кваліфікації, обтяжених науковими ступенями, ми бачили, що головним було поставити правильний діагноз, швидко розрізати тканини тіла, щоб не порушити великих судин чи нервів, а головне — своєчасно зупинити кров і швидко, справившись із патологією, захити. Хто швидше це робив і без супроводжуючих ускладнень, той вважався кращим хірургом — до нього тягнулися хворі, створюючи йому незаперечний авторитет. Ми з Вадимом Крижановським у хірургічному рукоділлі випереджали багатьох своїх одногрупників і сокурсників, за що нам на кафедрі госпітальній хірургії виносилась щира подяка і наші успіхи ставили в приклад іншим.

Пройшовши багато теоретичних кафедр, я відчув, що вибір хірургічного напрямку це моє і я його повинен був удосконалювати, щоб стати справжнім самостійним спеціалістом.

Моє життя на старших курсах стало більш раціональним, я передбачав кожний день свого навчання. Пристосувавшись до навчання, я вже знав, де треба було постаратись, а де можна було розслабитись чи просачкувати. Кожний студент виживав по-своєму в силу своїх здібностей і таланту.

Наприклад, під час весняної сесії я не витрачав жодної хвилини, знайшовши в Піонерському парку найбільш безлюдний прохід. Я займав лавочку з самого рання і використовував її до пізнього вечора. Там проходило мало людей і практично ніхто не відволікав, особливо у будні. Я на ній міг не тільки сидіти, але й лежати, і прохожі намагались швидше пройти і не заважати працювати, оскільки моя лавочка нагадувала кабінет, де розміщувались конспекти, книжки, теплі речі, інколи навіть їжа. Це давало мені можливість на свіжому повітрі вбити в голову все те, що було пропущено під час семестрових занять.

Зимову сесію було здавати важче, не було де вільно розміститись, а після набору студентів четвертого курсу на военний факультет у Саратов мої зимові сесійні умови дуже погіршились, оскільки забрали Вадима Крижанівського. Я не хотів іти в армію, мені воєнна служба не подобалась і я вдав ніби погано «бачив» і «чув», скаржився на «боли» в серці, які часто «турбували» мене під час зміни погоди чи при перепадах тиску. А тим часом з нашого курсу забрали близько

30 молодих здібних студентів, які могли прикрасити будь-який навчальний заклад. Мені було дуже шкода Вадима, бо я розумів, що доля розлучала нас на завжди.

Я згадував проведені з ним роки, його сім'ю, яка мені зробила дуже багато доброго. Згадав, як я його привіз до Зінькова після третього курсу на літні канікули. Мої батьки, знаючи як його сім'я відносилась до мене, робили все, щоб Вадиму було добре і затишно в моїй батьківській оселі. Ми з ним майже усі канікули проспали на сіннику у сараї, тому могли гуляти скільки хотіли. Коли ми приходили додому, батьки не знали, так як сарай стояв далеко від дому і наш прихід ніхто не бачив.

Навчання в медінституті на старших курсах було набагато цікавішим, викладались такі клінічні предмети як факультетська хірургія, терапія, акушерство і гінекологія, неврологія. Лекції читали відомі вчені-академіки Маньковський, Іщенко, професора Лур'є, Прімак, Айзенберг, Сапожников і багато інших. Прослухавши на лекції те чи інше нозологічне захворювання, ми уже більш-менш без страху спілкувалися в клініці з хворими під керівництвом досвідчених асистентів.

Проходячи кафедру акушерства і гінекології у професора Лур'є мене дуже зацікавило саме акушерство. Доцент Калечаєв так настроїв мене на цю професію, що уже грішним ділом подумав чи не зайнятись мені акушерством, але ті патології, які я бачив в гінекології відвернули мене від цього напрямку. Мені здавалось, що тоді життя лікаря становилось зовсім не цікавим і та вся поезія і проза, яка в літературі оспівує красу жінки як божество меркне, коли доходить до сексуальних стосунків жінки з чоловіком. Лікар, обтяжений такою професією, становиться обережним, критичним і при сексуальних відношеннях завжди включає розум, побоюючись негативних наслідків для неї і для себе. Хочу звернути увагу, що в ті часи після такої страшної війни захворювань на сифіліс було дуже мало. Нам за весь навчальний курс не змогли показати початок захворювання, тобто в першій його стадії. Не так багато було хворих з гонореєю та іншими венеричними інфекційними захворюваннями. Тоді ми ще не чули, наприклад, про вірус папіломи людини, який викликає рак репродуктивних органів. В наш час сексуальної революції ці захворювання зустрічаються дуже часто, у сотень і навіть тисяч дівчат і жінок. Важливо, що вірус папіломи вражає також підлітків 13—16 років. Ми цих неподобств у той час не знали, а мораль відношень між протилежними полами була набагато вищою. У мій час говорили, що в Радянському Союзі сексу не було. Тоді сімейна мораль до дівочої недоторканості, до повій була

дуже високою і більшість сімей їх дотримувались, а «загниваючий» захід тоді ще не впливав, оскільки Радянський Союз був закритою зоною і виїхати за кордон не було ніякої можливості.

Певний час аборти в СРСР були дозволені і ми, проходячи практику, повинні були під контролем викладача кожний зробити цю процедуру. Одним зробити кюретаж матки без наркозу удавалось легко і за лічені хвилини, іншим — дуже важко. Відчути через кюретку стінку матки і не пошкодити її вдавалось не всім. Був такий випадок, коли В. С., проводячи цю процедуру, пошкодила стінку матки, тонкий кишечник і здорова молода жінка зразу ж попала на бульвар Шевченка в операційну, де їй прийшлося оперувати, вшивати матку і кишечник. Це була перша моя зустріч з негативною стороною медицини, з її варварським підходом, коли діагноз скривали від рідних, подали його як нещасний випадок. Добре, що пацієнтка була молода, здорова і після такої тяжкої комбінованої операції з добавкою антибіотиків виписалась через 7 діб, так і не зрозумівши, чому їй порізали живіт і чому зашивали два полостні органи. Мені уже тоді було дуже прикро, тому що коли ми вийшли із операційної, в коридорі клініки чекав її чоловік і дякував, що ми спасли його жінку і цілував руки оператора, під керівництвом якого і була зроблена ця дуже груба помилка. Цей випадок я запам'ятав на все життя і намагався по відношенню до хворого бути чесним, обережним і справедливим, бо бачив не тільки тіло хворого, а і його особистість. Для цього я не жалів ні сил, ні часу, постійно удосконалюючи свої навички і знання.

Вивчаючи різні органи і системи організму людини, ми пройшли близько 80 кафедр, де були свої спеціалісти, які людину цілком як особистість ніколи не розглядали. А людина — це біоенергетична, саморегулююча, саме себе підтримуюча, відновлююча і навіть удосконалююча система. А тоді розглядали її з релятивіських методів, тобто розділяли по органах і системах, які потім вивчали окремо. Ми навчали окремо нервові захворювання, шлунково-кишкові, патології серця, нирок і т. ін., але не було дисципліни, яка б об'єднувала цей весь цикл в одну систему, коли окремий орган вухо чи око відігравав зовсім інші функції, і тому багатьох хронічних хворих лікували, але не виліковували.

При вивченні інфекційних захворювань група часто стояла в кутку палати і боялась підійти до хворого, особливо з туберкульозом чи шкірними захворюваннями, а також психічних хворих.

На кафедрі психіатрії професор Я. П. Фрумкин під час лекції приводив на перший погляд здорову людину, яка гарно і розумно говорила, навіть науково обґрунтовувала різні питання. І не кожний із нас мав такі знання, ми

навіть думали, що це підставна здорова людина. Але коли задавалися зустрічні питання, ця людина починала давати зовсім неадекватні відповіді. Ми розуміли, що ця людина в екстремальних умовах може наробити багато лиха в колективі чи на вулиці, тому вона підлягала примусовому лікуванню, особливо під час загострень її захворювання. Нам на практичних заняттях показували шизофреніків, ідіотів, дебілів, імбіцилів і буйних маніяків. Ці люди дійсно відрізнялись від здорових, нормальних людей не тільки поведженням чи умом, але і фізичний вигляд їх говорив, що ця людина хвора. Показували нам психічних хворих, які там жили роками, їх навчали примітивних навиків і вони допомагали технічному персоналу розносити їжу, обслуговувати хворих, які не могли обслуговувати себе чи були дуже збуджені і представляли загрозу іншим хворим і навколишнім людям, які їх оточували. Ми їх дуже боялись, на заняттях вся група збивалась до купи і зі страхом слухала лікарів-психіатрів, які мали мужність працювати з цими психічно ненормальними людьми. В кожному мить вони могли зробити шкоду не тільки собі, але й оточуючим людям. Радянське суспільство відносилось до цих людей без належної уваги. Вигляд корпусів і палат психічної лікарні виглядав убого, все кругом було обідране, на вікна надіті ґрати, поли в багатьох місцях провалені — все це більше нагадувало погану ферму для великого рогатого скота, ніж лікарню закритого типу.

Відчувалось, що громадські організації зовсім не приділяють цим медичним закладам ніякої уваги. Держава виділяла стільки фінансів, щоб їх життя теплилось і хворі не помирали від голодної смерті, особливо ті хворі, у яких уже не було рідних, або вони відказались в силу різних причин від них неповноцінних родичів. Лікування було жалюгідним, в основному барбітурати, психотропні, наркотики і симптоматичне лікування. Тоді не було транквілізаторів, антидепресантів, нейролептичних препаратів, для буйних хворих не робилось і лобектомії, щоб перевести їх у спокійний стан, зробити з них «рослинний світ». Психіатричні клініки мені чомусь запам'ятались на все життя. В них не відчувалось поняття людської гідності хворого, а ставлення медичного персоналу до цих хворих було не як до людини, її особистості, а як до безглуздої тварини, яка чим раніше помре, тим краще буде для всіх.

Без сумніву, працюючи з таким матеріалом і персонал грубів, тоді ще не було такого поняття, як «вигорав» і часто медики-психіатри закінчували життя суїцидом або вдавались до алкоголю. Пізніше я сам втратив двох психіатрів і навіть професора, які укоротили своє життя суїцидом, хоч і були на першій погляд нормальними, розумними, добропорядними людьми. І спілкуватись з ними мені було приємно і ніколи б я не подумав, що після закінчення аспірантури вони покінчать з своїм життям у такому молодому віці.

Проходячи кафедри факультетської і госпітальної хірургії і терапії, ми дуже рідко зустрічалися з онкологічними хворими, які, як правило, були в запущених стадіях і мали виснажений вигляд, землистого кольору шкіру, запалі очі. Особливо це було характерно для хворих з пухлинами шлунково-кишкового тракту. Хіміотерапії тоді ще не було, тому хворим проводили симптоматичне лікування, давали обезболюючі та наркотичні препарати і чекали, коли їх можна було б виписувати додому вмирати.

Мені було прикро і страшно дивитись на цих заживо умираючих від раку людей. Нам викладачі говорили, що кількість захворювань від цього страшного недугу збільшується з кожним роком. Але ніхто тоді і гадки не гадав, що це захворювання з часом буде вражати четверть людської популяції і що за статистичними показниками смертність від нього з 10—12 місяця в кінці ХХ-го століття, на початку ХХІ-го вже буде займати друге після серцево-судинних захворювань, а в наш час вже майже вийшло на перше. Кафедри онкології в той час у медінституті не було і хворі розподілялись хто куди, в основному по нозологічному признаку по різних клініках. На ранніх стадіях захворювання в основному застосовували хірургічне лікування та рентген-променеву і радіологічну терапію, яку проводили в Рентген-радіологічному і онкологічному інституті МОЗ України. В той час я ніколи не думав, що судьба мене закине в цю саме найстрашнішу галузь медицини — онкологію, і що саме їй я посвячу майже все своє професійне життя.

Навчання на клінічних кафедрах проходило спокійно, не треба було запам'ятувати 12 пар нервів по анатомії, знати всі хімічні реакції по органічній хімії чи запам'ятати сотні фармакологічних препаратів, знати їх формули, діючу речовину, коли і як застосовуються, які дає ускладнення і протипоказання при застосуванні. Щоб вивчити кожний лікарський препарат треба було не тільки просто ознайомитись з ним по підручнику, а вивчити і запам'ятати його для того, щоб успішно здати колоквиум, а потім екзамен. Багато було покладено зусиль, щоб цей бар'єр пройти і на цьому решеті деякі студенти відсіювались, не витримуючи таких серйозних розумових і фізичних навантажень. Купити в наш час певну кількість знань на заліку чи екзамені навіть за великі гроші було неможливо. Асистенти, доценти і професора тримались міцно своїх місць, тому що робота на кафедрі в інституті була престижна, хоч оплачувалась і тоді дуже скромно. Прикро, що зараз студенти купують собі заліки та екзамени і це відзначається на професійній підготовці майбутніх лікарів.

Після теоретичних кафедр і лекцій по тій чи іншій нозологічній формі захворювання, можна було підключивши свої знання і логіку відповідати на клінічних кафедрах на достойному рівні. А тематичне ведення хворих в клініці, нічні чергування вимагали більше фізичної підготовки і лікарської інтуїції. І коли цього не

було, що якраз виявилось у наших відмінників, клініка давалась важко. Особливо, коли вони самостійно курирували хворих, то боялись їх, не знали, з якої сторони до них підходити і не завжди знаходили лікарське і людське розуміння не тільки з хворими, але і контакту із середнім та молодшим медичним персоналом. Тому їм часто приходилось міняти хворих і навіть палати, щоб отримати довгостраждальний залік. Нас асистенти лякали тим, що прийдеться їхати на периферію в село або в район і самостійно вирішувати самі різноманітні питання, які ставитиме життя, а спитати буде ні в кого. А кожному випускникові лікувального факультету грозило 3-річне відпрацювання на периферії і уникнути такої долі було дуже важко, особливо таким студентам, як я. Зв'язків ніяких і матеріальна база слабка, тому їхати треба було туди, куди пошле партія і радянський народ, на гроші яких я вчився.

Війна і післявоєнні роки поступово відходили в минуле, на вулицях менше стало калік, людей у військовій формі. Одежа людей замайоріла багатьма кольорами, а натовпи перестали бути сірою масою. Особливо це видно було по моді. Люди стали усміхатись, привітливо привітались одне до одного, роблячи незначні корисні послуги. Країна поступово оживала, помітно відроджувалась економіка, зникли черги в продуктових магазинах. Вже можна було вільно купити докторську чи окрему ковбасу, а хто мав гроші, то і краківську. Багато в магазинах було рибної продукції, навіть чорної ікри в бочках. В студентських їдальнях вже коли з'їси гороховий суп чи борщ, шніцель і компот, то ситності цього обіду хватало на декілька годин, а не на час, як раніше. Чи закладали більші порції, чи може менше стали красти. Молочні продукти вже можна було купити в першу половину доби і з'їсти по дорозі між лекціями.

В кінці четвертого курсу ми проходили лікарську практику по хірургії, терапії, акушерству і гінекології. Нашу групу деканат направив у Бородянську району лікарню, керівником практики призначили фтизіатра (фахівця з туберкульозу), який приїздив кожної неділі до лікарні, виясняв чи проходили ми всі практику і які відносини склалися між нами та лікарями. Оскільки я був старостою групи, то всі хазяйські, навчальні і побутові питання лягали на мої плечі. Бородянка — це приміський район сільського типу, нічим не відрізнявся від інших районів Київської області. Мені сподобався під'їзд до міста, стара липова алея, яка зачаровувала кожного гостя. Саме місто в той час мене не вразило якоюсь оригінальною архітектурою чи пам'ятниками.

Головний лікар мав уже досвід роботи зі студентами медінституту. Він відвів нас у флігел з трьох кімнат, де стояли солдатські одномісні койки, заслані сірватою запряною білизною. Показав кухню з умивальником і всі вигоди, які були

у дворі. Дві наші киянки не погодились жити в таких умовах і кожного ранку приїжджали з Києва до лікарні.

Був травень місяць, все квітло, оксамитово зеленіло, буяло своїм ростом, запахи різних квітів відчували не тільки на подвір'ї лікарні, а й у приміщеннях. До речі, я вже тоді зустрічав цвітіння трав кон'юнктивітом, закладеним носом, частим чиханням. Алергія приносила мені багато незручностей. Навесні приходилось інколи навіть приймати антиалергічні препарати.

Практика здійснювалась в три етапи: спочатку 10 дів ми проходили терапію, потім хірургію і на закінчення — акушерство з гінекологією.

Зранку ми робили обходи із завідуючим терапевтичним відділом, вивчали корекцію лікування, дієти і ліки, потім вже ми, а не медсестри, проводили маніпуляції хворим. Також ми заповнювали історії хвороби, робили записи в свої щоденники і уже біля 16 години були вільні. Потім кожен займався сам собою.

Хто виїжджав до Києва, хто блукав по Бородянці, хоч особливих місць для себе я так і не знайшов. Мене більше приваблювали околиці міста та соснові ліси, які в той час ще були в первозданному вигляді. Буяли трави і степові квіти, при підході до лісу роздавались різноманітні голоси іволг, зозуль, жайворонків, по-смітющок, шпаків та багато інших звуків, яких я не знав. Всі вони разом створювали музикальну пташину какофонію, від якої відпочивала душа після щоденного горя, з яким ми зіштовхувались в лікарні.

Я навіть не думав, що кругом стільки людського горя. Воно було у кожної людини своє, викликане тими тяжкими умовами післявоєнної країни, коли людині треба було вижити, сподіваючись не на державу, а на себе. Тільки завдяки шматку своєї землі, ці люди вижили ціною своєї важкої кропіткої праці. Колгоспні спрути вижимали останні соки із селян, не даючи взамін ні здоров'я, ні багатства, ні благополуччя. Тут люди жили одним днем, так як багатств особливих не було. Хто крав з колгоспних полів, той жив краще, але коли попадався, відправляли в Сибір на «перевиховання». Крали майже всі, в кожного був свій спосіб, як украсти і не попастися не тільки міліціонеру, а навіть сусіду.

Були серед хворих уже і репатріанти, яких більшовики «перевиховували» на Колимі, в Сибіру чи Мордовських таборах. Це люди-тіні, які з усім погоджувались, не встрявали майже ні в які розмови, фізично були зруйновані, мали багато хронічних хвороб, які навіть протікали не за класичними схемами. І з такими хворими приходилось мати багато справ, так як у них не було жодного здорового органа і ні однієї життєздатної системи, хоч до них медичний персонал відносився з великою повагою.

Терапія мене мало приваблювала, монотонно проходили дні, ми вели цілі палати, де були хворі з хронічними шлунково-кишковими захворюваннями. Проходячи практику по терапії, я побачив контингент відділення, який складали жінки і чоловіки середнього і старшого віку, які пережили революцію, громадянську війну, політичні й етнічні утиски, два голодомори і найтяжчу війну в історії людства. Це були люди виснажені психічно і знесилені фізично, руки в багатьох із них були покручені, тіла нагадували висохле дерево. Дивлячись на них, я думав: «А може у них ніколи і не було звичайного людського життя, молодості, щастя і радості, які притаманні кожній людині?»»

Мабуть, «щасливе» колгоспне життя робило цих людей рабами радянської епохи, коли вони не мали довгий час навіть паспорта. У них була одна доля — працювати, встаючи до схід сонця, і закінчувати роботу після його заходу. При цьому ще й вимагались великі податки сільськогосподарськими продуктами. Незгодних чи дуже розумних забирали і, в кращому випадку, відправляли на постійне життя в Сибір. Інколи їхали цілими сім'ями або селами, в гіршому випадку їх судили невідомо за що і через невеликий строк розстрілювали. Про таке я дізнався від самих хворих, коли вони пошепки розказували про своє життя під час заповнення мною історії хвороби.

Як правило, такі пацієнти скаржились не конкретно на якусь окрему хворобу, а починали розповідати про болі в ногах і закінчували головними та безсонням. Нам, практикантам, дуже важко було виділити у них основну хворобу чи симптоматику і приходилось часто звертатись до місцевих лікарів, які були добре обізані з багатьма із хворих і повчали нас як з ними поступати, а головне — лікувати.

Я тоді не знав, що офіційна медицина добре справлялась тільки з різними гострими захворюваннями, особливо з появою вакцин, антибіотиків, однак вже тоді вона лікувала, але не виліковувала хронічних захворювань. Правда, Семашківська система медицини дозволяла знаходитись в стаціонарі достатньо довго і отримувати в основному симптоматичне лікування. Воно було, як правило, не специфічне, малоефективне, але феномен плацебо (коли у вигляді ліків пацієнти отримували індіферентний засіб, який не впливав на перебіг хвороби) відігравав не останню роль і після такого лікування ми виписували хворого у задовільному стані. При виписці хворі дякували нам не за виліковувану хворобу, а за людське відношення, яке ми проявляли до цих нещасних людей. Мені здається, що тоді лікарі взятку не брали, а приймали символічні подарунки-подяки хворого за людське відношення до нього. Я уже тоді мало вірив у виліковування людей з хронічними хворобами, але знав, що цей «ремонт» хворому потрібний, щоб він міг самостійно продовжувати підтримати своє життя.

Оскільки я готувався до хірургічної діяльності, проходження практики в хірургічному відділенні було для мене цікавим і охоплювало весь мій час. Я встигав побувати на прийомі в поліклініці, асистувати в операційній, де як правило було декілька гострих чи хронічних апендицитів, ургентні ущемлені або планові грижі. Значна частина хворих були з сільськогосподарським і побутовим травматизмом та гнійними запаленнями. І в певні дні цей потік хворих був нескінченний. Кожного дня після обіду до вечора я заповнював історії хвороби. Разом з завідуючим хірургічним відділом Іваном Васильовичем Семіногом робив вечірній обхід. Іван Васильович казав: «Хірургу треба вміти не тільки різати, а й зашити досконало те, що розрізав. Хто не вміє цього робити, з того хірурга не буде, вийде якийсь ремісник, у якого будуть постійно нагноюватись рани. А їх потрібно буде довго лікувати, регулярно робити перев'язки, інколи колоти антибіотики чи лікувати стрептоцидом».

В той час районні лікарні складних операцій не робили, в основному вони займалися видаленням частини кишечника, вшиванням виразки шлунку, матковими розривами. Самовіддано працюючи у відділенні, я отримував велике задоволення від того, що видаляючи апендикс, зашиваючи рани або накладаючи гіпс після перелому, допомагав видужувати хворим людям. Я бачив на їхніх обличчях посмішку і подяку за проведену операцію або діагностичну чи лікувальну консультацію. Тільки зараз я зрозумів, як тоді ще мало знав, але впевненість, сміливість, наполегливість переконували хворого в моїй правоті і «плацебо» часто допомагало мені не тільки лікувати, а й виликовувати хворих. Більша частина хірургічних хворих була малограмотна і широко вірила мені, моїм словам, рекомендаціям і прописаному лікуванню.

Атмосфера у хірургічному відділенні була оптимістична, жоден хворий не помер за час мого проходження практики, не було і якихось особливих випадків, що засмутили або захитали би мій вибір стати хірургом. Тим більше, що заввідділом сказав: «З тебе буде непоганий лікар, руки в тебе на місці, голова варить, бажання є, різати і зашивати тіло ти уже вмієш, так що, коли Бог тобі допоможе, то бути тобі хірургом». Після того він навіть написав рекомендованого листа в інститут, щоб при розподілу врахували його думку.

Після хірургії я повинен був пройти практику по акушерству і гінекології. У мене до цього предмету було двояке ставлення: наскільки мені подобалось акушерство, то настільки засмучувала гінекологія, робила життя прісним, не цікавим, коли ти стикався з кримінальними абортми та й з абортми взагалі. Мене ця наука відштовхувала від жінок, робила обережним і гидливим. До речі, після такої тяжкої війни, після воєнного періоду нам на кафедрі шкір-

но-венеричних хвороб не могли показати не тільки свіжого захворювання сифілісом, але й інших різних венеричних хвороб.

В акушерстві на кафедрі я стикнувся з усіма пороками, муками і radoщами людського життя. Я побачив наслідки людської любові і не тільки, як в муках, крові, криках, прокляттях і страждань народжувалось земне життя.

Тоді ще не було УЗД (ультразвукового дослідження) і виникали труднощі з визначенням положення плоду в матці. Від цього, а також підготовки родових шляхів, сили схваток, гормонального дзеркала в значній мірі залежала складність і швидкість пологів жінки. Кожна мить могла бути трагічною для дитини, матері або обох життів. Доказано, що природа і Бог так створили жінку, що вона повинна народжувати дітей у вертикальному положенні, присаджуючись, а не в горизонтальному. Це затрудняє проходження плоду по родових шляхах, робить пологи не фізіологічними, з великими розривами, кровотечею, ускладненнями як для матері, так і плоду. І при такому не фізіологічному положенні породіллі під час пологів роль лікаря чи акушерки буває визначальною. За правилами радянської медицини після народження дитини її забирали, тобто відлучали від матері, як правило, протягом перших 3-х діб. В цей час воно кормилося чужим молоком, а мати займалася масажем молочних залоз і зціджувала через велику біль своє молоко, яке не попадало саме її дитині. Це була витівка семашківської медицини, яка не виправдовувала її застосування. Будучи студентами, ми протестували проти цієї системи, але комусь це було вигідно і таку систему пологів підтримували до самого розпаду Союзу.

Закінчивши успішно практику, більшість студентів отримали відмінні і добрі оцінки і повернулись в інститут, щоб здати п'ять екзаменів, які були повинні ось-ось розпочатись. При здачі екзаменів у мене був неприємний випадок на кафедрі інфекційних хвороб. Мені попався білет про сказ, якого я не бачив, нам цю патологію не читали і тому на екзамені я не міг ґрунтовно відповісти. Грозила трійка, а це значить відсутність стипендії, животіння майже цілий семестр, пошуки матеріальних засобів, як прожити. Батьки не могли мене забезпечити навіть на один семестр. Завдяки асистенту, який вів нашу групу і був про мене доброї думки, і прохання деканату я через три дні в кінці сесії з великою фізичною і моральною напругою здав професору Падалці цей неприємний для мене екзамен. Таких випадків у мене більше не було і протягом шести навчальних років я отримував стипендію, в основному підвищену, тому що більшість сесій я здавав на відмінно, а прийшлося здавати близько 80 різних предметів за весь час навчання в медінституті.

« Із 40 дів лагерної служби
я 7 дів відпрацював на кухні, прибирав
туалети і навіть одну добу сидів
в карцері за нецензурні слова, які
я повторив після команди старшини »

Курс молодого бійця та перший викладацький досвід

Закінчивши весняну сесію, ми повинні були їхати у воєнні табори, де проходили курс молодого бійця і курс офіцера. Всю теоретичну підготовку армійської служби ми проходили на кафедрі воєнної медицини, спочатку воєнну справу, а потім воєнно-польову медицину. Кафедра була міцна, почувалось ще відлуння війни, керував нею дуже чемний і вихований чоловік — полковник Копйов. До речі, всі асистенти кафедри мали звання не нижче підполковника, усі були учасниками війни і кожен з них багато розповідав про свою участь у війні, а потім тільки приступали до тематичних занять. Як я писав вище, по закінченні четвертого курсу приїхали виїзні комісії і забрали 25 хлопців з курсу на воєнний факультет в Самару, де готували кадрових офіцерів-медиків для радянської армії. Я не хотів в армію і робив все, щоб до неї не потрапити. Намагався грамотно скаржитись на здоров'я у кожному медичному кабінеті і лікарі розуміли, що я не бажаю йти на воєнний факультет і бути військовим лікарем. Скаржився на зір, слух, серце, часті простуди, слабку фізичну підготовку і був забракований, а мій Вадим Крижановський виявив бажання бути військовим лікарем і нам прийшлося розстатись з ним після чотирьохрічної тісної дружби. Це була перша велика студентська втрата, яку я відчув і яка довгий час відчувалась у моєму житті. Подальше були друзі по гуртожитку, по танцювальному колективі, але по навчанню я втратив людину, з якою зв'язував великі надії в майбутньому житті. Він і його сім'я для мене були знаковими людьми, які мені допомогли вижити в цьому не простому світі і до яких я звертався в самі скрутні часи мого життя. Прощались ми з ним дуже тепло з надією на те, що наші стосунки на цьому не будуть кінчатись. Воно так і сталося, ми з ним підтримували стосунки майже все усвідомлене життя, але в Київ він так більше і не повернувся, багато років жив і працював у Ленінграді, де працював головним урологом Санкт-Петербурзького військового госпіталю.

Володимир Мосієнко

В кінці травня нас попередили, що всі чоловіки після закінчення воєнної кафедри повинні будуть пройти курси в таборах молодого бійця і офіцерські курси. Тільки після цього нам присвоять звання лейтенанта чи молодшого лейтенанта медичної служби і ми будемо постійно через три роки поновлювати проходження таких курсів з підвищенням військового звання. На початку червня нам об'явили військовий збір і весь потік хлопців лікувального, санітарно-гігієнічного, педіатричного і стоматологічного факультету зібрався на задвірках у річного причалу. Нас погрузили на старенький пароплав типу річного трамвайчика і відправили у верхів'я Дніпра. Згодом ми звернули у виток Десни, а там направились у Михайло-Коцюбинський район, розташований недалеко від Чернігова. На пароплаві нас супроводжували два кафедральні підполковники, які всю дорогу страшили кадровими сержантами і старшинами, які з нас зроблять справжніх захисників батьківщини.

Під вечір ми припливли не то до пристані, не то просто до поглибленого берега, де нас висадили на берег без всяких комунікацій і вигод і поспішно кількісно передали кадровим воєнним, в основному старшинам і сержантам. Ми були вистроєні в шеренги і пішим ходом відправились до основного табору, який, як потім ми дізнались, спеціально був збудований для проходження студентами різних вузів України воєнної практики. Через декілька годин пішого ходу ми зрозуміли, що свободи на час проходження практики нам не бачити і що всі тяготи солдата прийдеться випробувати на собі.

Уже в сутінках ми таки добрались до воєнного табору. З цих хвилин ми все почали робити по команді наших командирів. Швидко були призначені чергові, які витерли ослони, збиті з грубих дощок, розставили дюралеві миски, кружки і ложки. Потім справа наліво в шеренгу кожен підходив до кухонної стійки і чергові накладали в миску неповний ополонок каші і наливали в кружку якоїсь підкрашеної речовини замість чаю. На все про все давалось 15 хвилин. Після вечері провели в холодний душ, видали вже по списку обмундирування із складів, до яких мабуть не було доступу з часів закінчення війни. До розміру галафе і гімнастерки не дуже придивлялись, важливо, щоб воно не було порване, особливо на видних місцях. Дуже поношені кирзові чоботи старались видати згідно твого розміру, а онучі давали з дірками, майже перепрлі. Шкарпетки і нижня білизна були свої. Постільна білизна була в палатках, які розмістились недалеко від столової і вмщали по 10—16 місць, розстелених на землі ватних матраців, покритих простирадлами сірими як земля. В 9.30 вечора був відбій, треба було попасти в свою палатку, які під номерами розподілили серед студентів нашого курсу.

Наш підйом передбачався по розкладу о 6-й годині ранку. Після такого важкого дня, всі ми каменем лягли на постіль і тут же заснули. Я від перевтоми не зразу заснув, бо хвилини через 20—30 почув таку какофонію хропіння, що по дальшому із-за цих звуків довго не міг заснути. Вийшовши до вітру опівночі, я побачив казкові химерні споруди, які малював місяць на фоні столітніх сосен. Не було чути переспіву нічних птиць, але жаби одна з поперед одної зчиняли весільні концерти. Мені здавалось, що нас розмістили на острові, який розташувався серед болота, де було дуже багато негмамовних жаб, кожна з яких призивала до себе своїх негмамовних подруг. Стояла тиха червнева тепла ніч, остання четверть місяця відпрацювала свій час, роблячи навкруги казковий світ. Такої краси при безхмарному небі у місті можна було вік прожити і ніколи не побачити.

Через декілька хвилин я зайшов до палатки, низько пригнувся, камінням впав на свою постіль і через декілька хвилин заснув.

Нашим відділенням першого взводу керував старший сержант Передерій, десь років 35, який мабуть захватив кінець війни і весь час підкреслював цю значимість. На кожному кроці він старався з нас вижати все, що тільки можна з цих вільнодумців, які тимчасово попали в клітку з хижакон, який диктує свої правила поведіння в таких умовах. За любую провину, якусь суперечку чи супротив або свавілля винний буде суворо наказуватись — чергуванням в туалеті та його прибиранням, чисткою картоплі, миттям казанів і посуду, чергуванням на кухні і самим суворим покаранням було відправлення в карцер на кілька днів на воду і хліб. Враховуючи мою нестриманість, мені довелось майже всі ці етапи життя випробувати на собі.

Зранку в шість годин після підйому та марафету виводили на так званий плац, робили перекличку і старшина перевіряв наш санітарний стан, одягу, воєнну амуніцію, моральний стан підрозділу, тобто готовність до виконання обов'язків молодого бійця. В сім годин вели в їдальню, кормили, а у 8.30 ми виходили строем на польові заняття. Вони склались з пішої ходи, обов'язково з піснями до лагерного полігону, який знаходився за декілька кілометрів від наших палаток.

Військовий полігон представляв собою піщане поле з пристроєними на скору руку перешкодами, де нам кожного дня треба було бігати, повзати на животі, брати якісь перешкоди, лягати, присідати і бігти, носити пісок з однієї кучі на іншу, стріляти з автомата Калашникова і пістолета Макарова. Бігати за бронемашинами під час атаки, страждати під час маршкідків, особливо нічних. На полігоні піску було так багато, що він попадав в кирзові чоботи, кишені

брюк, на спітніле тіло і рухатись, а тим більше бігати, було дуже важко, ми натирали водянки, у деяких ятрились на ногах цілі рани. Все це проходило під відкритим небом, палаючим сонцем і скаржитись або ухилитись не було ніякої можливості, хіба що на привалі і в санітарній частині, де лікарі до нас ставились як до своїх колег. Мені вдалось три дні пролежати в госпіталі з гострим розладнанням кишечника. Після важких лагерних днів попасти в санчастину було справжнім курортом. Тому там ми вели себе «тихше води і нижче трави» і благали фельдшера, щоб він нас подовгу держав в санчастині.

Наш табір оточували величезні сосни, які велично прикрашали наше життя, в ранньому тумані вони стояли як зачаровані дівчата в білих весільних платтях. Їх висота і стрункість зачаровували навіть студентів, які ніколи не жили в сільській місцевості та природі. Один із наших курсантів Женья Гриб писав на Хмельниччину до батька, що якби тобі мати хоч одну таку сосну, ти б построїв хату. Дійсно, природа там вражала своєю дівочою незайманістю і хоровими співами птиць, які не припиняли свої солов'їні пісні навіть вночі.

Мені декілька разів приходилось чергувати на кухні. І щоб нагодувати таку величезну ораву на кухні крім професійних поварів чергували більше 25 чоловік, які чистили картоплю, овочі, мили металічний посуд, розносили їжу. Все це займало 16—18 годин, спати приходилось уривками, ми втомлювались, хотілось тільки спати, спати. Молодший командирський склад просто знущався над нами, підкреслюючи на кожному кроці, що таке Радянська Армія і як тут важко служити молодим хлопцям, які проходять строкову службу.

Останню неділю у нас були стрільби із стрілецької зброї — автомата, карабіна, пістолета, провели нічні два маршкідка. Все це проходило в умовах приближених до бойових. Присягу приймали в ієзуїтських умовах, бо під палючим сонцем був вишикуваний весь курс і кожний читав присягу про відданість партії, уряду і своєму народу.

Із 40 діб лагерної служби я 7 діб відпрацював на кухні, прибирав туалети і навіть одну добу сидів в карцері за нецензурні слова, які повторив після команди старшини.

Відпливати з табору ми повинні були в суботу, але в цей час відбувся двадцятий з'їзд партії, де Микита Хрущов зачитав доповідь «Про культ особи Сталіна». Реакція людей була неоднозначна: одні засуджували Сталіна, багато хто підтримував його, так як з ім'ям Сталіна пов'язували усі перемоги Радянського Союзу. Боячись заворушень як серед мирного люду, так і військових, нас затримали на дві доби, видали боекомплект до автоматів, переділи у пристойну військову форму, видали сухий пайок. Попередили, що коли почнуться заворушення у ве-

ликих містах, нас десантують для примирення незгодних з виступом М. Хрущова. Простоявши під рушницею двоє суток, прийшов приказ здати зброю, обмундирування і закінчити свої військові навчання.

Табірне проходження курсу молодого бійця для мене було тягарем, всі ми одурманені були принижені як люди відсутністю інформації і неможливістю висловити свої думки.

Пливучи ніччю на тому ж самому трамвайчику, кожен із нас дав виплеснутись своїй волі і свободі мабуть під дією алкоголю, який невідомо звідки взявся на пароплаві. Крики, пісні, брань стояла до ранку. Кожний із нас від'їжджав із табору з великою неповагою і навіть презирством до наших «маленьких військових начальників». Ми і думки не гадали, щоб колись потрапити в армію, а тим більш воювати за чийсь інтереси. Сівши на пароплав, ми ставали вільними людьми в державі, одурманеній соціалізмом.

Після проходження курсу, замученим, схудлим і втомленим я приїхав до Зінькова. Я думав і знав, що на маминих харчах і ласках швидко поправлюсь, ввійду в свої звичайні параметри тіла і душі. В житті це самий кращий період, коли ти обгорнутий маминою ласкою, коли всі тебе люблять і бажають зробити тільки добро. Але відпочити мені довго не вдалось. Батько попав під скорочення, треба було заробляти гроші і я пішов тимчасово працювати викладачем в дитячий дім.

Навиків і практики викладача у мене не було ніяких. Багато дітей були психічно недорозвинуті, які за свої вчинки не відповідали. Приходилось пристосовуватись до них, знаходити компроміси, створювати осередок сильніших дітей, які і допомагали справлятися з іншими.

Працювати з психічно-недорозвинутими дітьми мені було дуже тяжко. Спасала молодість, надії на краще і те, що я працював одну добу через три.

В цей час старша сестра Марія після заміжжя почала будувати на батьківщині свого чоловіка дім. Приходилось допомагати в заготовці будматеріалів, копати землю і закладати фундамент. Я був молодим, тренованим до фізичної роботи і допомагав сім'ї в будівництві дому із задоволенням. Батько мій, будучи тимчасово безробітним, пропадав цілий день на будівництві. Марія була вагітна і повноцінно не могла приймати участь у будівництві, в основному готувала з мамою їду, поралась по господарству в городі.

Незважаючи на такі труднощі в нашій сім'ї, мамині харчі, ласка, батьківська турбота робили своє діло. Я посівів, прибавились сили, у мене появився інтерес до відпочинку. І вже через деякий час довелось вертатись на навчання.

« Мені було байдуже куди їхати,
але тільки на місце хірурга
і на території України »

Останні роки навчання

На п'ятому курсі на госпітальних кафедрах ми проходили майже всі основи клінічних захворювань: терапію, хірургію, неврологію, інфекційні хвороби, психіатрію та інші допоміжні кафедри, які давали можливість стати повноцінними лікарями. Всі заняття проходили безпосередньо зі взаємодією з хворими і треба віддячити нашим вчителям-асистентам, що вони дійсно вложили свої знання, щоб зробити із нас висококласних спеціалістів. Заняття на старших курсах були вільнішими, не такими потогінними, але більш змістовнішими. Нам уже дозволяли самостійно оформляти історію хвороби і робити виписки із неї, оформляти різні довідки, робити багато маніпуляцій: внутрішньовенні та підшкірні введення, перебинтовувати рани і накладати гіпс, подавати сечоприймач хворому і перестилати постіль.

Під час операційних дій мені часто дозволяли асистувати при порожнинних втручаннях і навіть інколи брали третім асистентом при операції на шлунку чи резекції товстого кишечника, викликаної злоякісними пухлинами. Варто відзначити, що кафедри онкології тоді в медінституті ще не було і захворювання раком різних органів нам викладали на профільних кафедрах хірургії, терапії та гінекології. Ми тоді навіть не звертали уваги на таке грізне захворювання, яке в кінці ХХ століття займе друге місце по смертності після серцево-судинних захворювань.

Життя в країні поступово покращувалось, в магазинах уже можна було купити в любий час варені «докторську», «окрему» чи «столичну» ковбасу, а також «краківську», «московську» чи інші копчені ковбаси. Часто з'являлись дешеві сосиски і сардельки. І коли були гроші, завжди можна було купити ці делікатеси на сніданок і вечерю. Це значно полегшувало наше життя, оскільки в кімнаті складали гроші на паях і черговий міг збігати до ближнього гастроному чи буфету.

Моїми сусідами по кімнаті були Сашко Самусенко і Сашко Фундовний. Вони пройшли армію, були призвані в кінці 1944 року, але в боях не встигли прийняти участь. Їх статус у нашій кімнаті викликав природну повагу — молодших до

старших. Саша Фундовний добре грав на акордеоні і мені було дуже цікаво вчитись майстерству музиканта. Кожну вільну хвилину я старався при можливості чомусь навчитись, а такої нагоди було обмаль. На п'ятому курсі я вже непогано грав на акордеоні.

Кожного тижня ми старались відвідати новий фільм, які йшли прокатом по всій країні. Ми збігали в кіно із певних лекцій, які були або не цікаві, або з дисципліною було не так строго і переключку вибірково по групах робили рідко. Це давало можливість уникнути репресій перш за все старості курсу, а потім деканату. Але коли ти був злісним прогульником чи заїдався з замдканом факультету, то знімали за декілька місяців стипендію. А для мене це було недопустимо, тому я в таку халепу старався не потрапити.

Після того, як я став старостою одинадцятої групи у мене були останні роки добрі стосунки із старостою курсу С. Гончаренко і з деканом лікувального факультету, який часто на зборах приводив мою фамілію як кращого студента. Про мене добре відгукувались комсомольські та партійні активісти курсу, факультету та інституту, куди мене неодноразово вибирали. Мене особисто знав Василь Іванович Мілько, секретар партійної організації інституту (а в майбутньому — ректор), він часто підтримував не тільки морально, а як активного учасника танцювального колективу і матеріально. Він любив мене і постійно говорив, що з мене вийде гарний лікар.

Капелою бандуристів інституту завідував талановитий художній керівник, хірург Юрій Коцар, а танцювальним колективом — Борис Степаненко, заслужений артист України, керівник танцювального балету оперного театру ім. Шевченка. Наш колектив став популярним не тільки в інституті, а й у Союзі і нас запросили в Московський університет на великий концерт в честь дружби українського і російського народів. Нас повезли в Москву у фірмовому поїзді в купейних вагонах з оплатою постелі. Зустрічали нас на київському вокзалі Москви не тільки представники ректорату і студентів, а й представник партійної організації Москви.

Всі говорили про вічну братську дружбу російського і українського народів, і що завдяки їй український народ вижив, сам ідентифікувався і розцвів у великий багатонаціональний сім'ї народів Радянського Союзу. І що протягом цих 350 років ніяких темних плям між цими народами не було. Хоч і з розповіді діда та багька я знав, що це зовсім не так. Насильницьким шляхом відбувалась радянська влада, знищували все краще, що думало, строїло місто, прикрашало моє маленьке містечко Зіньків. Громадянська війна знищила остатки, що не добила революція. Розкуркулення та висилка цілих сімей в Сибір, а потім Голодомор 1932—1933 рр. опустошив район і місто від самих працьовитих та порядних людей, виживали самі

ледачі, бездарні, багатьох із яких і людьми важко було назвати. Зруйновані були усі церкви, собори, куди люди віками ходили молитись, понівечені всі людські душі, розстріляні священики. А взамін нічого окрім колгоспів, забирання всього майна, худоби, землі та обіцянки створення комуністичних ідеалів, в які ні сільські, ні міські жителі не вірили і не бачили того світлого майбутнього, яке обіцяли місцеві малоосвічені більшовики, які прийшли до влади після багатьох років розрухи господарства і устоїв, що складались роками. Тридцять років і Велика Вітчизняна війна добили все те, що давали молоді паростки надії.

Нас повезли в гуртожиток Московського університету, розселили і кормили безкоштовно протягом трьох діб. Танці і пісні у нас були характерні, народні, тому на російських студентів справила враження мелодична українська музика бандуристів, співаків. Українські танці під цю музику типу гопака викликали бурю емоцій. Концерт тривав майже дві години і пройшов «на ура».

На третю і останню добу у нас був вільний час до дев'ятої години вечора і кожний міг після колективного відвідування мавзолею Леніна—Сталіна вільно походити по столиці нашої батьківщини Москві. Коли ми на метро приїхали до Кремля то побачили величезну чергу, яка протягалася аж до Виставочного музею. Ігнорувати таку історичну подію було неможливо, бо можна мати великі неприємності, тому прийшлося вистояти на холоді в легких осінніх туфлях і пальто майже дві з половиною години. Сам Кремль і особливо цвинтарна стіна справили на мене гнітюче враження. Навіщо було на Червоній площі, вимощеній сірою бруцаткою, чорним мавзолеєм, робити ще й стіну кладовища видатних і не дуже більшовиків, багато із яких я тоді ще не знав, і як виявилось в майбутньому дехто з дуже сумнівною репутацією. Крім шкоди і зла, нічого вольного для такої великої країни і багатостраждального народу СРСР і України зокрема, не зробили. Але то для них була сама велика честь, щоб їхня урна була похована у Кремлівській стіні. І вони думали, що всі їхні брудні і грішні діла по відношенню до свого народу прикриє навечно меморіальна дошка такого «вождя». Але, як виявилось пізніше, такого не сталось. Усі імперії рано чи пізно розпадаються і всі диктатори, царі, імператори, вожді, так же як і все живе попадають в невідомість і ними можуть скористатись, по Омару Хайяму, тільки черві і не про які небесні блага уже не йде мова. Вони становляться такими ж невідомими, а ще більш ненависними за свої земні не людські вчинки, як і та сіра маса людей, якими вони поведівали. Я побачив на стіні багато меморіальних дощок із знайомими обличчями, перед якими тремтіли мільйони людей, не розуміючи свою вину, а тепер вони із стіни дивились на потоки, які повинні були ушанувати їх пам'ять. Знаходитись біля цієї меморіальної стіни було дуже важко і це я бачив по багатьох людях, які майже підтюпцем не проходили, а пробігали цю кремлівську

стіну-кладовище, де москвичі два рази на рік заряджались нікчемною і навіть шкідливою енергією, яку випромінювала ця стіна.

З приближенням до входу в мавзолей я побачив ритуал почесної варті курсантів Кремля, їхнє вишколення, уміння держатись на посту при вході з карабіном в руках. Вони ритмічно, не по-воєнному, театрално, з певним інтервалом робили зміну посту, нагадуючи рух олов'яних солдатиків.

Пройшовши металошукач, залишивши сумку, народ без шуму, тихо спускався вниз в кімнату мавзолею, де в сутінковому приміщенні в скляних саркофагах ближче до прохожих людей у військовій формі лежав генералісимум, вождь усіх народів світу Йосип Сталін. Трохи далі під стінкою в саркофазі знаходилась маленька щупла фігура в чорному костюмі і складеними на грудях руках — вождь пролетаріату Володимир Ленін. Побачивши ці дві мумії, мені стало страшно і виникло багато запитань. Навіщо їх виставили на показ нащадкам? Щоб продовжувати утрашати світ чи зберегти пам'ять про них як про людей, які якісно змінили світ? Вони поламали судьби мільйонів людей, знищили, замордували розвиток людської цивілізації десятків країн. І все це вони робили для їх же блага.

Коли я вийшов з мавзолею, то зрозумів, що це таке місце Росії, яке їй ніколи не дасть вийти з більшовицького режиму. Важко було розпізнати, що було в душі людей, які побували в мавзолеї. Однак обличчя майже у всіх були більш суворі, ніж тоді, коли вони заходили. У мене все побачене викликало негативну реакцію. Але сказати про це в ті часи я не міг нікому.

Ми не обговорювали свої враження після мавзолею і групою пішли пройтись по центру Москви, вул. Горького, а дівчата розбіглись по магазинах — ГУМУ, ЦУМУ і гастрономах, щоб привезти якісь гостинці для своїх родичів і знайомих. Багато хотіли купити цитрусові, мандарини або апельсини, яких у Києві майже не було, а продавали тільки в партійних спецзаказниках.

Мене магазини не цікавили, за виключенням ЦУМУ й ГУМУ, які для мене складали як історичну цінність, так і вітрину соціалізму. Все краще, що виробляла радянська промисловість, було на полках цих магазинів. Грошей лишніх у мене не було, тому в Зінків для своїх родичів я купив дешеві сувеніри. Полиці цих магазинів прикрашала різноманітність товарів, багато з яких були не виразного кольору та дизайну. Одежа привалювала сірого та чорного кольору, не виразних покрів. Взуття було таке ж незграбне, як і у наших київських магазинах. Вітрини були побагатше наших і яскравіше обарвлені електричними кольоровими лампочками. Імпортних товарів ми не бачили, хоч говорили, що черги за ними були величезні і досягти туди було не можливо. За спекулянтами і приїжджими купити потрібну річ було дуже важко. Люди в чергах простоювали весь день, щоб купити не відомо що, що було викинуто на прилавок. Спочатку купували, а потім думали, що з цієї покупкою робити.

Москва в цю пору року виглядала не нарядно, сіро, навіть непривітно. Великий натовп людей швидко рухався як в одну, так і в іншу сторону. Здавалось, що москвичі не ходять, а підтюпцем бігають на роботу і з роботи. Люди майже не усміхались, навіть у більшості молодих на лицах проглядалась стурбованість про завтрашній день. Вони неохоче відповідали на запитання, а щоб провести і показати дорогу, як це роблять жителі Києва, не було і мови. Мабуть нам зустрічались не корінні москвичі, тому що і місто багато з них знали дуже погано. Різниця в масштабах і можливостях Москви порівняно з Києвом значно відчувалась на кожному кроці, що давало москвичам поблажливо ставитись до населення інших республік Радянського Союзу.

В Києві, у своєму рідному вузі, нас зустрічали як героїв Антарктиди, які освоїли пласт невідомої території Землі. Нам продовжили на тиждень зимові канікули і всі учасники з почуттям гордості за зроблену роботу роз'їхались по рідних оселях, до своїх батьків. Саме у них мені було найкраще, найкомфортніше, я відчував на кожному кроці батьківську любов. Вони гордились мною, розповідали сусідам, що я був у Москві в мавзолеї, на Червоній площі, виступав у Московському університеті і показували дрібнички, які я купив у Головному універмазі країни. Дома я відсипався і не міг наїстися маминих вареників, борщу, пирогів, які вона пекла на пательні. Оптимізм, хороший настрій, поруч родичі і знайомі, які радіють твоїм успіхам і бажають тільки хорошого, а тобі 23 роки і нічого не болить, ніяких турбот і все в тебе попереду — хочеться жити і бачити в яскравих фарбах життя, незважаючи на скромні статки батьків.

Для мене було важливо те, що батьки були живі, ще не старі, могли допомагати мені вчитись, а сестрі Марії будувати дім, держати своє господарство і приносити користь собі та жити в мирі з сусідами, з якими у них були дуже добрі стосунки. Довжелезними зимними вечорами вони сходились до батьків і до пізньої ночі засиджувались граючи в карти, лузаючи насіння, а інколи розважались чаркою-другою самогонки. Їм було добре, вони молились Богу, щоб не було війни і щоб кожний новий рік не був гірше за минувший. Телебачення тоді ще в Зінькові не було, а радіо говорило те, що було вигідно центральній владі: як вона турбується про життя трудового народу і що з кожним днем селянам і робітникам в цій країні жити все краще і краще. Щодня з ранку до ночі радіо нагнітало жах про американський і світовий імперіалізм, який тільки думає про те, як розв'язати з Радянським Союзом війну. І як усі інституції СРСР у всьому світі те і роблять, як не дати розв'язати третю світову війну. Батьки щиро вірили радянській пропаганді, а я вже в деяких речах починав сумніватись.

Жили зимою ми всі в одній кімнаті, яка була і кухнею, і столовою, і спальнею. Такі були звичаї і ми все життя зимою тулились в одній кімнаті, правда добавлялась ще піч і лежанка, де можна було на матці із під очерета, чи старому дідовому кожусі добре виспатись на теплій, а інколи гарячій черені. Після того, як батько засинав, мама включала настільну лампу і читала Біблію. Вона була глибоко віруючою людиною і майже все життя співала в церковному хорі, а потім, коли помер батько, вона відспівувала покійних з хором, який залишився після того, як комуністи вдруге закрили церкву, організовану віруючими при німцях.

В кінці канікул мене запросив у гості Володя Блажко. Данило Євдокимович разом із своєю жінкою дуже чемно мене приймали і сказали, що раді нашій дружбі з їх сином і що ця дружба, по словах їх сина, давала йому дуже багато.

По закінченню канікул я знову повернувся на навчання. Я старався не пропускати ні практичні заняття, ні лекції професорів та академіків — Айзенберга, Іванова, Маньковського, Іщенка, Сапожнікова, Падалко та інших. Лекції були насичені окрім літературних даних також своїми випадками із практики. Більшість із них говорили красномовно, дохідливо заповняючи наші молоді, ще не засмічені ортодоксальною медициною голови. Багато із заслуханих лекцій залишилось в пам'яті майже на все життя. Їхні приклади мені пригодились уже в моїй практиці.

На п'ятому курсі я два рази на тиждень підробляв у двох місцях. Відпрацьовував у оперному театрі — була одна репетиція і один виступ на сцені в основному ролі в масовках, наприклад, балеті «Запорожець за Дунаєм». Мені приходилось грати і козака, і селянина, і навіть турка. Головне за один спектакль добре платили і мені можна було прожити майже цілий тиждень. По суботах мені допомогли улаштуватись на роботу в дитячий будинок на 4-й просіці постановником танців. Там платили менше, але ще й кормили. Мені подобалось ставити танці і я це робив із задоволенням. Директору будинку подобались мої танці і він просив не оставляти цей танцювальний гурток.

В оперному театрі мені прийшлося грати в опері «Богдан Хмельницький». Я грав паламаря і повинен був виносити Біблію вперед Богдана Хмельницького, якого грав народний артист Ролинський. На одному із спектаклів було багато моїх однокурсників, які впізнали мене. Після цього від деяких наших студентів я почув докори і навіть зневагу до мене «Чим мов Мосієнко займається? Краще б удосконалював свої професіональні навички, а не займався чорт знає чим». Після цього випадку мені прийшлося оставити театр і зайнятись удосконаленням свої професії. У нас на курсі в останній рік навчання багато дівчат вийшли заміж, а хлопці одружились. На курсі появилось декілька пар, які пов'язали своє життя між собою. Кожний із нас

побоювався своєї судьби і старались в останній момент вирішити її, щоб не їхати в якусь глухомань одному, не знаючи що тебе там буде чекати і чи можна знайти там людину, яка підходить тобі. Багато вирішували вийти заміж за киянина і остатись в місті. Я дуже мало бачив охочих їхати на периферії в глушину, навіть студентів, які народились в селі, чи були послані колгоспами, щоб мати свого лікаря в селі. Кожний старався знайти такий варіант, який би його улаштував.

Одного разу моя одногрупниця Олена позвала мене додому на свій день народження. Вона жила в старому трьохповерховому будинку, її сім'я мала двокімнатну квартиру, батько був інженером, а мати займалася домом. Без сумніву її родина жила багатше, чим моя сім'я в Зінькові, але турботи були такі ж. Олену в сім'ї цінували як талановиту дочку, яка повинна була добитись багато в цьому житті. Мене посадили біля неї, говорили голосно, бажали їй найкращого. Після того, як ми трохи випили, її батько позвав мене в сусідню кімнату і довго розпитував хто я, з якої родини, що я маю і які мої наміри на Олену. Вислухавши мене, її батько сказав, що я нічого не зможу дати його доньці з того, на що вона заслуговує. Не зважаючи на симпатію одне до одного, того вечора я пішов назавжди із дому Олени. Почуття людські тут відходили на другий план. Я зрозумів, що це не була моя судьба.

Шостий курс носив госпітальний напрямок навчання. Весь навчальний процес складався з 3-х триместрів: по 3 місяці ми проходили хірургію, терапію, акушерство і гінекологію. Кожний із нас придавав більше уваги тому напрямку, ким він хотів стати. Практично майже всі заняття ми проходили з хворими. У кожного із них асистент розбирав етіологію, патогенез (виникнення і протікання хвороби) і яке сучасне лікування призначали конкретно при тій чи іншій хворобі. Кожен з нас вів по 2—3 хворих, або всю палату і кожного дня зранку робили обхід і в присутності всієї групи доповідали про стан хворого. Такий навчальний підхід давав добрі лікарські навички і залишав у пам'яті майже на все життя ту чи іншу хворобу, її перебіг та лікування.

Мене цікавила хірургія, я постійно носив шовкові нитки і в'язав вузли, продумував кожний рух скальпеля чи зажима під час виконання найбільш простих і часто розповсюджених операцій: апендицит, грижа, лапаротомія діагностична при внутрішній кровотечі і лікувальна, травматичні послуги, побутові травми і опіки. Я до всього придивлявся, все хотів зробити сам, знаючи, що коли поїду в якусь глухомань, за спиною нікого не буде, треба буде вирішувати швидко і самостійно, тому що життя безцінне і його можна втратити в одну мить. А такі випадки накладають на лікаря важку карму, значний стрес і даже можуть призводити до депресії. Це трапляється у справжнього лікаря, який переживає за хворого, лікує не тільки його тіло, а і його особистість.

Я часто під час проходження хірургічного триместру був третім або другим асистентом під час операції, а іноді мій асистент давав мені робити ту чи іншу операцію і самостійно. Деякі операції, наприклад, видалення апендициту, я знав на пам'ять. Вже механічно робив декілька рухів і коли він був не ускладнений і людина не дуже огрядна, міг видаляти за декілька хвилин при невеличкому розрізі на животі з правого боку. Мені це подобалось, я уже не боявся крові, хворого і мої знання і навички давали мені впевненість у проведенні операції. Невдачі дуже засмучували мене, заставляли ще більше, ще ретельніше працювати над кожним хворим та ще більш детально вивчати літературу по цьому захворюванню.

В кінці травня я почав прощатись з Києвом. Було трохи сумно, що найкращий період життя уходить, а з ним уходить і безтурботне студентське життя, коли тобі активно і пасивно подавали знання, тобі треба було їх тільки запам'ятовувати набагато років наперед. Ми здавали, здається, близько семи державних екзаменів. На їх підготовку давали 3-4 доби. Це хватало, щоб простудіювати той чи інший предмет, згадати, що говорили нам на лекціях, практичних заняттях, не була зайвою і додаткова література. Було прикро, що нам прийшлося здавати історію КПРС, а не філософію. Я вважав, що це була значна помилка директорату, не дати філософського кругозору такій природній науці про людину, як її здоров'я і хвороба.

Наш лікувальний факультет попав під Всесоюзний розподіл. Це був 1958 рік, початок освоєння цілинних земель в Казахстані і нашому курсу Державна комісія пропонувала їхати з піснями освоювати ці землі. Десь близько 80 спеціалістів вона направила в Казахстан піднімати неосвоєні землі.

У мене був заклик із Чорнобильського медучилища, щоб я його очолив, так як там залишив посаду директора Женя Бобрицький, мій земляк. На що комісія майже не прореагувала. Мені було байдуже куди їхати, але тільки на місце хірурга і на території України. Мене комісія почала уламувати, що на цілині дуже потрібні хірурги. Там дадуть житло, підвищені ставки, є можливість сумісництва. Я категорично відказувався, казав, що не знаю казахської мови, традицій, звичаїв і бути успішним лікарем не зможу. Але комісія дуже наполягала, щоб я все таки їхав в Казахстан і виконав свій патріотичний обов'язок. Та я не був членом партії, мені не загрозувало виключення з неї, а комсомольські погрози мене не дуже лякали. Мені в першій день не підписали призначення, просили подумати і прийти на наступний день.

Життєвий рубікон склався не на мою користь, фортуна на шостому році навчання почала відвертатись від мене. Гуртожиток я повинен був звільнити в ближчий час, родичів чи знайомих в Києві не виявилось, а одноклассники-кияни житло

не пропонували. Грошей було обмаль, щоб довго торгуватися з Державною комісією про своє місце призначення.

Але на світі є Господь Бог і Він завжди допомагає блудній овечці, людині, яка ще не забруднила людської гідності, не зробила зла людям, не напрацювала собі карму. В комісії цього дня з'явився Василь Іванович Мілько, який уже в той час був ректором медінституту. Вислухавши мої доводи, знаючи мене, як людину, яка багато років скрашала інститут, виступаючи в танцювальному ансамблі «Метелиця», він запропонував мені місце хірурга в Новошепелицькій райлікарні Київської області. Я про це місце ніколи не чув і не знав, але зразу ж підписав, подякував комісії і прожогом вискочив з приміщення, де засідала державна комісія. Я з сумом спустився по бульвару Шевченка на Хрещатик і поплентався повільно в сторону філармонії до свого гуртожитку на вул. Героїв Революції, де ще можна було останній раз заночувати на своїй залізній студентській койці, на якій я спав майже 5 років.

З одноклассниками, однокурсниками я розпрощався раніше, на випускному вечорі. З хлопцями, з якими я жив багато років в одній кімнаті Женєю Грибом, Гришею Тищенком, Сашком Фундуклеєм, Колею Кузьком та багатьма іншими я розпрощався раніше. Всі вони роз'їхались по свої домівках до батьківських оселей, клялись підтримувати і допомагати один одному все життя. Мабуть, про це говорять всі, а життя само розставляє відношення між людьми в залежності від часу, місця знаходження, можливості людини і його становища. Вечором перед заходом сонця пішов попрощатись з Володимирською гіркою, посидів останній раз в альтанці, подивився на величне Дніпро, красоту його заплавів, зеленим масивом простягнулось в нескінченність, зліва білили будинки Подолу і Куренівки, прямо завод «Ленінська Кузня», а справа далека Дарниця, тоді Русанівки і Березняків ще не було. Дніпровська гладь виблискувала на заході сонця як дзеркало серед зелених масивів, які стіною обступали цю легендарну, оспівану поетами і письменниками річку.

Цілу ніч я майже не спав, думав про прожите в Києві студентське життя, свої успіхи і прорахунки і ці думки блискавично перебігали в часі. Я добився свого: закінчив елітний лікувальний факультет столичного медінституту ім. О. Богомольця, їхав за фахом хірурга, про який я мріяв, зберіг здоров'я, яке не розтрисив під час нелегкого навчання в медінституті при моєму слабкому матеріальному становищі, не опустився до низів, не зумів знайти свою половинку, не зміг затриматись у Києві. При цьому ніяких перспектив тоді не передбачалось повернутись на роботу до мого улюбленого міста, до якого я прикипів усім серцем. Переді мною розкривався великий неосвоєний простір, де починалась і моя непротоптана стежка і куди вона буде вести, було відомо тільки Богу. З такими думками я і заснув.

« На кожному кроці самої лікарні, яка складалась з декількох приміщень і її двору, кричала бідність, безладність, всюди відчувалась безгосподарність, ще, мабуть, з часів війни »

Хірургічна практика у Новошепеличах

До Новошепеличів можна було добратись і пароплавом по Дніпру, і поїздом через Чернігів, і автобусом з пересадкою в Чорнобилі. Я рішив пливти по Дніпру і Прип'яті прямо до Новошепеличів. Я взяв квиток на колісний пароплав «Котляревський», який відправлявся вечором прямо до мого міста призначення. Це було і дешевше, і без пересадок, а для мене це було важливо, так як грошей у мене оставалось обмаль. Близько п'ятої години вечора причалив цей пароплав, зійшовши на палубу, я зрозумів, що я попав в інший світ. Пароплав був ошарпаний, брудний, ніби з іншої епохи, сіра маса людей в темній діагоналі чи сатині з великими котомками, мішками заповнила палубу і трюмний зал із дерев'яними лавочками. Клумками і чемоданами були забити проходи, зразу відчувався різких запах людського поту, характерного для повітря у вагонах загального користування та вокзалах залізничних станцій.

Закінчувався літній сонячний вечір, я вмотився на палубі і з сумом спостерігав, як віддаляється від мене Київ і коли вже зовсім стемніло, я опустися в трюм, знайшов кусок вільного місця, тихо сів, не спілкуючись ні з ким і почав, дрімаючи думати, що мене чекає в ближчий час, з якими труднощами прийдеться зіткнутися.

Колісне судно «Котляревський» мало дуже малу швидкість, тим більше, що йому приходилось пливти проти течії до верхів'їв Дніпра та Прип'яті, він ще й причалаював до невеликих сіл і міст, де причали були зовсім неблагоустроєні і йому довго приходилось приставати до такого берега. Майже добу довелось милуватись гладдю Дніпра і старої затоки Прип'яті та їх заплавами, заростями берегів очеретів, осокою, вербами, вільхою та загущеною лозою, яка не давала доступитись до води. Крім пива і цигарок, на кораблі більше нічого не було, навіть чаю, тому прийшлося використати свій скудний запас: кусок докторської ковбаси та українського хліба. Це був і сніданок і обід, можливо, і ужин — все

Володимир Мосієнко

залежало, як складуться обставини по приїзді в районну лікарню. Я майже на останні гроші дав телеграму на ім'я головного лікаря, що припиаву на пароплаві 29 липня 1958 року. Я ніколи не був в тих краях і знайомих у мене не було. Все проходило анонімно.

На берег у Новошепеличах зі мною вийшло не дуже багато людей і кожний направлявся за своєю адресою. У мене адреси лікарні не було, говорили, що вона знаходиться на протилежному боці пристані. І коли всі розійшлись, я підійшов до кремезного чоловіка і спитав, як мені добратись до лікарні? Тоді автобусів, таксі і навіть повозок не було, а ті, що стояли, забрали своїх гостей і поїхали геть. Чоловік, до якого я звернувся, виявився хазяїном пристані — офіційна його посада була боцман пристані. Про це я дізнаюся пізніше. Благо, що на пристані був телефон. Я подзвонив у лікарню і на другому кінці телефону не дуже зрозуміли, хто я і чому прошу до причалу машину. Під кінець взяв трубку Сіменець Михайло Михайлович, замісник головного лікаря, вибачився, що не прислали машину, вона поїхала на станцію Янів, щоб забрати терміново хворого, якому маневровій поїзд своїми колесами відрізав дві нижні кінцівки. Так що треба було почекати, поки звільниться машина і приїде, щоб мене забрати. Я зрозумів, що той хворий, мабуть, буде моїм першим пацієнтом.

Новошепеличі представляли собою невелике за розміром село, яке чомусь зробили селищем міського типу. Проїжджаючи, я не замітив ніяких приміщень чи пам'ятників, які б привернули мою увагу. Я зрозумів, що попав в саму віддалу територію Київської області, велику глухомань і тільки мабуть міст і залізнична станція підтримувала життєдіяльність цього селища.

Не кращою виявилась і районна лікарня, яка була пристосована із якихось громадських приміщень чи добудована до приміщень дільничної лікарні. На кожному кроці самої лікарні, яка складалась з декількох приміщень і її двору, кричала бідність, безладність, всюди відчувалась безгосподарність, мабуть, з часів війни. Хворі, які знаходились на лавочках біля головного входу, були одягнуті в обшарпані лікарняні халати, виглядали людьми-примарами, які ще по якихсь причинах залишалися жити по цей бік життя.

Водій привів мене до замісника головного лікаря Семінця М., який сказав, що вони з нетерпінням чекали мого приїзду. Декілька хворих не можуть довго чекати, двоє з гострими животами і один хворий з відрізаною колесами поїзда в області голені кінцівкою. Хірурга в лікарні немає, а той, якого звільнили, спився і працювати не може.

Я попросив трохи відпочити, привести себе в порядок, перекусити, так як я уже з учорашнього дня майже нічого не їв. Привівши себе в порядок, перекусив-

ши лікарняним харчем, я пішов оглянути хворих, які сиділи в коридорі перед хірургічним відділенням, а чоловіка з перечавленою кінцівкою черговий лікар положив у хірургічне відділення. Побачивши травмованого хворого, мені стало страшно і моторошно, я не знав, чи справлюсь, чи треба викликати обласних спеціалістів, а може і знаменитого на Поліссі хірурга Щербатюка, який працював в Чорнобильській районній лікарні і у важких випадках обслужував все Київське Полісся. Туди стікались усі важкі хворі, але про це я дізнався значно пізніше.

Тим двом хворим я назначив аналіз крові і оформлення в стаціонар. З травмованим хворим я не знав що робити. Попросив, щоб визвали хірурга, якого уже адміністрація звільнила, але він мав досвід, знав тутешні порядки, можливості операційної, досвід операційної сестри, її грамотне і чесне відношення до роботи. Також з'ясував чи є перев'язочний матеріал, хто буде давати наркоз і хотів, щоб він мені підказав, де що лежить, а й по ходу операції послідовність реампутації нижньої кінцівки в ½ гомілки. Була викликана операційна медсестра і весь операційний персонал, прийшов і старий хірург, висохлий від горілки, підпилий, руки тремтять, але розум невтрачений і, познайомившись зі мною, вирішив допомогти, бачачи, мабуть, мою невпевненість і деяку розгубленість.

Наступав вечір, виявилось, що в лікарні було відключено електричне світло, а дизель, який давав світло на лікарню, обламався і справити його швидко не було можливості. Анестезіолога у них не було, фельдшер давав масочний ефірний наркоз, про якісь інші наркози тут і розмови в той час не було. Спирт в операційній був увесь випитий моїм попередником. Ситуація була критична. Я попросив дістати, хоча б літр самогону, краще первака, дав хворому добряче випити майже без закуски і поки готовились до операції, хворий під дією алкоголю трохи заспокоївся. В цей час мене добряче виручив акушер-гінеколог, який був років на двадцять старше мене і володів оперативною технікою, а головне — знав тутешні порядки в операційній. Це мені дало певну впевненість, я заспокоївся, було вирішено увімкнути фари двох автомобілів і при їх світлі оперували цього хворого. І з допомогою акушера Івана Олександровича ми зробили санацію травмованої рани, перев'язали крупні судини, звели до мінімуму кровотечу, відпустили джгут, вирівняли пилою гомілкову кістку, зробили пластику шкірою для протезу. Це зайняло досить багато часу, змучений персонал просив без світла не розпочинати наступну операцію по видаленню апендициту. Після місцевого холоду, біль у хворих зменшилась в області живота, лейкоцити периферичної крові були майже в нормі і я рішив, порадившись з Іваном Олександровичем, перенести операції на наступну добу, призначивши їм лід на область, де розташований апендицит.

Чергова медсестра розпорядилась приготувати мені постіль на дивані в ординаторській і легку вечерю: бутерброд з маслом і чай. В кінці я відчув смертельну втому, мені дуже хотілось десь притулитись, абстрагуватись і побути наодинці, щоб набратись сил для майбутньої роботи. Так почався перший день моєї хірургічної практики.

Проснувся я рано, тільки почало у вікні сіріти і звернув увагу на білизну, яка була сіра як земля, потріпана, в деяких місцях порвана. Навколо були убогі меблі, дощата, пофарбована коричневим кольором, нерівна, з великими щілинами підлога, облізли панелі стін, в правому куту стояв дебелий двотумбовий стіл і декілька стільців. Коштів явно не вистачало на капітальний і поточний ремонт, а можливо просто не було працюючого завідуючого хазяйством, який би міг держати лікарняні приміщення у достойному вигляді. Після війни на той час пройшло уже 13 років і можна уже було побудувати щось сучасне, вартісне для цих нещасних селян, які жили на самій окраїні столичної області.

Зробивши обхід до п'ятихвилинок, я побачив хірургічне приладдя пошарпане як після війни і усім було наплювати на стан хірургічного відділення, яке повинне було бути взірцем у районній лікарні. Мої хворі ще спали, а може просто дримали. Зранку вони перестали жалуватись на болі у черевній порожнині в області розташованого апендикса, симптом Блюмберга-Щеткіна був відсутній, температури не було, почали відходити гази, у хворих появився апетит, тобто стан їх покращився, захворювання апендицитом пішло на одужання. Я згадав слова свого учителя Городецького: «Ніколи не спішить ложити хворого на операційний стіл. Динаміка захворювання з часом покаже, куди розв'язується хвороба».

На п'ятихвилиноці мене представив замісник головного лікаря по лікувальній частині Семенець М. М. Він сказав, що я закінчив лікувальний факультет Київського медінституту і був направлений по розпорядженню Київського облздора в Новошепеличі хірургом. Я побачив різновіковий і різноставевий колектив з перевагою пенсіонерів. Серед них виділялась красива, молода лікар, на яку ще не вплинуло провінціальне життя.

Мені дали декілька діб на благоустрій, щоб знайти підходящу квартиру, познайомитись зі структурою селища, ознайомитись з характером роботи в поліклініці і стаціонарі, так як поліклініка розміщувалась в центрі селища на відстані більше двох кілометрів.

За три доби я знайшов квартиру у самотньої жінки років 55, яка була згодна надавати ще й кулінарні послуги. У невеликій окремії кімнаті було односпальне ліжко, стіл, дощата підлога, пофарбована в коричневий колір, вікно з хвірткою.

Все було добре прибране, випрасоване і виглядало для цієї місцевості гарно. Умивальник був в передній і на кухні, всі останні вигоди в дворі. До лікарні було 15—20 хвилин ходу пішки. Хазяйка Галина Іванівна виявилась опратною жінкою, старалась страви готувати по городському, але я її попросив, щоб готувала так, як вона вміє і як готувить для себе. Зайшовши на її подвір'я, я зразу зрозумів, що це край грибів, лісних ягід і риби.

Селище на мене не справило ніякого враження, в центрі була широка сільська зігнута вулиця, на якій з обох сторін були в основному одноповерхові дерев'яні сільські будинки темного кольору. В центрі розташувалась районна поліклініка. Зайшовши до неї, я побачив простий дім без водопроводу і каналізації, стіни, старанно покриті зеленою фарбою, старі обшарпані меблі, які знаходились в кабінетах лікарів і тісний вузький коридор, де більшість хворих вимушена була стояти, тому що стільців в коридорі не хватало на всіх. Цивілізація обійшла цю місцевість, хоч мені сказали, що тут багато жило колоністів з Європи. Сіла району були віддалені одне від одного, а повне бездоріжжя весною і осінню не давало можливості добратись якимось транспортом до лікарні, окрім коней чи волів.

Згідно робочого графіку, два дні я був в стаціонарі, а три — в поліклініці, де приймав хірургічних хворих, уточняв діагнози, направляв на консультацію до інших спеціалістів в Чорнобиль або в обласну лікарню в м. Київ. В поліклініці у мене була невелика перев'язочна, де я робив всю побутову ургентну травматологію, опіки, накладання гіпсу. А всю гнійну хірургію я переправляв в стаціонар, де була створена гнійна перев'язочна, в якій я після поліклінічного прийому виконував позапланово ці операції.

Уже на наступний день після приїзду головний лікар викликав мене до себе, ми довго говорили про положення в цій лікарні, її можливості і функції і конкретно про хірургічне відділення, його персонал, койки та інше. В кінці розмови він нагадав мені, щоб старого хірурга у відділення не пускали, а також щоб я не пропустив гострого живота і не допустив скандалів з персоналом і хворими.

За наказом та по інститутській характеристиці мене було призначено зразу районним хірургом і на 0,5 ставки за завідування хірургічним відділенням. Були виділені авансовані для молодих спеціалістів гроші в розмірі зарплати. Знов я почув побажання головного лікаря чесній роботі і добросовісного виконування клятви, яку давали в інституті. Усі невирішені питання, всі надзвичайні (і погані, і гарні) доповідати йому. Ми пожали один одному руки, я сказав, що буду намагатись не підвести, хоч мені буде дуже важко, так як

у цій лікарні протягом багатьох років ніколи нормального, кваліфікованого хірурга не було і традицій, навиків, грамотного персоналу по суті теж не було. Тому не було поки можливості надавати кваліфіковану допомогу на відповідному рівні.

Прийшовши у хірургічне відділення, я зразу ж зізвав увесь персонал і перше, з чого я почав розмову, був операційний блок, де чистота і стерильність повинні були стояти на першому місці і всі медсестри це повинні усвідомлювати. Приводячи в порядок операційну, інвентаризуючи інструментарій, апаратуру, перев'язочний матеріал і лікарські запаси, я знайшов американську гуманітарку ще з часів Великої Вітчизняної війни. Також були індивідуальні хірургічні перев'язочні пакети і багато інших матеріалів, які не знав де і як їх можна застосовувати. Один електричний дизель в лікарні був відремонтований, другий десь дістав головний лікар. Це давало мені впевненість, що ургентні нічні операції можна буде виконувати при світлі. Я відібрав інструментарій, потрібний мені для внутрічеревних операцій, травматології та для шкірних опіків, яких тут виявилось було дуже багато.

Перший гострий живіт з усіма признаками апендициту мені прийшлося оперувати в кінці тижня. Мужчину 35 років привезли зі слабкістю, температурою, обложеним язиком, болями в правому куті живота, які не проходили, а тільки з часом посилювались. Почекавши декілька годин, я побачив, що піднявся лейкоцитоз, температура, хворий нічого не їв і просив мене щось робити, тому що болі в животі йому не давали ні сну, ні життя. Почалися будні невідкладної хірургії, до якої я готовився шість років. Переживання були великі, оскільки за плечима уже ніхто не стояв, «розрізане треба вчасно захити» — говорив мені знаменитий хірург Городецький, і ці слова не виходили з моєї голови.

Підготувавшись сам, продивившись декілька разів «Оперативну хірургію» Шевкуненко, я поговорив з операційною сестрою і нянею, а перед операцією молив Бога, щоб все пройшло по плану і щоб хворий не замітив моїх переживань і невпевненості. Анестезіологічній медсестрі я попросив приготувати масочний наркоз на випадок якихось ускладнень, тому що звичайно операцію по видаленню апендициту проводять під місцевим новокаїновим наркозом.

Операція розпочалась вранці, ще не було 9-ти годин. Хворому дали в палаті обезболююче, тому свідомість у нього була трохи запаморочена. Він постійно питав мене, чи довго буде тривати операція. Хворому прив'язали руки, укріпили ноги, накрили тіло стерильним простирадлом з розрізом в області правого боку. Після новокаїнового наркозу змазавши шкіру спиртом, я швидко зробив розріз сантиметрів на п'ять, розсунув м'язи і проник в черевну порожнину. Вказівним пальцем

зробив ревізію, знайшов сліпу кишку з апендицитом і вивів її на поверхню. Добре, що хворий був худим, і я поступово класично видалив запалено змінений апендикс, ретельно зробив ревізію. Оскільки кровотечі не було виявлено, я пошарово зашив рану, наложивши п'ять швів, потім закрити її стерильною пов'язкою. За цей час персонал дістав каталку, на яку його разом перенесли і відвезли в палату. Це була моя перша самостійна порожнинна операція. Вся операція йшла по класичному варіанті, ніяких відхилень чи ускладнень під час неї не виникало і я в умі дякував Бога, що так сталося, хоча сам вийшов з операційної мокрий.

В кінці робочого дня зайшов головний лікар Михайло Семенець і поздоровив мене з першим операційним днем. Подальше я удосконалював техніку видалення червеного відростка, довівши до автоматизму свої рухи, постійно тренувався в'язати вузли, і це робив уже у закуплених резинових, грубих рукавичках. Виявилась, що на Поліссі це одна з ходових операцій. Десь в місяць їх приходилось проводити до 20.

Вночі мені доводилось допомагати акушер-гінекологу при позаматковій вагітності. Але там навантаження на мене падало менше, адже за це відповідав Іван Олександрович. З таким спеціалістом було приємно працювати. Він був урівноважений, досвідчений, знав уже усі примхи цієї операційної і її персоналу. Після певного періоду спільної роботи ми з ним під час операції все розуміли без слів і між нами ніколи не виникало конфліктів. Це дало нам підстави дружити, допомагати один одному і навіть при потребі захищати від великих неприємностей. Особливо це відбувалось при постановці невірних діагнозів, ускладнення захворювання чи навіть смерті хворого. Це завжди була трагедія всього колективу районної лікарні, тим більше, що патологоанатом приїздив з сусіднього району Чорнобиля і його вируку боялись всі лікарі.

Життя моє поступово входило в лікарський ритм праці. Дрібні побутові та транспортні травми, опіки я намагався лікувати амбулаторно. Там методики та засоби лікування були стандартні і особливих знань не вимагали. Новошепеличі навкруги обступали хвойні ліси і болота, старе русло Прип'яті кишило багатими післявоєнними рибними запасами, в кожному невеликому болоті можна було зловити в'юнів, линів та карасів. А різних грибів була сила силенна, в основному білі та маслюки, зустрічались і інші, але їх я не знав, тому не збирав. Не менш цікавим тут був і світ птиць. Зранку співи птиць були як на воді, так і в кущах верболозу та на верхівках вікових сосен. Весною життя прикрашали співи солов'їв, які прямо на подвір'ї хазяйки до самої глибокої ночі заводили свої любовні арії. Їм вторили іволги, зозулі, червоногрудки, а горобці своїм цвірінканням не давали проходу у дворі, зграями злітаючи з місць, де кормила хазяйка курей.

Іван Олександрович і замісник головного лікаря виявились заядлими рибачками, разом з боцманом вони часто запрошували мене ловити рибу сіткою з човна у гирлі Прип'яті. При закиданні сітки із човна за один раз витягували до 60—80 кг різної за величиною і видами риби, а за два-три рази — більше 100. Тут були і соми, і карасі, щуки і лини, і красноперка, а також багато раків.

Я брав собі дві-три рибини, щоб хазяйка піджарила на вечерю чи сніданок, або зварила борщ із рибою. Побутових холодильників на той час у населення не було, а в погребі продукти псувались дуже швидко, тож більше риби брати було нікуди. Мені із всієї наловленої риби більш всього подобались лини і варені раки.

З часом мій батько захотів приїхати до мене в гості, подивитись, куди ж мене розподілили, що ж це за місцевість, де він теж ніколи не був. Порівняно з Полтавщиною, з її багатим чорноземом, широкими полями і вибалками, білими мазанками з обрамленими в синій колір краями, будинки тут були всі сірі або чорні, подвір'я незагороджені, з великою кількістю піску і болот.

«Куди ж ти сину попав! — вигукнув він при першій нашій зустрічі. — Я думав, що таких районних центрів в Радянському Союзі уже немає. Таку глушину я бачив тільки після Жовтневої революції». І пророкував, турботно оглядаючись, що це селище в майбутньому зникне. І як не дивовижно, через півроку район Новошепеличівки був розформований. А в 1986 році внаслідок Чорнобильської ядерної катастрофи, яка була у декількох кілометрах від селища, людей виселили, а само воно перестало існувати на карті.

Батько був у мене не довго, я попросив хазяйку створити для батька самі найкращі умови, які тільки можливо. Я дуже любив свого батька і поважав його за природний розум, уміння підтримувати сім'ю на належному рівні, виваженість і поміркованість у своїх висловах і поступках. Я був дуже радий бачити рідну людину у цьому чужому для мене краї, де я не збирався тратити все своє життя. Оскільки я знав, що батько любить рибу, я попросив боцмана кожного дня приносити уловлену ним рибу. Звісно, за це я платив, бо після студентських років нарешті почав отримувати зарплату, на яку міг, на мій погляд, в такому селищі достойно прожити. Тільки в цій місцевості я зрозумів, що риба відрізняється не тільки величиною, наявністю кісток, назвою, але і смаком. Лин відрізнявся від сома, щука від в'юнів і т. п. У нас на Полтавщині незалежно від назви риби — короп чи плотва, карась чи морена — все це називалось рибою.

Коли я звільнявся від роботи, ми сідали серед двору у літній кухні за столом із рибними стравами і самогонкою, яку тут добре вмiли гнати, і говорили. Говорили про все пережите в основному ним, у мене теж було що сказати, війна, пережити воєнне і післявоєнне дитинство, навчання шість років в медінституті

теж потребували великих зусиль, щоб вижити і закінчити не легкий лікувальний факультет Київського медінституту. У довірених між батьком і сином розмовах, я зрозумів, що батько був не задоволений існуючою владою, казав, що ми хотіли побудувати краще життя не так для себе, як для дітей, але не вийшло, і він, як старий більшовик, який своїми руками будував цю владу, випивши, брав на себе вину, йому було навіть соромно переді мною, що цього не відбулося і обіцянки, які давали наші вожді людям, так ніколи і не були виконані.

Часто батько нагадував мені, що треба будувати свою сім'ю, але не тут і не при цій обстановці, а також просуватись по службі, подумати про вступ в партію, так як без неї росту ніякого не буде, а комсомольський вік наближався до кінця. Казав, що шукати треба свою половину на Полтавщині, там і дівчата красивіші, та й додому ближче. Розмови затягувались далеко за північ, я хотів щоб мій батько відчув, що, вивчившись, я уже перестав рахувати копійки і міг пригостити його по вищих мірках того часу і тієї місцевості.

Якось на вихідних я найняв моторний човен і ми поплавали по Прип'яті, побували в навколишніх лісах, де батько побачив силу силенну різних грибів і ягід, які на Зіньківщині не вважались за їжу і до столу їх подавали тоді, коли іншого нічого не було. Батько був задоволений своєю поїздкою. Ми мабуть вперше за все наше життя поговорили відверто і він побачив перед собою своє творіння, яке самотійно думало, розбиралось в сучасному житті і було набагато вище розвинуто в розумовому і професійному рівні. Прощаючись, він сказав, що гордиться мною і бажає великих успіхів в житті, побудувати сім'ю і мати велике особисте щастя.

Постійно я займався самовдосконаленням своєї професії. Я ретельно вивчав оперативну хірургію, уже були вивчені і натреновані всі рухи для проведення різних операцій, особливо по видаленню черевного відростка, грижі, частини некротичного кишечника, вшивання перфорованої виразки шлунку і багато інших дрібних операцій травматичного характеру, з якими приходилось стикатись кожного дня і ночі. Грамотно зроблена операція доставляла мені задоволення, я відчував, що потрібний цим нещасним людям і коли вони виписувались з відділення, отримував щирю подяку. Мої хворі, уходячи з відділення, платили подяку своєю посмішкою, своїм щирим спасибі. Поступово був напрацьований алгоритм мого життя, ввечері після обходу, коли привозили цікавий фільм, я йшов в кіно або жадно поглинав книжки, які я привіз с собою — Ремарка, Екзюпері, Омара Хайама, своїх земляків братів Тютюнників, Анатолія Франса, повне видання якого купив уже в Новошепеличах. Якось я прооперував батька Вані Єфіменка, спас його від вірної смерті, так як у нього була проривна язва з великою крововтратою. В знак подяки той подарив мені

книжку Л. Толстого «Исповедь» і «В чем моя вера». Тільки прочитавши їх я зрозумів велич цього письменника. «Воскресение» та «Войну и мир» я декілька разів починав читати, але ні разу не дочитував до кінця. Мені було не цікаво .

Два рази в місяць мені приходилось чергувати по лікарні цілодобово. При одному чергуванні під вечір привезли хлопчика із залізничної лікарні станції Янів з підозрою на апендицит. Я провозився з ним дуже довго, встановлюючи діагноз, бо симптоматика, яку я відмічав, не вкладалась в захворювання апендициту. Хворий скаржився на загальну втому, головний біль, підвищену температуру, незначну біль в животі, яка не була локалізована справа внизу живота. Години через дві я знову оглянув хворого, йому стало гірше, появилась підвищена слинотеча, страх, неадекватні відповіді на запитання. Миючи руки, я побачив спастичну судому ковтальних м'язів і тут згадав професора Падалка, його лекцію про сказ і про ці характерні судоми м'язів. Я зрозумів, що це сказ, відсторонив персонал, сам зрозумів, що міг заразитись декілька разів, коли я розглядав горло хворого. Виник страх за життя цього хлопця і своє, боязнь зараження і закінчення лікарської кар'єри. У лікарні не виявилось антирабічної вакцини проти сказу і консиліум лікарів вирішив негайно його відправити на Київ машиною скорої допомоги, вколовши хворому обезболюючі. Зранку під час передачі в інфекційну лікарню хворий помер.

Головному лікарю і інфекціоністу були зроблені виговори обласними начальниками за те, що вони транспортували хворого на сказ до Києва. Була закуплена антирабічна вакцина і мені прийшлося після консультації обласного інфекціоніста прийняти підшкірно в живіт 70 уколів, крім того, протягом 3-х років не дозволялось приймати ніяких спиртних напоїв, навіть пива. Це був перший серйозний негативний виклик моєї професії. Я вже не кажу, що майже постійно наносив собі травми рук під час операції і резинові рукавички не спасали від уколів голкою.

Находження лікаря, зокрема хірурга, довгий час у важкому інформаційному біополі хворого несе дуже негативну інформацію, особливо коли це онкологічний хворий, і згубно впливає на стан хірурга, але про це нам в ті часи ніхто не говорив і я дізнався про це тільки в кінці свого життя.

Будучи зайнятим своєю професією, у мене дуже мало оставалось часу для відпочинку. За дозволом місцевих властей я купив собі малокаліберну гвинтівку і ходив у віддалений яр, як у тир, щоб розважитись, стріляючи в якісь дрібні предмети чи пляшку. Охотитись зі зброєю я не ходив, так як мені було дуже жалісно стріляти живу природу диких качок, гусей, чирок та інших водоплав-

них птиць. Тому тихо добравшись до берега озера чи Прип'яті я любувався, як птиці радуються тим коротким життям, яке Природа їм визначила у цьому прекрасному світі. Кохання між качками і селезнями було настільки природне, настільки красиве, що не звернути на це увагу було неможливо. Дикі кабани, лисиці, зайці, побачивши мене, швидко тікали в хаші і полюбуватись ними ніколи нам з боцманом не удавалось. А стріляти в них я не міг.

Познайомившись ближче з людьми, я дізнався, як у кутку, де я жив, гонять самогон. Тоді гонити самогонку не дозволяли, за такий вид діяльності конфісковували апарати. Щоб уникнути цих неприємностей, люди придумували різні конструкції самогонних апаратів, які і не були схожі на апарати і мали інше призначення в хазяйстві. Інші будували в лісі тимчасову хатинку, встановлювали там самогонний потужний апарат і по черзі добували дуже гарну самогонку, яку ще й переганяли на березовому вугіллі. Тому обмінною валютою була півлітра самогонки, якою можна було розплачуватись повсякденно в побуті за незначні послуги чи за виконання різних ремонтних і сільськогосподарських робіт.

Начальник районної міліції показав мені цілий склад конфіскованих самогонних апаратів різних конструкцій. Міліція їх конфісковувала в лісі у випадках, коли сусіди сварились і знаючи день, коли повинні гнати самогонку, заявляли в міліцію. Тоді конфісковували самогонний апарат, руйнували курінь, а їх хазяїнів арештовували і навіть багатьох судили. Промисловості в Новошепеличах майже ніякої не було і люди в основному займались рибалкою, торгівлею і сільськогосподарськими роботами. Їх життя проходило майже так, як у Обломова, а розташоване на околиці цивілізації село не проявляло бурного росту в будівництві чи в промисловості.

В кінці 1959 р. район був розформований, селище розграбоване чиновниками Чорнобильського і Поліського районів. Зносили все, навіть громадські туалети. Це була моя перша зустріч з реорганізацією, укрупненням та «покращенням» інфраструктури територій країни. Подальше їх було в моєму житті багато і вони приносили людям тільки горе і погіршення їх життя.

Я продовжував працювати в бувшій районній лікарні, яка для «покращення життя людей» ще не піддалась реорганізації. Всі лікарі те й робили, що обговорювали, що буде з цим медичним закладом, наскільки його скоротять і що будуть пропонувати персоналу лікарні: скоротять чи запропонують місця в інших районах області. Я не дуже переживав, думав, що уже в більшу глухомань не пошлють, а залишатись не в районній лікарні я не бажав, тому чекав з відділу обласної охорони здоров'я наказу про реорганізацію районної лікарні.

Якось, коли я вночі чергував по лікарні, роздався тривожний дзвінок голови сілради із самого віддаленого села, до якого і вдень доїхати важко. Він сказав, що гине породілля 14 років, яка не може розродитись уже декілька годин у себе вдома. Акушер-гінеколог захворів і не міг виїхати зі мною на виклик, тому прийшлося мені, зібравши певний інструментарій, перев'язочний матеріал, захвативши чергову акушерку, хутко виїхати, щоб допомогти породіллі.

Їхали ми повільно, щоб не застрягти і самим не попасти в халепу, після якої прийдеться ночувати серед болотистої лісної місцевості. Ці двадцять кілометрів ми їхали майже годину, а на краю села нас чекала жінка, яка була рідною сестрою цієї малолітньої породіллі.

Хата їхня з перекошеними зрубамі розташовувалась майже в центрі села, при вході справа був сарай, де знаходилась худоба хазяїнів. В темряві мені було важко розібратись, так як електричного струму не було, а при керосиновій лампі роздивитись що і де було неможливо. Зліва в кімнаті стояв широкий ослін, засланий рядниною, на якому, скорчившись, лежало маленьке тіло з зігнутими ногами, а все кругом було в крові.

Приймати роди в таких антисанітарних умовах було неможливо. Я зрозумів, що оставатись тут, значить втратити не тільки дитину, але й породіллю. Я поміряв тиск, пульс, прослухав серцебиття її і дитини і ми з акушеркою вирішили везти їх в лікарню, щоб там розібратись, що з нею робити. Коли я запропонував їхати в лікарню, всі вони хором були проти, так як не хотіли, щоб вона родила живу дитину, оскільки її жених, 15 років від роду, відказався від неї і взагалі казав, що де вона завагітніла і від кого він не знає. Постали проти цієї 14-літньої вагітної дівчинки і його батьки. Дівчині довелось покинути школу, відгородитись від односельчан і чекати при постійній докорі рідних свого вироку.

Занісши породіллю з великими труднощами в машину, ми замотали нижню частину її тіла в стерильне простирадло і накрили теплою ковдрою. Я з акушеркою сів біля неї, рідним і її сказав, що дитина мабуть не жива і треба спасати саму матір. На під'їзді до лікарні після такої тряски в машині у неї з'явилися сильні схватки і нам довелось зупинитись і прийняти роди. Породілля сильно кричала і після декількох потуг народила дівчинку. Ми її витерли, перерізали пуповину, похлопали по попці і дитина сильно закричала, сповіщаючи про те, що вона живою з'явилась у цей світ. Її матір зразу це не зрозуміла і поступово затихла ослаблена багаточасовими родам. А згодом, коли зрозуміла, що народжена дитина жива, почала кричати, що вона не хоче жити, намагалась вирватись із наших обійм і вистрибнути з машини. Я старався її утримати, не давав можливості вистрибнути з носилок через відкриті дверці санітарної

машини ГАЗ. В такому стані ми доїхали до лікарні, вивантажили її з машини і віднесли у родові відділення, де акушерка стала спостерігати, щоб відійшла плацента і не було кровотечі. Я розпорядився, щоб дитині зробили санітарну обробку і розмістили в дитяче відділення до приходу педіатра. Так закінчилась одна з важких сцен моєї лікарської роботи, де я прийняв патологічні роди не в стінах лікарні і залишилися живими і породілля і її народжена дитина. Це була для мене велика перемога, коли в найбільш несприятливих умовах я врятував життя і матері і її народженої дитини. Подальше породілля була переведена в палату і після короткого відпочинку з нею почали працювати педіатр і акушерка, яка показала як розминати грудні залози, щоб дівчинка зразу могла смоктати груди. З нею прийшлося працювати і психіатру, так як психолога у нас в штаті не було. Через два тижні матір з дитиною благополучно виписали із лікарні і всі родичі погодились допомагати їй виховувати цю дівчинку. Навіть кавалер, який відказував їй в усьому, побачивши це маленьке творіння природи, погодився допомагати їй у вихованні цієї маленької дуже симпатичної істоти вагою 2300 г.

Цей випадок мого чергування обговорювався на лікарському колективі і всі мої дії були признані логічними і правильними, завдяки яким я зберіг життя матері і дитини, за що головний лікар виніс подяку із занесенням в трудову книжку. Це була перша подяка адміністрації за мою чесну лікарську практику. Цей поступок дійшов до обласних властей медицини.

Через декілька тижнів із обласного відділу охорони здоров'я прийшла депеша, де говорилось, що за наказом голови обласного відділу охорони здоров'я Тихонова, Мосієнко В. С. переводиться в Тетіївську районну лікарню хірургом-ординатором.

« Я дуже не хотів зв'язувати свою
судьбу з онкологією, оскільки уже тоді
бачив, що майже всі хворі, яких ми
лікували на різних стадіях, помирали »

Робота у районній лікарні Тетієва

Я зібрав не хитрий свій багаж, який помістився у невеликий чемодан і сумку. Книжки всі відвіз на станцію Янів і повільним вантажем відправив до Тетієва, а приймач «Латвія» з радіолою відправив в Зіньків батькам, щоб вони могли слухати і програвати платівки, які були не дорогі і різноманітні. Така річ була недоступна на їхню зарплатню.

За два тижні я попросився із своєю хазяйкою Галиною Іванівною, яка була дуже засмучена, що я виїжджаю із цього селища і її квартири. Також попросився з колегами, з якими був у дружніх стосунках, оскільки в той час ні на що не претендував, окрім свого місця хірурга.

Від'їжджаючи з Новошепеличів я тоді не знав, що більше не буде у мене в житті таких міст, де б було стільки різної риби, яку можна ловити стільки, скільки захочеться. Не буде незайманих людьми полян грибів, ягід і таких лісів, в яких якщо завидно вийти не вдалось, то можна і заночувати. Я не знав, що це місце між станцією Янів і Новошепеличі стане місцем великого комуністичного будівництва — Чорнобильської атомної електростанції і вона ж після аварії стане трагедією всього світу.

Я від'їжджав із Новошепеличів уже певним спеціалістом, за плечима якого був один рік самостійної хірургічної практики, набутий людський досвід в лікарському колективі. Я почував, що завоював повагу цих простих бідних «древлян», які повірили в мене як лікаря, а я в них, як благодатних пацієнтів.

В Тетіїв я їхав не з троячкою в кармані і в напівголодному стані, у випускному шкільному костюмі. У мене на певний час були гроші і досвід, яким уже можна скористатись на новому місці. Від'їжджаючи з цього місця я ні про що не жалів ні на кого не ображався і розумів, що це моя судьба, моє життя і я йому повинен підкоритись і сліпо виконувати ці виклики. Мене вже як

Робота у районній лікарні Тетієва

районного хірурга до Києва відвезли на машині швидкої допомоги, а хазяйка приготувала їжу на дорогу.

По дорозі в Чорнобилі я зустрівся із знаменитим хірургом Полісся — Щербатюком. Після короткої бесіди він сказав, що не шкодує, що витратив час на мою підготовку і сказав: «Вона тобі пригодиться в Тетіїві. А там, сину, держись думки хірурга із Білої Церкви Сахарова». Я подякував йому за допомогу і навчання і сказав, що його досвід буду застосовувати і в південній частині Київської області. «Великих тобі можливостей», — в кінці сказав він і пішов оперувати наступного хворого. А ми продовжили свій шлях на Київ.

Речі я залишив на автовокзалі, а сам поїхав в обласний відділ охорони здоров'я за направленням в Тетіївську районну лікарню. Зустрічався я з самим завідувачим Тихоновим, який сказав, що давно замітив мене як здібну порядну людину і спеціаліста, який росте з кожною проведеною операцією. «Я маю на тебе певні плани» — сказав він, але не конкретизував їх. «А тепер бери направлення і їдь в Тетіїв, набирайся досвіду і вчися у людей, як треба жити». Під кінець він спитав мене, чи я є членом партії і я сказав, що вважаю себе ще не готовим і мені треба морально дорости. Тоді він додав: «Думай і тоді в тебе відкриються нові широкі можливості». Я подякував йому і ми чемно розпрощались. «Я буду за тобою і твоїм ростом слідкувати», — сказав він мені наостанок. Я був здивований цими словами і не знав, чому він так опікав мене і звідки він знав про мене. Таких як я лікарів в області було сотні. Ця загадка так і залишилась для мене загадкою.

Отримавши направлення, я автобусом поїхав до Тетіїва, куди ми приїхали вчором і звісно ніхто мене не зустрічав. Я розпитав водія, де в місті готель, попросив його зупинитись біля готелю, так як уже було пізно. На центральній вулиці горіло декілька ліхтарів, але освітлення її було дуже погане, тому йти по такій незнайомій вулиці було небезпечно.

Готель представляв собою цегляне одноповерхове приміщення, побудоване уже в післявоєнні роки з грубими радянськими обдертими меблями, зламаними стільцями і вокзальним запахом всередині приміщення.

Мене зустріла заспана, неохайна жінка, років п'ятдесяти, яка сказала, що консьержка вийшла і буде через півгодини, тому її прийдеться чекати, а сама вона техпрацівниця і заселенням жильців не має права займатись, та й місць вільних, за її словами в готелі не було. Я сказав їй, що приїхав сюди хірургом за призначенням з Києва і нікуди проти ночі звідси не піду. Десь біля дванадцятої години з'явилась чергова, зневажливо подивилась на мене і зразу ж випалила, що вільних місць в готелі немає. Я їй сказав, що по направленню Києва приїхав сюди в районну лікарню хірургом і що звідси нікуди не піду, а вона повинна

мене влаштувати, інакше я почну дзвонити секретарю райкома партії чи голові райвиконкому, він заставить мене засилити, а у неї будуть великі неприємності. Вона тут же заворушилась, комусь дзвонила декілька разів і після цього покірно запропонувала двохмісну кімнату, у якій було вільне місце. Там я й оселився.

Проснувся я від стуку в двері, переді мною стояв чоловік років 55-ти, сухорлявий, з гострим поглядом, грубим низьким голосом, який одразу увійшов у кімнату, представився головним лікарем і вибачився, що ніхто мене з співробітників лікарні не зустрів. Попросив зібратися і машиною поїхати до лікарні. Вона мене буде чекати біля готелю.

Зібравшись, я поїхав у району лікарню на зустріч з адміністрацією цього закладу. При виході під готелем мене чекала чорна величезна машина ЗІЛ, яку лікарня отримала із реорганізованого сільського і промислового обкома КПРС Київської області. Коли я зайшов в салон машини, я зрозумів, що вона добряче зношена і великі начальники області, щоб її не списувати, мабуть відрпортували, що вони машину в якості благодійності передали у віддалений район області. Водій, привітавшись, зразу поскаржився мені, що тільки і займається її ремонтом і шукає за які кошти купувати паливо, бо машина спалювала бензину не за районними масштабами. Знаходження її в штаті лікарні могло опустити автотранспорт до банкрутства. Благо, що тоді бензин коштував копійки.

В лікарні мене зустрів головний лікар Кузьмичов і його заступник по лікувальній справі Захарічев. Вони розпитували мене що я закінчив, який маю стаж хірургічної роботи, що вмію оперувати і чи не зловживаю алкоголем. Мені зразу виписали підйомні, сказали, що район великий і хірургам достається великий обсяг роботи, а хірургічне відділення лікарні складається з 50 койок. В районній лікарні були майже усі відділення, які надавали кваліфіковану медичну допомогу. «З колективом познайомишся пізніше, або в процесі роботи, житло шукай сам, в лікарні ні гуртожитку, ні квартири поки що немає і будемо думати» — закінчив головний лікар і вийшов по своїй справах.

З хірургічним відділенням мене знайомив його заступник. Воно було велике за розміром і розташоване в окремому одноповерховому будинку. Тут був пропускник, велика операційна, дві перев'язочні, широкий коридор і світлі палати на 8, 6 та 4 ліжка. Реанімаційного відділу тоді ще не було, але анестезіологічне відділення недавно було відкрито — в ньому був анестезіолог, фельдшер і дві медсестри. Відчувалось, що головний лікар займається не тільки лікувальною роботою, але й підтримує стан будівлі, меблі, койки й м'який інвентар в більш задовільному стані, ніж це було в Новошепеличській лікарні, та й стан хірургічного відділення був, на мою думку, в належному вигляді.

Робота у районній лікарні Тетієва

Завідуючий хірургічним відділенням був Сергій Петрович Салій, учасник ВВВ, якого забрали в армію в 1944 р. Після визволення з окупації України і після 2-х тижневого навчання відправили на фронт, де в першому бою під час атаки чоловік отримав поранення в праву руку. Осколком міни йому відірвало два пальці правої кисті і після тривалого лікування він був комісований із рядів Радянської Армії по інвалідності. Згодом він закінчив Вінницький медінститут і при моєму знайомстві мав хірургічний стаж більше п'яти років.

Сергій Петрович виявився приємною людиною, з добрими очима, лагідним голосом і добрим характером. Познайомившись, ми зразу зрозуміли, що спрацюємось. І так воно подальше і сталося. Хворих поділили пополам, вакантну ставку хірурга теж. В поліклініці приходилось проводити багато часу, хворих тут було набагато більше і випадки захворювання були дуже важкими. Спочатку мені такий режим роботи подобався, я почував себе потрібним людям, приємно було хворих випускати і бачити їх посмішку. Але після такого шаленого темпу пішли і хворі із значними ускладненнями.

Видаляти в цих місцях людям апендицит виявилось набагато складніше, ніж на Полісі. Тут люди жили багатше, в районі були два спиртових і один цукровий завод, добрі чорноземи, багато великої рогатої худоби, свиней, домашньої птиці. В харчуванні переважали м'ясні продукти, а вони спричиняли важке протікання шлунково-кишкових захворювань, підшлункової залози. Крім того був значний побутовий та сільськогосподарський травматизм.

Якось привезли прямо в хірургічне відділення мужчину років 65-ти з болями в животі з підвищеною температурою до 38°C. Із анамнезу виявилось, що він хворіє більше 7 днів і коли з'явилися болі в правому боці внизу живота, він почав його вигрівати, а до лікаря не звертався. Стан хворого погіршувався, піднялась температура, з'явилась сильна слабкість і хворого швидкою направили прямо в хірургічне відділення. Довелось терміново його оперувати, так як лейкоцити піднялись до 12 тис. і уже були усі ознаки гострого живота, викликаного більш за все запаленням апендициту.

Сергій Петрович в цей час був в Києві в командировці і мені прийшлося оперувати одному з операційною сестрою. Я зробив широкий косий розріз, але дістати апендикс не зумів, він був уже осумкований запальним процесом. Після годинної операції видалити його так і не вдалось. Я вирішив дрениувати операційну рану, зробити сіфонну клізму і назначити антибіотики, а на наступний день викликав обласного хірурга, щоб вирішити, що робити з цим хворим, який був дуже тяжким.

В середині дня приїхав обласний хірург Оберемко, проконсультував хворого, похвалив мене за правильну хірургічну тактику і залишив хворого в нашому відділенні, прописавши ряд протизапальних препаратів та внутрішньовенне вливання рідин і глюкози. Хворого довелося лікувати майже три тижні і після цього він ще довго виходив з такого стану. Після цього випадку по лікарні пішла така поголоска, що молодий хірург навіть апендикс не може видалити, такого наробив у животі хворого, що прийшлося викликати обласного хірурга. Мене це не принижувало, я знав свою правоту і на одній із п'ятихвилинок розповів про цей важкий випадок і що завдяки моїй лікарській тактиці хворий залишився живим. В цьому випадку мене підтримав Сергій Петрович і головний лікар, який теж був по фаху хірургом.

Серед цих хірургічних буднів, коли приходилось по два-три рази митись і ставати за хірургічний стіл, попалась з гострим животом сільська вчителька. Поступила вона з болями справа внизу, всі симптоми запалення черевини, правда температура і кількість лейкоцитів не були підвищені. Я попросив консультацію акушер-гінеколога, а ним виявилась жінка Сергія Петровича, вона подивилась мою хвору і крім ерозії шийки матки нічого не виявила. Оскільки симптоми гострого живота наростали, я вимушений був уже під вечір взяти її на операцію. Такі операції ми проводили самостійно з хірургічною сестрою, яка до речі була набагато старше мене, пройшла всю війну операційною сестрою і завжди була на підхваті, допомагаючи мені у всіх складних операційних випадках. Операція по видаленню апендициту пройшла без ускладнень, хвора була худа, тому дістати черевний відросток було не важко, він дійсно був в стадії катарального запалення. Я зашив шарами рану і відправив хвору в палату для догляду реанімаційною медсестрою. Хвора режиму не порушувала, витримувала діету, береглась від фізичних навантажень. Враховуючи стан рани, я зрозумів, що шви треба знімати через один і пізніше. На 8 добу я зняв усі шви і раптом несподівано рана розійшлась до очеревини. Прийшлося її оживляти і починати стимулювати організм, щоб ця рана зажила. Виявилось, що у хворої декілька місяців до цього померла мати, а за місяць до операції з великим скандалом вона розійшлась з чоловіком. Жінка знаходилась в депресивному стані, я цього не помітив і не уважно, швидко зібрав анамнез. В результаті отримав таке ускладнення, з якого дуже довго хвора виходила за допомогою різних стимуляторів. Я зрозумів, що треба бути до хворого дуже уважним, не пропускати навіть дрібниці, що я подальше і робив.

Особисте життя складалось не просто. Жити було ніде, я не хотів іти на квартиру, мене влаштувала обкомівська кімната і ціна в готелі, тому я вирішив пожити там до кращих часів. Розмови з головним лікарем стосовно квартири чи місця в гуртожитку при лікарні у нас не було, і він не дуже опікався, щоб мене засе-

лити і затримати в Тетіївській райлікарні. Я настоявав, щоб ми пішли до голови райвиконкому і поговорили з ним стосовно того, щоб він мені дозволив пожити в обкомівській кімнаті готелю до тих пір, поки вирішиться моє питання житла. По тих законах молодим спеціалістам район повинен був представляти житло, тим більше такому спеціалісту, як хірург району. На перших порах він дозволив жити в обкомівській кімнаті з 50 % оплатою. Я подякував йому і сказав, що добросовісно відслужу людям за таке позитивне рішення.

Жінка Сергія Петровича з симпатією почала ставитись до мене і постійно через нього, а то й сама запрошувала в гості на обід, інколи на вечерю. На мій погляд, у них була велика сім'я, двоє дівчаток-двійнят дев'яти років, її мама і їх двоє. Теща Сергія Петровича виглядала ще молодою жінкою, десь за п'ятдесят, і все господарство по дому, нагляд за дітьми та їх навчанням лягло на її плечі. Сергій Петрович і Галина Іванівна рано йшли на роботу і майже постійно приходили пізно. В домі був кругом порядок, так що за вечерю чи обідом їм хотілось поговорити з молодою людиною, своїм колегою, який закінчив Київський медінститут. Самі вони закінчили Вінницький медінститут і їм було цікаво говорити зі мною про Київ, про медицину. Вони були старше за мене, мали уже професійний стаж 5 років. Вважались в Тетіїві одними з найкращих лікарів і порядних людей, до яких тягнулися багато лікарів, навіть старших за віком.

Пікніки, вечірки, святкування знаменних радянських свят проходили весело, з багатим застіллям, достатньо дружелюбно, за виключенням присутності головного лікаря, який дуже зловживав алкоголем і після цього псував усім настрої. Коли він випивав, то був прискіпливим, чіплявся до молодих лікарів, іноді навіть принижуючи їх гідність. Він знав, що йому все сходить з рук, з ним ніхто не хотів зв'язуватись, оскільки знали його запоам'ятність. Крім того, що він міг цькувати на роботі, були випадки, коли звільняв з роботи навіть кваліфікованих лікарів, які були з цих країв і трималися свого міста. Сам він був присланий з Росії, працював десь у Підмоскові, де лікували номенклатурних посадовців з Москви та союзних діячів. Жінка його, терапевт за спеціальністю, на одному з вечорів розповіла, як вони під виглядом лікування, травили сина Горького, даючи йому завищені дози ліків, які приписав консилиум лікарів.

У мене з головним лікарем відношення були рівні, я не підleshувався до нього, не показував, що боюсь його чи сильно держусь місця хірурга в цьому містечку, тим більше, що мене сюди направило працювати обласне управління охорони здоров'я, а головний хірург області цікавився моїм ростом і часто дзвонив в лікарню, цікавячись моїм життям і побутом. Мені доводилось інколи асистувати головному лікарю, за фахом він був хірург, і його запрошували оперувати хворих

чиновників району, але відношення за операційним столом між нами були рівні і навіть дружні. Варто зауважити, що хірург він був середньої руки і зірок з неба не знімав, тому часто приходилось підказувати йому, що даліше робити, коли він починав загаюватись, і це робилось без образ. Але на середній медперсонал за операційним столом він сильно гнув матюки і я йому декілька разів зауважував, що це принижує не тільки їх, але і його самого. Інколи мені здавалось, що перед операцією він випивав певну кількість алкоголю, не знаю для впевненості чи за традицією. Я знав, що він пройшов майже всю війну, працював хірургом у фронтовому госпіталі, мабуть це і позначалось на його грубому відношенні до персоналу, у неповазі навіть до старших за віком.

Проте одного разу з головним лікарем у мене була серйозна сутичка. В лікарні не вистачало ліків, інструментів, інвентарю. Уже багато років не проводився ремонт, стіни кругом були облуплені, койки порушені, м'який інвентар порваний, заправний, не білий, а сірий, ближче до чорного. На одну палату із 6 койок приходилось одні чи дві пари тапок, у мужчин не хватало кальсон і халатів і вони не могли вийти з палати в туалет і чекали поки один прийде і віддасть наступному халат або тапки, а це створювало певні незручності і незадоволення хворих. Похід післяопераційного хворого в туалет із-за протягів часто закінчувався різними ускладненнями і навіть в холодну пору року запаленням легень.

Будучи молодим незалежним лікарем, я вже мав певний авторитет серед населення району як спеціаліст, який совісно і сумлінно відноситься до хворих, не п'є, має право на кращі умови життя, а хворі — на комфортніші і ефективніші методи лікування. Я вирішив піти до голови Тетіївської районної ради попросити покращення умов лікування довіреного йому району, оскільки багаторазові прохання до головного лікаря робити щось для поліпшення умов праці нічим не закінчувались. Головний лікар говорив, що коштів не має на ремонт, інвентар, інструменти і обладнання, і не відомо коли будуть. Міжнародна обстановка така, що всі кошти ідуть на обороноздатність нашої країни. Я цього не витримав і, не отримавши дозволу головного лікаря, пішов до райвиконкому і розказав про обстановку в лікарні, що у нас майже все зносилось, обламалось, ремонт не робили багато років і що наші сільські жителі не гірше за міських. Це нагадувало ситуацію в Новошепеличах, однак Тетіїв був значно багатшим, так як мав у районі два цукрових заводи і величезний спиртзавод, так що можна було б щось покращити і в лікарні. Про ці вимоги я сповістив головного хірурга Київської області, що треба щось робити, бо з післяопераційних ускладнень ми не будемо виходити. Голова райвиконкому уважно мене вислухав і пообіцяв дістати гроші, щоб покращити умови лікування наших хворих.

Тільки я прийшов до ординаторської в лікарні, як до мене з матом вирвався головний лікар Кузьмічов і спитав, хто дав мені право ходити до голови райвиконкому і скаржитись на погані порядки в лікарні, піднімати питання, які не узгоджені з ним. Як міг простий лікар скаржитись на головного лікаря? Як виявилось, вони з головою райвиконкому були близькими друзями. І після моєї зустрічі з головою він тут же подзвонив головному лікарю і сповістив, що в його лікарні не підтримують субординацію і без його дозволу напряду спілкуються з районним начальством.

Емоційний пил Кузьмічова я тут же урезонив, сказавши, що коли він буде говорити зі мною на підвищених тонах, впереміжку з матом, я його тут же виставлю з ординаторської, оскільки йому ніхто не давав права зі мною так поводитись в присутності персоналу. Я також нагадав йому, скільки разів ми з моїм заввідділом хірургічного відділу говорили про ці негаразди. Він погрожував мені про звільнення і говорив, що не потерпить, щоб на нього жалілись без його відома. Я йому запропонував викликати до себе в кабінет і там поговорити про мій візит і мою жалобу. Йому нічого не залишалось як тільки погодитись з моєю пропозицією. Тут у нас розмова не відбулась і його нахабні залякування на мене не справили враження. І тоді він, розчервонілий, розсерджений, вискочив з ординаторської з криком «завтра на п'ятихвилини вони зі мною розберуться, куди і навіщо потрібно ходити спеціалісту без згоди свого начальства».

Це був для мене дзвінок, коли я задумався, чи варто мені продовжувати працювати з цим головним лікарем в стінах цієї лікарні. Після цієї розмови я відверто почав говорити, що я не залишусь тут працювати з такими порядками і таким головним лікарем.

Через два тижні був закуплений м'який інвентар і старша медсестра отримала його на все відділення. Тепер можна було кожному хворому подивитись в очі, як на просту радянську людину, про яку день і ніч «турбується» партія і уряд. Це була одна з невеликих моїх перемог в цій лікарні.

Про цей інцидент дізнався головний хірург області — Оберемко. Якось на чергових зборах хірургів він довго зі мною говорив, сказав, що доповів завоблмедвідділом області Тихонову, який згодом визвав мене до себе. У нас відбулася дружня батьківська розмова, де він навіть похвалив мене за цей поступок і сказав, що він буде придивлятися до мене і може з часом забере до себе в Київ.

Така підтримка обласного начальства дала мені сил і насаги в подальшій моїй роботі і це відчували районні начальники і старались до мене не чіплятись і видавали із себе, що вони поважають мене і ждуть слушної нагоди, щоб принизити мене і як людину, і як спеціаліста. Я уже це розумів і вів себе достатньо чемно, але

незалежно. Я взяток не брав ні за консультації, ні за операції, тоді і в моді не було платити за всі медичні послуги. Ми тоді в семашківській системі дійсно робили медичну допомогу, причому безкоштовно, а не проводили медичні послуги за гроші, як це роблять сучасні лікарі.

Побутові мої турботи ввійшли в певний ритм і я його з часом не змінював. Харчувався я в місцевому ресторані, тут же закупував їжу. Мене такий режим з харчами влаштував, а от із сном, вільним часом — ні. Майже 3—4 рази кожного тижня, серед ночі або на світанку доводилось оперувати. Я так привчив себе, що заснути міг в любий обстановці, де було можливо, і засинав зразу. 15—30 хвилин сну відновлювали мої сили і я знову міг повноцінно виконувати будь-яку роботу. З часом такий режим роботи набридав і ми просили чергових лікарів, коли це можливо, або немає гострої необхідності, щадити наше здоров'я і більш грамотно відноситись до постановки діагнозів, щоб нам не проводити ургентну операцію. Сергій Петрович їздив на курси і ми після цього почали розширювати операційні можливості. Дійшли з ним до субтотальної резекції шлунку. Таких операцій планових було небагато, але ми могли їх виконувати на місці.

На одному із прийомів акушер-гінеколог направила до мене на консультацію жінку, щоб я вирішив куди її направляти на консультацію: в обласну лікарню чи республіканський науково-дослідний інститут рентген-радіології і онкології МОЗ України. Лікар запідозрила у хворої рак шийки матки і її треба було терміново лікувати. Я її направив в онкодиспансер Білої Церкви до онколога Сахарова, який на півдні Київської області успішно лікував різні онкологічні захворювання, в тому числі і пухлини репродуктивних органів. Коли я вирішив оглянути хвору, то прощупав справа внизу живота бугристу безболісну пухлину, яка ще не порушувала фізіологічні функції, але уже більше ніж півроку як з'явилися незначні кровотечі. Хвора думала, що це пов'язано з клімаксом і довго не зверталась до лікаря. Вона була вчителька й оскільки залишити клас було ні на кого, то продовжувала ходити на роботу з думкою, що це все пройде. І тільки через значний час звернулась до гінеколога, тому що хвороба ще більше загострилась.

Онкогінекологію репродуктивних органів у нас майже не читали, оскільки кафедри онкології в Київському медінституті на той час не було. Хворих таких нам не показували і страху як такого, по відношенню до раку шийки матки не було. Проте саме на цій хворій я побачив вперше, яка підступна ця хвороба і як важко з нею боротися і хворому, і лікарю. Це один з перших випадків, який з часом приведе мене в ту галузь медицини, якою я ніколи не хотів займатись.

Вранці після обходу я побачив під своїм кабінетом струнку, стильно одягнену дівчину, схожу на французьких артисток кіно. Це була донька цієї хворої жінки — Вікторія. Взявши направлення, вона попросила знову зустрітись зі мною, щоб розповісти про долю мами, за яку вона дуже переживала. Але по її голосу, зацікавленому погляді я зрозумів, що ми обов'язково повинні зустрітись в іншій обстановці, щоб більше дізнатись один про одного. Вона мені сподобалась з першого погляду.

Через добу Вікторія мені зателефонувала і запросила ввечері зустрітись в будь-якому місці Тетієва, краще на березі Росі, де був невеликий гай з непоказною алеєю і з декілька грубо збитими лавками. Уже темніло, коли ми зустрілись біля готелю. Дівчина навчалась на третьому курсі філологічного факультету педагогічного інституту, а батьки її були педагогами: батько — директор школи, а мати викладала математику. Під час розмови я дізнався, що хвору пацієнтку Сахаров поклав у стаціонар на ретельне обслідування.

Ми один поперед одного говорили про своє життя, про свої студентські роки, повертались до хвороби її мами, про те, що буде з мамою і їхньою сім'єю. Оскільки час пролетів швидко, уже було далеко за північ, а зранку мені з самого ранку треба було оперувати, ми пішли в сторону готелю. Дім Вікторії виявився в тій же стороні, що і готель. Вона попросила не проводити її і дозволити дзвонити, хоча б один-два рази на тиждень в кінці робочого дня. Я погодився, нам разом було комфортно і ми обоє не хотіли прощатись, тримаючись за руки і ми без зайвих слів розійшлися.

Ми домовились з Вікторією зустрічатись два рази на тиждень. Весь світ вміщувався в нас і кожний бажав, щоб ця мить продовжилась як можна довше і щоб такі почуття не скоро пройшли у наших стосунках. Сергій Петрович і його жінка замітили, що зі мною щось відбувається. Вони зрозуміли, що я закохався і враховуючи мій вік, стан, положення хотіли застерегти мене від нерозважливого поступку. Я не розголошував з ким і де зустрічаюсь, ми з Вікторією хотіли зберегти цю інтригу до одужання її матері. Я тоді так мало знав про онкологічні захворювання, ще думав ніби кожную хворобу можливо вилікувати. Але життя зруйнувало таке уявлення про рак. І вже пізніше мати Вікторії померла, а наші стосунки з дівчиною закінчились.

Якось в поліклініку поступила дівчина 18-ти років з діагнозом хондросаркома верхньої третьої стегна, яку ми із Сергієм Петровичем вирішили видалити на місті, попередньо проконсультувавшись в онкодиспансері Білої Церкви. З операцією ми успішно справились, але після отримання гістологічного підтвердження ми не зважились ще й опромінювати чи проводити хіміотерапію. Через

два місяці з'явився рецидив і метастази в печінці і легенях, а через півроку вона померла. Це для мене був великий удар по професійній моїй діяльності.

Оскільки в районі значно збільшилась кількість хворих на рак, керівництво лікарні вирішило направити мене в Київський інститут удосконалення лікарів МОЗ України для удосконалення онкохірургії. Я дуже не хотів зв'язувати свою судьбу з онкологією, оскільки уже тоді бачив, що майже всі хворі, яких ми лікували на різних стадіях, помирали.

Отримавши виклик із Інституту удосконалення лікарів МОЗ України, я зібрав невеликі пожитки, більшу частину відправив батькам, меншу — склав у валізу й автобусом виїхав до Києва. Сергій Петрович і Галина побажали мені успіхів і з сумом говорили, що я уже не повернусь в цю лікарню. Мені теж було сумно з ними розставатись.

Приїхавши до Києва, я знайшов інститут удосконалення, отримав посвідчення, розклад занять і почав шукати, де я міг би оселитись. Адміністративні співробітники дали адресу на Тарасівській вулиці, де внизу, близько залізничних колій стояли дво- і триповерхові ветхі дерев'яні будинки побудовані ще в ХІХ столітті, в яких люди здавали кімнати. Я знайшов таку кімнату. Вона була розділена ширмою, а вся 3-кімнатна квартира була заселена ще двома сім'ями. Коридор квартири весь був завалений побутовим мотлохом, так що ввечері важко було не зачепитись, щоб пройти до своєї кімнати, яка знаходилась в кінці коридору. Це був другий поверх і коли хтось проходив по сходах чи коридорі скрип дощок відчували у всій квартирі, причому тембр скрипіння був різної частоти. Хазяйка працювала на залізничному вокзалі технічним працівником, зарплата була невелика, їй приходилось здавати свою кімнату, щоб звести кінці з кінцями своє життя і побут, який був дуже скромний.

Платив я по суті за ночівлю, так як увесь час проводив на кафедрі онкології, яка розміщувалась на вул. Рейтерській, поряд із Софіївською лаврою. Приміщення знаходилось в жилому будинку і було пристосоване під кафедру, яку очолював Іван Парфьонович Дідков. Групу нашу із 23 чоловік вели доценти Ганул В. Л. і Слінчак С. М. Вік курсантів був різний: наймолодшим був я, мені було 27 років, а самим старшим був 65-річний лікар із Закарпаття Федір Іванович. Інші були середнього віку, серед них 3 жінки, яких хірургічна онкологія майже не цікавила, так як вони були районними онкологами і операцій онкологічних практично не робили, а в основному займались паперовою роботою, відсилаючи хворих в обласні онкодиспансери, які той час організовувались у великих містах і обласних центрах.

Після курсу лекцій спеціального матеріалу по онкології, починаючи з етіології і патогенезу, тобто причин виникнення раку і його розвитку, значну увагу приділяли профілактиці та лікуванню, в основному хірургічному, яке на той час швидко розвивалось завдяки прогресу в області анестезіології і реанімації.

Практично уже не було жодного органу, куди б не вмiшався ніж. Професор Дідков І. П. віртуозно видаляв пухлини на легенях, Слiнчак С. М. і Ганул В. А. робили не менш віртуозні операції на шлунку, стравоході, печінці, товстому і тонкому кишечнику, підшлунковій залозі та інших органах. Щоправда ускладненсь було багато, таких як розходження швів при субтотальних та тотальних операціях на шлунку.

На курсі у мене склались добрі стосунки із Славою Матвійчуком, онкологом із м. Переяслав-Хмельницький. Він був старше мене на 3 роки, закінчував наш Київський медінститут і ми з ним часто вдвох робили самостійні незначні операції чи діагностичні маніпуляції. Керівництво кафедри було задоволено нашою роботою, відношенням до хворих і в кінці циклу мені Сергій Михайлович Слiнчак запропонував поступити в аспірантуру на кафедрі, від якої я скромно відказався. Мені тоді вважалося, що в районі можна стати знатним хірургом, самостійним, думуючим, грамотним, а головне можна було стати висококласним спеціалістом.

Із Славою я проводив більшу частину вільного часу, де ми обговорювали різні філософські і житейські питання. Ми вже тоді знайомились з Омаром Хайямом, захоплювались творами Еріха Марії Ремарка «Три товариші», а особливо «Тріумфальною аркою», «На західному фронті без змін», потім Робертом Бернсом. У мене саме на курсах з'явився вільний час, який я з ним використовував на музеї, театри, бібліотеки. Я почував себе вільною людиною і завжди міг знайти час, щоб пізнати ту чи іншу річ. На курсах нам давали багато вільного часу, особливо Валентин Леонідович Ганул, який ніколи не сварив за пропуски занять чи запізнення, він говорив: «Кожний з Вас повинен рішити для себе, що він хоче. І ви повинні брати для себе те, що Вам потрібно для Вашої щоденної роботи».

Вернувшись в Тетіїв, я весь поринув у роботу. Мене попросили, крім завідування хірургічним відділом на майже 50 койок, взяти ще сумісництво на 0,5 ставки судмедексперта. І один-два рази на тиждень мені приходилось розтинати трупи різних строків давності. У морзі стояли такі запахи, що знаходитись там ні хвилини не можна було, приходилось навіть в протигазі робити експертизу і з часом, після одного неприємного випадку, я відмовився працювати судмедекспертом.

Привезли із Кашпіровки труп, молоду людину років 30, з порубаною головою і мацерованою шкірою всього тіла. Виявилось, що теща з дочкою зарубали її чоловіка, вночі заховали у мішок і привезли на тачці до озера сахарного заводу, прив'язали до тіла декілька каменів і викинули в воду. Майже через місяць труп піднявся на поверхню води і хвиля прибила його до берега. Його знайшли в комишах рибаки, які сповістили міліції і цей труп привезли у морозильну камеру лікарні. Було літо і підійти до нього було страшно і небезпечно.

Тільки працюючи судмедекспертом 8 місяців, я зрозумів, що найстрашнішим звіром у світі є людина, яка може створити такі вчинки, що ні одна тварина так немилосердно, грубо не зробить.

Я марив хірургією і бачив себе прекрасним спеціалістом, таким як Щербак в Чорнобилі, чи онколог Сахаров у Білій Церкві. На більше я не розраховував. Це був мій потолок, мої кумири, мої маяки, до яких я старався дотягнутись.

Восени за командировкою молодіжної газети «Київський комсомолец» в Тетіїв приїхав мій майбутній товариш журналіст Іван Власенко, з яким я підтримував дружні стосунки нашими сім'ями майже все життя. Ми були схожими не тільки духовно, але й фізично. Нам завжди говорили, що ми брати по крові, але потім все життя були братами по духу. Ми пережили важку війну, босоноге бідне дитинство. Під час окупації кожну добу ми напівголодні виживали і перспектива у нас була одна — вижити, або бути розстріляними як заложники комуністичного режиму. Він закінчив факультет журналістики Київського університету на рік пізніше за мене.

Я був дуже радий бачити в провінційному Тетіїві столичного журналіста, який приїхав висвітлити передовиків сільського господарства, які вирощують на великих площах цукровий буряк. Дві доби ми провели разом. Я показав Іванові Тетіїв, польське кладовище, клуб, кінотеатр, ну і районний ресторан. Побували ми і на березі річки Рось, яка зачаровувала своєю красою і миловидними берегами. У нас з Іваном розмов було дуже багато, починаючи від політики, закінчуючи жінками і стосунками з ними, про красоту відношення до них, своє бачення жінок і перспективи сімейного життя. До влади тоді прийшов Микита Хрущов. Хаос і бардак уже тоді домінували в Радянському Союзі. І вже тоді ми сумнівались в успіху цієї влади.

Світ нас почав стрімко випереджати в економіці, життєвому рівні людей. Хрущов теж почав реорганізувати країну, створив промислові і сільські обкоми в надії покращити економіку, підвищити добробут людей. Але у більшовиків майже нічого доброго не виходило, клани політбюро залишались без ініціатив, більшість начальників виявились злодіями, вони дбали не про державу, а про

свій добробут. Розкрадалась майже половина нашого майна. Брехня комуністів уже тоді була на кожному кроці. Журналісти писали так, як скаже партія, а вона уже давно відірвалася від людей і всі засоби масової інформації теж говорили так, як скаже партія, що дуже часто закінчувалось великою брехнею.

Люди після 20-го з'їзду КПРС починали зовсім по-іншому думати, поступати як по відношенню до себе, до своєї роботи, держави і своїх вождів. Уже мало було охочих виступати: «Я, як і весь радянський народ... засуджую...» не важливо що, але цей стандарт починав відмирати. Повернулись з таборів ті, хто вижив, політ'язні з понівеченими тілами і душами. Те, що вони розповідали не вкладалося в голову, що у нас, в найбільш демократичній державі світу, так могли поступити з простими людьми у яких-то і провини ніякої не було, а мільйони освічених і достойних знищили.

Ми з Іваном Власенком довіряли одне одному і говорили те, що думаємо про події в нашій країні. Тим паче, що ми бачили як живуть наші батьки, які виграли таку страшну війну і яку їм пошану і честь робить держава-переможець. Наш народ вперше побачив як живуть люди в переможених країнах, як вони одягаються і головне, як вони захищені законами. Нам тільки обіцяли, що «Партія урочисто клянеться, що теперішнє покоління буде в 1980 році жити при комунізмі...», але вже тоді цьому лозунгу ніхто не вірив.

Ваня мені сказав, що Олекса Мусієнко, мій друг, далекий родич і земляк, редактор «Київського комсомольця» просив мене подумати як перебратись до Києва. Можливо треба буде поступити в аспірантуру і тільки таким чином зачепитись за Київ, щоб своєю присутністю його прикрасити. Тим більше, що в Києві відкривається декілька науково-дослідницьких медичних інститутів, в тому числі і Український науково-дослідний інститут експериментальної і клінічної онкології МОЗ України, а очолив його відомий вчений академік НАНУ — Ростислав Євгенович Кавецький.

Виявилось, що після декількох переїздів Інститут розмістився на вулиці Леніна 37 в приміщенні кафедри патофізіології київського медичного інституту, якою завідував знаменитий вчений патологоанатом, мікробіолог і ендокринолог В. В. Підвисоцький. На одному із засідань, куди мене запросив головний хірург області, я був командирований в Київ, щоб заслухати ефективні шляхи використання антибіотиків в хірургії.

Я знайшов цей інститут, саме одноповерхове приміщення виглядало занедбаним, сірим, з облупленими стінами. Не краще виглядав і кабінет директора з важкими старовинними меблями, описаними з усіх боків. Постукавши у двері, я почув моложавий високий голос: «Зайдіть». За столом стояв чо-

ловік 55—60-ти років: «Чим я Вам можу бути корисним?» — запитав він. Я сказав йому, що прочитав у газеті про організацію інституту, якому потрібні молоді співробітники, яких будуть готувати через аспірантуру. Я хотів би бути одним із них. Він запросив мене сісти напроти нього на стілець і розповісти про себе, яка в мене освіта, звідки я, моя сім'я, походження і чому саме його інститут я вибрав.

Я йому розповів, що хірургічний ніж мене не приваблює, так як коли ми оперували декілька онкологічних хворих, то вважали, що радикально вилучили злоякісну пухлину івилікували людину, а хворі через декілька місяців чи рік гинули. Я уже тоді, будучи молодим хірургом, був розчарованим таким лікуванням. Ростиславу Євгеновичу моя позиція сподобалась і він сказав, що візьме мене до себе у свою лабораторію в аспірантуру, тільки треба здати екзамени по спеціальності. Він сам буде приймати іспит, а іноземну мову і філософію прийдеться здавати в медінституті. Тільки після здачі цих екзаменів можна буде говорити про вступ в Інститут. Коли Інститут отримає рознарядку, виклик в аспірантуру буде надісланий мені по місцю роботи. Я подякував йому і окрилений такою змістовною доброзичливою розмовою поїхав до Тетіїва чекати цього виклику.

« Приступаючи до розробки теми лікування онкологічних хворих з допомогою регіональної перфузії я навіть не знав, що означає слово перфузія, путав її з артеріальною інфузією »»

Про аспірантуру і дисертаційну роботу

Восени 1960 року прийшов виклик до аспірантури і я повинен був їхати терміново у Київ в Інститут здавати екзамени. На підготовку до екзаменів у мене залишився рівно один тиждень, а здавати треба було філософію, англійську мову і онкологію. На підготовку до кожного екзамену давалося три дні. Готуючись до вступу до аспірантури, філософію я освоював самостійно. Вона мені дуже подобалась і я жалкував, що мене в медінституті обділили, викладаючи нікому не потрібну для життя «Історію ВКПБ». А от англійська мова мені давалась дуже важко. Як я вже говорив, у школі англійської мови у післявоєнні роки ми майже не вчили або вчили дуже погано.

В Києві я знайшов Олексу Мусієнко й Івана Власенко, моїх найближчих друзів і однодумців, які домовились, що я поживу у них в гуртожитку ЦК ВЛКСМ, розташованому на Повітрефлотському шосе. Зустріли вони мене дружелюбно, як рідного, і постарались зробити все, щоб я поступив в аспірантуру. Вони мені закупали і готовили їжу, створювали всі умови для підготовки до екзамену.

На першому іспиті філософії мені пощастило, адже попалися майже усі п'ять питань, які я знав чи мав про них своє уявлення. Із 104 питань, які були поставлені в екзаменаційні квитки, я більшість читав, мав уяву чи десь чув про ці філософські узагальнення. Принаймні комісія була задоволена і я отримав 4 бали. Отримавши позитивну оцінку по філософії, я з такою ж упертістю почав освоювати англійську мову. Але мову за три доби неможливо вивчити. Тому при задачі англійської мови я покладався на розуміння викладачів в тому, що я хірург з провінції і що мову, при необхідності, вивчу в майбутньому. Але я глибоко помилявся. На екзамені мені дали дуже складний текст, який я за академічний час повинен був перекласти і своїми словами англійською мовою його переповісти. І декілька питань по фонетиці та часах в англійській мові. Це завдання для мене

Володимир Мосієнко

було не під силу. Граматику мені зарахували, а переклад і переказ тексту — ні. Тому за англійську я отримав двійку і подальший шлях в науку для мене закритався, можливо, назавжди. Мені порекомендували підучити англійську мову і поступати в наступному році.

Я був страшенно засмучений, забрав папери, попрощався і вийшов. Я пішов на вихід із приміщення і тільки почав спускатись по сходах, як підїхала до входу чорна волга і з неї вийшов ректор медінституту Мілько Василь Іванович. За ці три роки з моменту мого закінчення він не забув мене, впізнав, підїшов і тут же запитав, що я тут роблю. Мені було прикро, але він побачив, що зі мною щось трапилось. Я йому напрямку сказав, що захотів поступати в аспірантуру в Інститут експериментальної і клінічної онкології, але щойно не здав іспит з англійської. Я йому сказав, що без підтримки поступити в аспірантуру, мабуть, неможливо. Мені здалося, що він гостро відреагував на мій коментар, попросив водія його почекаати, взяв мене за руку і ми пішли разом з ним на кафедру.

Зайшовши на кафедру, він покликав завідуючу кафедрою і викладача, який приймав іспит, і рішуче заявив: «Нам потрібні національні наукові кадри. І це може бути оця людина, яку я добре знав по навчанні в нашому інституті. Подумайте, що ви робите і яких молодих людей не пускаєте в науку. Завтра хай цей молодий чоловік прийде до вас і перездасть ваш предмет і я надіюсь, що в нього буде гарна оцінка, і ви мені персонально доповісте. А ви, Мосієнко, не боячись, зайдете до мене на бульвар Шевченка в ректорат і скажете про свою оцінку».

Я був приголомшений таким несподіваним поворотом. Прощаючись зі мною, Василь Іванович запевнив мене, що все буде гаразд і такі люди як я повинні вчитись і прикрашати нашу Батьківщину. Я декілька разів йому подякував, він мені подав руку і сказав, що по життю ми — українці повинні допомагати одне одному. Проводжаючи його я заплакав, помахав рукою і сказав, що завтра я обов'язково доповім про своє становище.

Я стояв на місці після його відїзду і вже тоді дякував Богові, думав, що, мабуть, Він є і саме Він допоміг мені у такій скрутній для мене суспільній справі. Важко навіть уявити, щоб саме в цей час, на цьому місці з'явилася людина, яка вирішила мою долю, змусила мене рухатись вперед в сторону науки. Я вийшов на двір медінституту, сів на лавку і довго не міг прийти до пам'яті, до тих подій, які зі мною сталися протягом декількох годин. Від падіння до зльоту пройшла одна мить, яка перевернула все моє життя, заставила дивитись на світ зовсім іншими очима. Я не розумів, що зі мною сталося і зовсім не думав про завтрашній екзамен, що зі мною буде. Я надіявся, що все буде добре. Цей епізод я запам'ятав на все життя і думав про нього завжди, коли мені було дуже погано.

Про аспірантуру і дисертаційну роботу

Ввечері я розповів Олексі і Іванові про мої казуси. Вони сприйняли все з величезною радістю і теж підтвердили, що навіть Господь Бог на моїй стороні і допомагає мені улаштувати життя. Я був настільки збуджений, шокований, що до ранку не міг заснути, а ще декілька місяців тому я засинав за декілька хвилин.

Рано-вранці я встав, побрився, вирішив не снідати і поїхав на кафедру. Там мене вже чекали, запропонували витягнути квиток, дали інший текст, з яким я більш-менш справився, граматики для мене була не проблема і я відповів на всі питання. Зайшла завкафедрою, вони порадились і вирішили мені поставити тверде добре. Я не заперечував, взяв екзаменаційний листок, подякував їм, сказав, що сьогодні зайду до ректора і подякую за його допомогу. Василь Іванович прийняв мене як поважну людину, спеціаліста, який вступає в нове життя, узнав про оцінку, про відношення до мене під час екзамену. Оскільки до нього було багато людей, я довго не затримувався. Під кінець він побажав успіхів в такій тяжкій проблемі як онкологія і просив служити простим людям.

Спеціальний предмет онкологію я здав частинами за 3 доби самому академіку Ростиславу Євгенійовичу Кавецькому. Він був задоволений моїми відповідями і сказав, що візьме мене в аспірантуру до себе. А вчений секретар Зінаїда Павлівна Букіна оформить документи, занесе в МОЗ і як тільки міністерство дасть дозвіл, мені буде висланий виклик для навчання в аспірантурі.

Закінчивши екзаменаційну епопею, я поїхав в Тетіїв доробляти свій трирічний термін з надією, що він скоро закінчиться і я, отримавши виклик, поїду до інституту. По приїзді в райлікарню я уже побачив неоднозначне ставлення до себе. Головний лікар хотів, щоб я скоріше виїхав з міста, не заважав йому спокійно жити. Сергій Петрович переживав, що він втрачає такого грамотного, порядного помічника, якому можна було доручити будь-яку справу. Персонал шушукався, що молодий хірург скоро покине лікарню і поїде в Київ.

Я вже жив аспірантурою, все моє нутро було настроєно на навчання, на можливість щось зробити у цій складній для людства проблемі. У мене з'явилося велике бажання присвятити своє життя розробкам подолання цього захворювання — онкології. Виклик про навчання в аспірантурі надійшов 16 березня 1961 року. Число 16 виявилось дуже щасливим для мене і моєї сім'ї в майбутньому.

Деякі речі я відправив до батьків в Зіньків, з собою взяв невеликий дермантинний чемодан. Попрощався із близькими людьми, отримав усі фінансові

розрахунки і виїхав автобусом до Києва. Я не прикипів серцем до цього міста і з легкістю залишав його назавжди. Навіть не було думки, що при невдачі я повернуся знову до нього. Судьба прописувала мені інший шлях і я впевнено йшов по ньому. Доля весь час повертала мене до онкології, незрозумілої і страшної хвороби, яка уже тоді нікого не щадила. І я прийняв цей виклик. Опівдні я зайшов до Інституту експериментальної і клінічної онкології МОЗ України.

Мене зустріла вчений секретар інституту Зінаїда Павлівна Булкіна, з якою буде пов'язана велика частина мого інститутського життя. Я написав заяву про зачислення мене в аспірантуру, ми визначились із стипендією і житлом. Гуртожитку інститут не мав, тому треба було шукати житло. Зінаїда Павлівна мене повела в кімнату, яка виходила вікнами на вул. Тимофіївську і познайомила з співпрацівниками відділу експериментальної хіміотерапії пухлин — старшим науковим співробітником Сидориком Євгеном Петровичем, його дружиною Ольгою, Інною Михайлівною Кралчі і сама Зінаїда Павлівна числилась у цьому відділі.

Всього в Інституті на той час було 37 співробітників. Нам поталанило, що ми починали свою науку маючи такого гіганта патофізіологічної думки як Ростислав Євгенійович Кавецький. До роботи в інституті були запрошені співробітників з різних інститутів Києва. Серед них кандидати медичних наук К. П. Балицький, Н. М. Туркевич, Г. Ф. Дядюша, племінниця відомої української актриси М. Заньковецької, Ю. О. Уманський і багато інших. Більшість співробітників штурмували онкологічні питання в бібліотеках та улаштували своє місце роботи. Ще не вистачало не тільки лабораторних меблів, а й письмових столів і стільців. Вони бігали по хазяйських і медичних магазинах, купували потрібні для роботи реактиви і прилади. Віварій ще не працював, а клініки теж ще не було.

Мені вказали моє місце, де я повинен сидіти, але ні столу, ні стільця там ще не було. Зінаїда Павлівна сказала, що я в ближчий час можу улаштувати своє життя і зустрітись з директором Інституту і своїм науковим керівником, щоб поговорити про дальшу мою життєву і наукову долю. Подякувавши Зінаїді Павлівні про її турботу про мене, я пішов шукати підходяще місце і житло для себе.

Співробітниця інституту Фаїна Пелькіс пообіцяла поговорити із своєю сусідкою, яка може здати куток у своїй величезній кімнаті на вул. Володимирській 37. Цей будинок був розташований між Державною службою безпеки і будинком з рестораном «Лейпциг», який височів на розі вул. Прорізної і Володимирської. Кімната знаходилась на третьому поверсі у великій кому-

нальній квартирі, де мешкало декілька сімей, в тому числі і сім'я академіка Кульського, відомого спеціаліста по вивченню води, який займав дві кімнати. Моя хазяйка Софія Арнольдівна Кельберін займала одну величезну кімнату десь близько 40 м² з виходом вікон на Володимирську вулицю прямо на театральний готель і ресторан «Київ». Хазяйка була уже не молода, десь під 70 років, з трудом рухалась уже тоді з двома палками. Ще молодою, в 30-х роках минулого століття, вона перехворіла ревматизмом, лікувалась у найбільш знаменитих лікарів Києва, Москви, Ленінграду, Берліна, Праги, але так і не відновила нормальний рух нижніх кінцівок і ходила, шкутильгаючи, тільки з палицею, переваляючись з одного боку на інший.

Софія Арнольдівна Кельберін походила із старовинної інтелігентної єврейської сім'ї, мала вищу гуманітарну освіту, цікавилась художніми картинами і музикою, знаходилась в курсі всіх політичних і культурних подій, які проходили в місті і в країні. Не пропускала ні однієї художньої виставки чи концерту класичної музики, які в той час привозили до нас в основному із Москви та інших міст Радянського Союзу. До неї приходили відомі люди. Будучи з концертами в Києві, завжди її відвідував Сергій Образцов і багато інших. Вона виділила мені частину відгородженої ширмою кімнати, де знаходилась невеличка одномісна тахта, письмовий стіл із стільцем з настільною лампою і невеличка одяжна шафа. Мене цей куточок задовольняв ціною, не менш важливо було те, що він знаходився в центрі міста — недалеко від моєї роботи на вул. Леніна 37. Я заплатив задаток і ввечері переїхав на зняту квартиру.

На третю добу після мого прийняття в Інститут я зустрівся з академіком Ростиславом Євгенійовичем Кавецьким. Він спитав мене, як я улаштував своє особисте життя, чи знайшов житло, вибачився за те, що інститут не має гуртожитку, відсутність робочого місця, де можна б було провести якісь маніпуляції, досліди чи попрацювати над літературою. Далі він сказав, що це тимчасові труднощі, які необхідно пережити, так як вже отримана земельна ділянка і почато будівництво комплексу інституту в районі сільськогосподарської виставки напроти готелю «Золотий колос».

Також він запитав мене чи дійсно я хотів би займатись онкологією і над чим би я хотів працювати. Я уже тоді зрозумів, що хірургічне видалення пухлини не дає гарантії повного вилікування онкологічного хворого. На той час бурно почала розвиватись протипухлинна цитотоксична хімотерапія. З'явились препарати ембіхін, тіофосфамід, сарколізин, метотрексат, циклофосфан і науковцям — хімікам, біологам і медикам здавалось, що ще деякі певні зусилля і рак буде подолано.

Ростислав Євгенійович попросив мене займатись пошуком літератури по лікуванню раку і вивчати загальні питання по онкології і по частинах здавати йому особисто. Мені така форма здачі екзамену по онкології підходила, оскільки давала змогу фундаментально підійти до кожного питання і обговорити наживо. Коли я почав працювати над онкологічними питаннями, то побачив, що майже по кожному з них, як правило, було три погляди і кожний із авторів доказував свою правоту. Тому розібратись, хто правий чи де лежить істина, людині, яка не має свого власного досвіду без сторонньої допомоги було складно, а в певних питаннях навіть неможливо. І я був дуже вдячний, що Ростислав Євгенійович вибрав саме таку форму навчання. Вона мені дала величезні фундаментальні знання, які я використовував протягом всього творчого життя.

Зінаїда Павлівна Булкіна дала направлення на кафедри на навчання, де я зайнявся теоретичними питаннями філософії. Я прочитав «Капітал» Маркса, більшість праць Енгельса, Канта, Фейєрбаха та інших класиків діалектичного і історичного матеріалізму. Але все це було написано в минулому, для майбутнього філософа я не знайшов жодного класика, який би об'єднував всі наукові напрямки і давав перспективи розвитку цивілізованого світу.

Десь пізніше в Інститут у наш відділ була прийнята на роботу кандидат медичних наук Галина Іванівна Кулик, за фахом стоматолог, яка закінчила аспірантуру у академіка Трахтенберга, написавши роботу про шкідливий вплив ртуті на людський організм. Вона свято вірила, що ракові клітини можна вбити і саме таким напрямком варто займатись в Інституті. Особливо точно та впевнено ця думка закріпилась після її поїздки в Москву, знайомства з академіком Ларіоновим, автором протипухлинного цитотоксичного препарату сарколізіну, проф. Черновим, автором проспідину Філовим та багатьма іншими. Хімічні розробки тоді були на зльоті і вважалося, що ще одне зусилля людства і ми знайдемо ту «чарівну кулю», яка буде вбивати тільки злоякісні клітини і про це говорив науковець Пауль Ерліх, отримуючи Нобелівську премію. Авторитет його був настільки високим у науці, що ніхто не сумнівався, що ракові клітини треба тільки видаляти, вбивати усіма доступними засобами і методами.

З появою Галини Іванівни в Інституті моє життя змінилось. Вона була приваблива, добре вміла налаштувати розмову, багато знала. Мені здавалось, що в робочих відношеннях, наукових диспутах вона виділяла мене, і я хотів бути в її колі. Часто, після закінчення робочого дня, я проводив її додому, благо, що вона жила в районі оперного театру по Володимирській вулиці і нам можна було пройти пішки через Університетський парк, посидіти на лавочці, обговорити як поточні наукові діла, так і політику. Про якісь особисті стосунки не було і мови. Вона була

Про аспірантуру і дисертаційну роботу

заміжня, старше за мене, мала доньку-школярку старших класів, а її чоловік теж був медиком. На розі вулиці Леніна і Володимирській ми прощались. Вона йшла по парній стороні Володимирської, а я по непарній. Я вважаю, що мені в житті на той час повезло, що зустрів таку жінку, від якої я багато взяв особистого, наукового і життєвого досвіду.

«Рак — це місцеве захворювання і його треба тільки вбивати», — сказав ще в 1857 році Рудольф Вірхов. Рак так і не подолали ні в кінці ХХ ні на початку ХХІ століття, хоч футурологи і обіцяли, що в цей час людство винайде як природу раку, так і ефективні методи лікування. Я теж вірив, що пройде невеличкий проміжок часу і ми знайдемо протипухлинний препарат цитотоксичної чи цитостатичної дії, який буде вбивати усі злоякісні клітини не пошкоджуючи нормальні здорові клітини.

Через два місяці після мого зачислення в аспірантуру на посаду молодшого наукового співробітника прийшов Іван Андрійович Безвершенко. Сам він був невеликого росту, ще нижче за мене, шатен з вже з трохи облісвішою галявиною на голові, мав випуклий гіпократівський лоб, багато знав. До цього він більше року пропрацював у сусідньому Київському Інституті рентгенрадіології і онкології МОЗ України у відділі відомого патофізіолога-онколога проф. С. П. Сізенко. Іван вже мав значний досвід у виконанні експериментальних робіт по онкології, тобто вивченні канцерогенезу — причин і механізмів перетворення нормальних клітин у злоякісні. Іван Андрійович був ходячою енциклопедією і більшість співробітників нашого інституту звертались до нього з різними питаннями, зокрема це торкалось біохімії, розрахунку молярності чи нормальності розчинів, використуванню тварин для вивчення канцерогенезу чи відбору на протипухлинну активність, розрахунків сублетальних чи терапевтичних доз хіміопрепаратів. Деякі ще не знали з якої сторони підступитись до вивчення своєї теми і які методики застосовувати. Більшість починали свою наукову діяльність з нуля, чистого аркушу, в тому числі і я. Я теж старався контактувати з Ван Дре (саме так згодом всі його називали). І з часом ми зблизились з ним, а потім і подружились. У нас була одна ціль на даному етапі життя, але різні шляхи її вирішення. Він намагався біохімічними методами досягти своєї мети, я — патофізіологічними, оскільки думав, що в ближчий час людству вдасться приборкати цю уже тоді таку підступну хворобу, яка якщо вже вражала хворого, то в більшості випадків заводила його в смертельне коло.

На той час ми ще мало знали про причини виникнення раку і механізми перетворення нормальних клітин в злоякісні, не було і ефективних методів та засобів лікування. Уже тоді наступ на рак розгортався широким фронтом, в столицях

всіх республік Радянського Союзу відкрились науково-дослідні онкологічні інститути, а також онкологічні диспансери в обласних і великих містах країни. Кількість онкологічних хворих зростала з кожним роком, а іншого лікування, окрім хірургічного і рентгенівського опромінення, не було.

У всьому світі почали шукати методи лікування раку, алевилікувати чи знайти конкретну причину раку на той час нікому і ні одній країні не вдавалось. Інколи здавалось, що ще один ривок, ще декілька зусиль і рак буде подоланий. Це відчувалось на конференціях і з'їздах різного рівня, як в Союзі, так і в інших країнах світу. В це вірив і наш колектив, очолюваний Р. Є. Кавецьким, який інтуїтивно відчував усе нове, що з'являлось в наукових працях дослідників усього світу і зразу ж втілював у життя свого інституту. Він намагався створити в інституті всі напрямки, які торкались онкологічної проблеми від етіології (причини виникнення раку) до індивідуального лікування хворого. Він мав блискучу патофізіологічну українську школу, якої не мала ні одна держава світу. Світ на той час був такий впевнений, що ракову клітину, яка мутована, слід тільки вбити, знищити і той девіз «шукай і знищуй» був притаманним і моему вчителю.

Широкомасштабні дослідження в усьому світі привели до відкриття в середині ХХ століття цитотоксичних протипухлинних препаратів із групи хлоретіламінів — ембіхін із гірчичного газу, сарколізін, циклофосфан, ембітол. Із етіленімінів — тіофосфамід, бензотеф, фторбензотеф, із метаболітів — метотрексат. А також антибіотики, препарати рослинного походження, метали та інші. Здавалось, що певні зусилля людства і рак буде повалений. Затрудняла успішне використання цих препаратів відсутність специфічності їх дії, велика токсичність по відношенню до епітелію шлунково-кишкового тракту, кісткового мозку, паренхіматозних органів та інших. До 60 % різних гістологічних форм пухлин були первинно не чутливі до цих протипухлинних препаратів. Вже через один або декілька курсів лікування до них вироблялась перехресна стійкість злоякісних клітин, на яку уже нічим було діяти практичному лікарю. Та й протипухлинна ефективність часто була короткочасною, так як після такого лікування уціліли ракові клітини швидко прогресували, метастазували, приводячи хворого до галопованого смертельного кінця.

У 1962 році Ростислав Євгенійович приїхав з Америки і сказав на вченій раді інституту, що американці вирішили проблему успішного лікування раку. На той час найбільш прогресивні економічно розвинуті країни почали використовувати апарати штучного кровообігу. Згодом це привело до розвитку трансплантології і в 1967 році Крістіан Бернард в Кейптауні зробив пересадку людині серця. Трансплантологія різних органів почала поширюватись по всій

планеті. В США вперше була застосована регіонарна перфузія для лікування злоякісних пухлин. Суть справи полягає в тому, що кровообіг частини тіла чи кінцівки з пухлиною з'єднується з апаратом штучного кровообігу і туди вводяться великі дози лікарських хіміопрепаратів з різним механізмом дії. Сам організм в цей час відключається від враженої патологічної області тіла, в якій протягом 1,5—2 годин здійснюється штучний кровообіг з різними протипухлинними препаратами в умовах гіпо- або гіпертермії. Таким чином весь організм не піддається шкідливому впливу хіміопрепаратів, крім ділянки тіла з пухлиною.

Тоді вважалося, що якби можна було збільшити дозу препарату і подіяти на різні обмінні механізми злоякісної клітини, то проблема раку буде вирішена. Після приїзду із США у нас із Ростиславом Євгенійовичем була довга розмова. Він запропонував мені взяти в якості дисертаційної роботи розробку лікування онкологічних хворих з допомогою регіональної перфузії.

Пристаючи до розробки теми лікування онкологічних хворих за допомогою регіональної перфузії, я навіть не знав, що означає слово перфузія, путав її з артеріальною інфузією. Для виконання цієї роботи в експерименті на щурах і кролях в нашому інституті та і в країні не було ні конструктивних перфузійних апаратів, ні матеріалів, теоретичних підходів і практичних навиків. Правда по оксигенації крові (насичення її киснем) уже на той час були певні розробки. А про те, щоб поїхати в США і там освоїти цей метод лікування не було і мови. Два табори — соціалістичний і капіталістичний, «холодна війна», всі наукові розробки робилось під грифом секретності. І не дай боже щось розсекретити, адже можна було сісти за ґрати. В будь-якій галузі людської діяльності все засекречувалось, а сексоты, як я зрозумів пізніше, були на кожному кроці.

Заголом мені було байдуже чим займатись, окрім хірургії я більше нічого не вмів робити, а навиків лабораторної роботи в медінституті давались дуже скромні через фінансовий дефіцит. Вважалося, що це лікарю-практику не потрібно. А коли комусь повезло працювати в науці, що було престижно, то його навчать, як виконувати наукову роботу, тим більше коли ти робиш дисертаційну роботу. Тому я погодився на таку тему, так як не знав з якими труднощами зустрінусь і що мене чекає попереду цього інститутського життя.

Я погодився на виконання цієї теми і став першим аспірантом Ростислава Євгенійовича в нашому інституті. Мені для виконання цієї теми для допомоги було виділено молодого наукового співробітника Гучека Юрія, який заочно закінчив Інститут фізкультури і в своїй копії диплому дописав, окрім фізичних справ, ще й спеціальність фізіологію, що давало нашим кадрам пра-

во взяти його на наукову роботу в Інститут. Він повинен був працювати на мене, виконуючи тему по розробці регіонарних методів лікування злоякісних пухлин. У Юри, окрім відсутності знань, були ще й нікудишні руки. Ні одну, навіть просту методику він не міг освоїти, до того ж ще й розбивав жалюгідну посуду, яку ми з трудом купували в магазині чи випрошували у наших співробітників, які вже щось мали в запасі. Приходилось бігати по всьому місті, знаходити потрібний реактив чи посуду, прибори, які терміново були потрібні для проведення того чи іншого досліду. Мені довелося освоювати лабораторну практику, розганяти методики, працювати з тваринами, навчитись перещеплювати пухлини кролям.

У першій рік потрібно було здати екзамени — філософію, англійську мову і профільну дисципліну — онкологію. Філософію і англійську мову я проходив на кафедрах медінституту, куди я ходив два рази на тиждень, а спецпредмет я здавав персонально по розділам Ростиславу Євгенійовичу.

Без знання філософії — матері наук — мені вважалось, що в науці нічого робити. Навряд чи можна методично правильно, виходячи з діалектичного матеріалізму, поставити дослід, зробити достовірні висновки і дати якийсь новий поштовх в медичній чи біологічній науці, а особливо в онкології, де спостерігалися дрімучі вікові завали, які ніхто не хотів, не вмів і не знав як їх розгрібати. Авгієві конюші були на кожному кроці і що робити і куди рухатись було незрозуміло, коли вся онкологічна наука знаходилась на припущеннях, гіпотезах і догмах. Але наука та медицина так почали дробитись, розгалужуватись, що уже філософія не могла об'єднати їх в загальні світові філософські закони. Всі гіпотези і догми тріщали з кожним роком по швах і треба було ширше знати уже не тільки біологію і медицину, а й хімію, фізику, зв'язувати їх з навколишнім середовищем, антропогенним впливом людини на нього, ролі генетики, біофізики, квантової фізики, які показували, що релятивіській підхід до вивчення в біології не має ніякого сенсу і його треба по новому осмислювати, інтерпретувати, застосовувати на практиці.

Я читав твори Маркса і Енгельса, Фейєрбаха, Гегеля, Бердяєва, радянських і іноземних сучасних філософів, що дало мені можливість ширше подивитись на світ, на ту проблему, якій потім присвятив все своє осмислене життя, протягом якого я постійно втрачав тих людей, які допомагали мені розібратись в такій складній і трагічній проблемі, як онкологія.

Людство змирилося з тим, що рак — це смертельний діагноз і з ним боротись практично неможливо. Люди, займаючи великі посади в суспільстві, не надавали вивченню раку особливої уваги і смерть близьких людей не заставляла

задуматись, що вони можуть стати наступними. Їм здавалось, що то торкається інших, а не їх, а коли вони самі захворювали раком і їх суспільство видаляло із свого оточення, то вони б хотіли щось зробити, але у них не залишалось ні влади, ні грошей, ні часу. І вони блукали по світу, шукаючи той метод, або того лікаря, хто б вилікував їх (достатньо пригадати смерть багатьох відомих і забезпечених людей світу Жаклін Кеннеді, президентів Франції Жоржа Помпіду і Франсуа Мітерана, шахиншаха Ірану і багатьох радянських партійних керівників, видатних вчених, артистів і бізнесменів незалежної України).

В кінці аспірантури я повинен був або напрацювати філософію свого життя, або робити в науці як більшість — ставити правильно коми і крапки, користуватись певними матеріальними благами, вступити в компартію, мати гарний ріст і наукову кар'єру. Господь Бог зразу пророкував мене на своє бачення проблеми, я отримав таку тему кандидатської, а потім і докторської роботи, яка оголила онкологію з усіх сторін, показала її неефективне лікування, а головне — хибний шлях, який ніколи не приведе до успіху.

Моя думка не співпадала з думкою багатьох онкологів, а це гальмувало мій кар'єрний ріст, змушувало багато тратити душевних і фізичних сил за відстоювання своїх наукових позицій в онкології. Я довго не міг вступити до Комуністичної партії. Ще батько говорив, що коли ти не вступиш в партію, наукового і кар'єрного росту у тебе не буде ніякого, тебе затруть і роздавлять. Я довго чинив опір, не міг торгуватись зі своєю совістю, мої погляди часто не співпадали з «лінією» партії. Я ще багато тоді не знав, але інтуїтивно сприймав цю велику брехню, всю ідеологію комуністичної партії і не міг сформулювати довго заяву про вступ в партію, яку в 37 років допоміг написати мені Олекса Мусієнко, але це мало що уже дало. Ярлик націоналіста і антисеміта уже був приліплений, і мені, доки існував Радянський Союз, приходилось відмиватись.

Господь вів мене по невеликій стежині, яка йшла в іншу сторону магістральної дороги онкології. Для виконання дисертації мені вдалося зв'язатись з майстернями інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, її талановитим керівником Романом Поляком, який після довгих і важких перемовин, після того, як він узнав, що я аспірант Ростислава Євгенійовича, вирішив зробити перфузійний апарат для лабораторних тварин. У Радянському Союзі окрім медичної резини і поліхлорвенілових трубок ніяких інших поліетиленових матеріалів не було і дістати їх не було як.

В той час на Київському резиновому заводі в лабораторному цеху почали розробляти випуск латексної резини. Протікаючи в трубках з такого мате-

ріалу, кров не згорталась і значно менше травмувались форменні елементи крові, гемоліз еритроцитів був набагато нижчим, ніж в звичайних резинових трубках. Поліхлорвенілові трубки дуже травмували еритроцити і гемоліз гемоглобіну в сироватці крові був несумісний з життям тварин.

Засвоїти штучний кровообіг мені допомогло місячне стажування в клініці торакальної хірургії, очолюваної Миколою Амосовим при Українському науково-дослідному інституті туберкульозу і грудної хірургії. Там, в експериментальній лабораторії з його співробітниками, ми проводили на собаках пересадку серця з допомогою апарату штучного кровообігу. У них відпрацьовувались усі моменти проведення пересадки серця на апараті штучного кровообігу, в тому числі і різні варіанти в умовах гіпероксії в барокамері. Але після того, як в барокамері трапилось коротке замикання і три дослідники згоріли живцем, ці досліди прийшлося закрити. Микола Олександрович Амосов мав після цієї трагедії великі неприємності.

Під час цього стажування я навчився як і чим можна стерилізувати апарат штучного кровообігу, як наситити кров киснем в оксигенаторі, зробити умови, щоб кров не звернулась, зробити пульсуючий кровоток з частотою ударів серця, запобігти гемолізу крові. Крім того я засвоїв підключення крові через канюлі в артеріальну і венозну судини, визначення часу перфузії та багато інших питань, з якими я ніколи раніше не стикався і такі маніпуляції в літературі не міг знайти.

Тому щодо дисертації мені довелося все робити майже з нуля на основі своїх знань і співставлень. Помічники мої в цьому відношенні були мало кваліфіковані, не могли навіть стерильно забрати кров у кролика. Все прийшлося поетапно освоювати самому. Ми навчились забирати повністю із шийної артерії кролика артеріальну кров, консервувати її цитратом або гепарином. Добре, що у кролів відсутня група крові. Прийшлося зробити скляний оксигенатор (штучні легені), покрити його сіліконом, щоб зменшити руйнування еритроцитів. Через нього пробують киснем кров, щоб наситити її до потрібної концентрації O_2 . Крім того, одні із перших зробили перфузійний апарат для лабораторних тварин, з допомогою якого можна було вводити різні протипухлинні цитотоксичні препарати у великих дозах. Та більшість тодішніх хімотерапевтів вважали, що якби ми зуміли досягти доставку в пухлину великих доз препаратів, то змогли б знищити усі ракові клітини. Залишалося тільки важливе питання: рак це захворювання місцеве чи загальне всього організму? Однозначної відповіді не було навіть у корифеїв онкології.

Мій науковий багаж у цьому питанні і тодішня думка була така ж, як і в мого учителя і, приступаючи до виконання цієї роботи, я шукав наукові праці, які б підтвердили, що це хоч і загальне захворювання, але воно завжди проявляється на місцевому рівні і коли пухлину своєчасно видалити чи вбити усі ракові клітини, хворий організм видужає. Ми йшли в фарватері американської і англійської наук і сумніву в успіху цієї роботи у нас і, особливо у мене, на той час не було. Хто міг сумніватись, що думка світових і нобелівських лауреатів може бути помилковою. Тим більше мені, молодій людині, яка тільки вступала в науковий світ такої тяжкої, зацементованої, косної, мало вивченої і безперспективної науки, де всі ідеї, підходи, розробки зводились на одне велике онкологічне кладовище. І деякі вчені до того ж вважали, що займатись проблемою онкології не престижно. Зробити якійсь прорив в цій області знань було неможливо і нічого вкладати туди великі гроші. Але зростання ракових захворювань і летальність вимагали уряди і вчених думати що робити, як вирішувати цю проблему і в якому напрямку її розвивати. Проглядався явний тупик людської думки в цьому напрямку, але ортодоксальні уста онкологів, не давали змогу бачили інший шлях, окрім ракової мutowаної клітини, яку треба тільки вбити.

В той самий час почала формуватись клінічна онкологічна гілка інституту. Закінчилось будівництво клінічних відділів і до нас із інституту ортопедії і травматології перейшов відділ пухлин опорно-рухомого апарату і м'яких тканин під керівництвом професора Івана Тарасовича Книша з співробітниками Б. Толстоп'ятовим, В. Корольовим, В. Леманом, Б. Борисюком. Р. Є. Кавецький поставив задачу розробити і впровадити метод перфузії при лікуванні злоякісних пухлин кінцівок і тазу у онкохворих. Ніяких тоді ліцензій чи дозволу МОЗ України ми не потребували, повинна була бути тільки згода і віра хворого та його рідних. В експерименті ми отримали ефект, який співпадав з даними закордонної літератури як найбільш ефективного методу терапії пухлин опорно-рухового апарату. До речі, коли почали працювати з хворими, то грошей з них ми ніколи не брали — все необхідне забезпечувала безкоштовна семашківська радянська медицина.

Ростислав Євгенійович пильно слідкував за нашою роботою і майже кожного вечора питав мене про стан справ. Це були перші кроки мої в науці і я ніскільки не сумнівався в успіху. Розмови з Ростиславом Євгенійовичем окрилювали мене, давали сили для подальшої роботи. Я не почував тоді втоми, хоч на квартиру добирався десь близько 11—12 години ночі, щось перекушував, пив чай і тут же лягав спати. Проспавши 4—5 годин, я з новими силами приступав до виконання аспірантських планів.

В ті роки, знайшовши з трудом необхідну закордонну статтю, ми писали її автору листа і жалюгідно просили вислати потрібний відбиток. Не завжди це робилось і не завжди науковці інших країн висилали, а іноземних журналів Інститут взагалі мало випишував із-за відсутності валюти і «холодної війни».

З друзями по роботі і в житті мені дуже повезло. З Іваном Андрійовичем Безвершенко, Славою Матвійчуком, Володимиром Струком, Мішею Барановським та багатьма іншими я міг до хрипоти обговорювати різні теоретичні питання чи розробку якійсь методики. Це дозволяло швидко розбиратися з моїми сумнівами і розробляти чи освоювати нові методики, виконуючи завдання Ростислава Євгенійовича.

З Юрою Гучеком, якого Ростислав Євгенійович дав мені на допомогу для виконання моєї складної роботи, прийшлося розстатись. Він виявився зовсім безталанною людиною та й свій документ про освіту підробив, дописавши що він фізіолог, а закінчив він заочно фізкультурний факультет в якомусь занепадому педінституті. Від природи він був малограмотним, біологію і медицину знав на рівні учня 5-го класу, для роботи руками в лабораторних дослідах не мав ніякого уявлення чи навичок. Ну, наприклад, я йшов на заняття і просив його на ранок взяти 20 мл крові у кролика із вени. Прихожу на наступний день вранці, питаю де забрана кров, а він приносить в лотку згусток крові і взяв її тільки після того, як впустив її із сонних артерій, відрізавши нещасній тварині голову. Він не мав уяви про стерильність крові, про її гепарінізацію, про методи забору крові, що її слід брати в пробірку і багато іншого.

Це випадок мене шокував, я про нього розповів Ростиславу Євгенійовичу і попросив забрати його від мене, тому що працювати з такою неграмотною людиною в такій складній темі як перфузія, для мене було неможливо. Ростислав Євгенійович поговорив з ним, перевів в інший відділ на лабораторну ставку, а потім звільнив його із інституту. До мене прийшла молода дівчина з середньою спеціальною медичною освітою Міла Перепелиця, яка хватала все на льоту, методично була грамотна, під руками все вертілось в потрібному напрямку і вона виконувала великий об'єм роботи різного характеру, що дозволяло мені своєчасно виконувати поставлені переді мною завдання.

Її освіта фельдшера не задовольняла і після відпрацювання більше 3-х років, за допомогою Ростислава Євгенійовича вона поступила на вечірнє відділення лікувального факультету медінституту. Для мене це була велика втрата, але в житті завжди постійно ти щось втрачаєш, але Господь тут же компенсує втрату. До мене поступив на роботу лаборант з вищою освітою біолог Кузьменко Толя, який виконував значний обсяг лабораторних робіт по гемато-

логічному і патофізіологічному напрямку. З ним я виконав ряд серйозних дослідів по дисертації, успішно захистив її і почав в клініці впроваджувати розроблений в експерименті перфузійний метод введення протипухлинних препаратів.

Вечорами ми з іншими аспірантами чи науковими співробітниками часто зустрічались в якій-небудь лабораторній кімнаті й обговорювали той чи інший експеримент. Кожний із нас займався певним напрямком онкології. Я займався пошуком нових протипухлинних препаратів і методів, якими можна було максимально їх доставити в пухлину. Михайло Барановський і Ігор Хаєцький займалися можливістю диференціювання злоякісних клітин — Барановський диференціацією гемобластозних клітин крові, Хаєцький — індукованими хімічними поліциклічними речовинами раковими клітинами молочної залози. До проблеми диференціювання злоякісних клітин більшість дослідників ставились і тоді і тепер скептично, вважали, що це неможливо. Коли ці питання виносились на інститутський загал, ніхто не хотів ні слухати, ні вірити. У всієї професури була Вірховська магія, що ракова клітина це мутована клітина і її потрібно тільки убивати різними методами і засобами. Тим більше ідею диференціровки не підтримували московські і ленінградські школи, а статті про це не друкували .

Спочатку нашим співробітникам приходилось виконувати ці роботи на рівні «хобі» і пошуку, сумніваючись в тому, що це можливо. Уже тоді було відомо, що мутації клітин в організмі наступають з першої доби народження дитини і надалі їх з'являється від декількох тисяч до декількох мільйонів. Однак в організмі, особливо в ранньому віці, вони швидко руйнуються в основному специфічними і неспецифічними механізмами, особливо імунною системою. Але в певному проценті випадків пухлинна хвороба проявляється і в молодому віці і навіть в немовлят, але основний контингент онкологічних хворих — це люди старшого і похилого віку, коли клітини і органи старіють, а захисні механізми зношуються і не можуть протидіяти виникненню і росту цих клітин. Саме тоді вони перестають служити організму, розвиваються автономно і з часом призводять і себе і організм до загибелі. І тоді і тепер незрозуміло, як зупинити їх ріст, розмноження і розповсюдження по всьому організму.

У всьому світі багатьма лабораторіями роками синтезували і вивчали мільйони сполук і речовин рослинного, тваринного, мінерального походження досліджувалась їхня біологічна і протипухлинна активність. Але чарівна куля, яка би виліковувала злоякісні пухлини не була знайдена. З цього приводу ми сперечалися

до хрипоти, кожний доказував своє розуміння цих напрямків, їх важливість і вважав, що саме його напрямок зробить прорив, після чого запобігання і лікування цієї страшної хвороби стане керованим і ефективним. І далеко за північ ми розходились, кожний із своєю думкою і надією на те, що ми — молоді це зробимо і до кінця ХХ століття отримаємо не тільки кардинальне вивчення етіології, патогенезу, але й успішне лікування раку.

Інститут під керівництвом академіка Ростислава Кавецького набирав сил і авторитету з кожним днем. До нас почали приїжджати відомі вчені всього Радянського Союзу, а потім і з-за кордону.

Академік Ростислав Євгенійович Кавецький був неординарною людиною. Він мав гарну патофізіологічну українську школу, працював довгий час в кращих лабораторіях Радянського Союзу під керівництвом ведучих спеціалістів того часу, був любимим учнем О. Богомольця. Він умів добре планувати експеримент, а головне детально аналізувати, чого не хватало багатьом дослідникам в цій області. Він давав своїм учням і співробітникам повністю розкриватись в тому чи іншому випадку, не давив своїм авторитетом і знаннями, умів брати все нове, що з'являлось у нас і за кордоном і старався тут же його впровадити в інституті, любив наукові дискусії, поважав іншу думку і не наполягав на остаточних висновках, казав «час покаже». Умів слухати, ніколи не мішав роботі, завжди приходив на допомогу, коли в тебе не ладилось. Завжди спокійний, урівноважений, він з повагою відносився до своїх співробітників, а особливо учнів, говорив гарні слова і завжди безкорисно допомагав співробітникам у їх біді. Я йшов до нього на прийом по різних питаннях і завжди отримував позитивну відповідь чи пораду, яка мене окрилювала на певний час, а деякі поради і на все життя.

Тільки одного разу я його бачив засмученим. Казали, що В. Щербицький відказав у присвоєнні йому звання Героя соціалістичної праці, написавши на титульному листі: «хворі як умирали від раку, так і вмирають. Відмовити».

Академік Р. Кавецький, маючи 62 роки, зумів переконати більшовицький уряд України і Радянського Союзу про необхідність створення онкологічного інституту в Києві. Своїм авторитетом, організаційними здібностями і знаннями зумів вивести його на передові позиції онкологічної науки світу, мобілізував співробітників інституту на успішне виконання науково-дослідних робіт.

Він засідав на різних вчених радах і партійних зборах, брав участь у різних симпозиумах, конференціях і з'їздах в нашій країні і за кордоном, писав статті і книжки, вибирав у Міністерстві охорони здоров'я штатні одиниці, керував декількома аспірантами і постійно звітував партійним органам і Президії академії наук про стан роботи інституту і його досягнення.

Кожного ранку секретарка викладала на директорський стіл купу вхідних і вихідних паперів, які потребували його підпису чи резолюції. Природно, у нього були ще й особисті справи і інтереси, сімейні обов'язки перед жінкою і дорослою донькою Наталією Ростиславівною, яка в Інституті літератури творила свою філологічну науку і писала дисертації.

Р. Кавецький був трудолюбивий, рафінований інтелігент, «останній з могікан», добрий, привітливий, мав швидкий і проникливий ум, який давав йому розібратись як в складних наукових, так і в житейських ситуаціях. Швидко ходив по інституту, а піднімаючись по поверхах, іноді переступав через дві сходинки, щоб добратись до третього поверху та при необхідності заховатись у своїй кімнаті для відпочинку, позбавившись настирливих наукових співробітників, які за кожним пчихом бігли до нього сповістити про свій найменший успіх чи отриманий науковий факт.

Перша черга будівництва інституту, гінекологічне відділення, клініка, радіологічний корпус і допоміжні приміщення були закінчені до світового онкологічного форуму в Москві. Експериментальний корпус тимчасово містився в двоповерховому будинку майбутньої поліклініки. Ми в авральному порядку були буквально мобілізовані і перевозили лабораторні меблі, прилади та устаткування більше місяця, працюючи кожної доби весь світлий період дня. Ми майже всі були молоді, здорові, направлені на вирішення проблеми раку, яка уже тоді перемістилась з 10 місця по смертності на друге, уступаючи тільки смертям від серцево-судинних захворювань. Все робилось з великим ентузіазмом, кожний улаштував своє робоче місце і робили все щиро з хорошим настроєм. Я за весь період переїзду не чув ні одного нарікання чи осуду за перероблений час, за те, що ми займались не нам притаманною роботою. Відношення між співробітниками на початку заснування інституту були дуже щирі, майже сімейні.

В кінці переїзду були збори, на яких дирекція Інституту подякувала за своєчасну і якісну роботу, був міністр охорони здоров'я України Шупік, який виніс нам подяку за таку роботу і декілька співробітників отримали подяки та грошові премії.

Я отримав на другому поверсі корпусу окрему кімнату і почав облаштовувати її для вивчення перфузійного методу введення протипухлинних препаратів. Слід зауважити, що вже тоді радянська влада грошей для науки не шкодувала, все що потрібно було ми виписували або самі доставали, купували в Києві чи в інших містах Радянського Союзу. Біда була в тому, що лабораторне устаткування в нашій країні мало випускалось і приходилось знаходити за кордоном, а виписати звідти було набагато важче. Необхідно було мати дозвіл на

валютну закупку та й час на його доставку в нашу країну. Але в Україні ще не було ні контролюючих приборів, ні матеріалів, які можна було використати в біологічних досліджах, відсутні були реактиви та вітчизняні протипухлинні препарати. Приходилось використовувати замітники і аналоги зарубіжних матеріалів. На той час вже появились поліхлорвенілові матеріали, латексна резина. Перфузійний апарат для дрібних лабораторних тварин, оксигенатор для збагачення крові киснем приходилось конструювати самим з допомогою майстерень нашого Інституту та Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця.

При насичуванні киснем гемоглобіна гепарінізованої крові в оксигенаторі (а це проводилось методом пробулькування крові киснем в силіконірованому оксигенаторі), в сироватці крові після руйнування еритроцитів утворювалось багато гемоглобіну, який становився токсичним для тканин, особливо для нирок, функцію яких гемоглобін при великих концентраціях міг заблокувати.

Нам прийшлося вирішувати питання як зменшити кількість гемоглобіну в сироватці крові і як його визначити в сироватці крові, оскільки кількісних методик на той час ще не було. Протягом двох років ми з цими завданнями справились, і разом з Іваном Безвершенко в Союзному журналі «Лабораторное дело» надрукували нашу статтю, яка була одна із перших по визначенню гемоглобіну в сироватці крові. Згодом ця методика увійшла в підручники фізіології.

Для мене це була перша значна перемога в науковій кар'єрі, коли ми отримали відбиток наукової статті. Коли я заніс 5 екземплярів статті І. Безвершенку, то побачив в його очах сльози. Я спитав: «Ваня, що це значить? Я тебе образив чимсь, чи може в статті щось невірно було викладено чи інтерпретовано, чи попередньо не зроблений патент?» Він витер очі носовим платком і сказав, що це його перша справжня наукова робота. Вона і в мене була першою, що надавало нам сил і упевненості, що робота така складна і неоднозначна буде зроблена.

Відомо, що дія всіх протипухлинних цитотоксичних препаратів залежить від їх концентрації в тканинах. Чим вона більша, тим вище їх цитотоксична і цитостатична дія на ракові клітини. Уже протягом перших днів після застосування хіміотерапевтичних препаратів, злоякісні клітини повинні в першу чергу накопичити ці препарати і руйнуватись. А дія цитотоксичної протипухлинної терапії полягає в тому, щоб знищити максимальну кількість ракових клітин, які знаходяться в організмі зі злоякісною пухлиною. Тому треба було в пухлинних тканинах накопичити високі концентрації хіміопрепаратів. Однак виявилось, що в організмі ще швидше за злоякісні проліферують (розмножуються) клітини епітелію шлунково-кишкового тракту, кісткового мозку та інші, які при лі-

куванні злоякісних пухлин вражаються ще більше них. Таким чином великі дози препаратів вражаючи злоякісні клітини, ще більше вражають паренхіматозні органи і кістковий мозок, приводячи завжди до значних ускладнень і навіть до смертельних наслідків. Саме перфузія була тим раціональним регіональним методом, яка давала змогу накопичити високі концентрації хіміотерапевтичних речовин в пухлинній тканині і не отруїти весь організм при системних методах введення (внутрішньоартеріальному, венозному, внутрішньочеревному, м'язовому, підшкірному чи через рот).

Для цього ми почали вивчати фармакокінетику (розподіл в тканинах) протипухлинних препаратів при системних методах введення і при перфузії. Вивчення розподілу протипухлинних препаратів в тканинах можна було здійснити за рахунок радіоактивної мітки лікарства, що для нас було дорого і майже недоступно в той час, або хімічним чи біологічним методом. Ми вибрали хімічний метод і з його допомогою визначали етіленамінні групи тоді перших і так широко вживаних хлоретіламінів — сарколізіну, ембіхіну, циклофосфану — та етіленімінів (тіофосфаміду і бензотефу). Інші групи протипухлинних препаратів теж майже не мали тропності і розподілялись в організмі по тканинах аналогічним чином. Це пізніше було доказано іншими авторами з протипухлинними хіміопрепаратами іншого походження. Різниця виявлялась тільки в часі накопичення. Були препарати швидкої і тривалої протипухлинної дії.

З допомогою нашого метода ми вперше показали, що при системному введенні цих препаратів вони найбільше накопичувались в паренхіматозних органах, шлунково-кишковому тракті, кістковому мозку, легенях, селезінці і менше всього в пухлинній тканині.

При перфузійному методі введення високих доз препаратів, в тисячу разів перевищуючих системні дози в ізольованому організмі ми не побачили значних доз, але і в пухлинній тканині вони теж були незначними. І це підтвердилось не тільки в експерименті на лабораторних тваринах, але і в клініці на пухлинах кінцівок — саркомах, хондросаркомах та м'якотканних злоякісних новоутвореннях.

Це мене дуже збентежило, я зрозумів, що я зайшов в протиріччя з існуючими положеннями хіміотерапії як по специфічності протипухлинних препаратів, так і по концепції — збільшення концентрації хіміопрепарату не призводило до збільшення протипухлинного ефекту. Всі визначні хіміотерапевти світу говорили про успішне лікування раку, а не про вилікування хворих з пухлинною хворобою, тобто науковці і лікарі, підходячи релятивіським шляхом

розглядали окремо злоякісну пухлину і організм і в системі TNM — Tumor, Node, Metastases (первинна пухлина, метастази в регіонарні лімфовузли, віддалені метастази) самому організму онкологічна наука майже ніякого значення не надавала.

Отримавши такі невтішні дані по низьких концентраціях протипухлинних препаратів в пухлинній тканині, я звернувся до Ростислава Євгенійовича з питанням як це можна пояснити і чому це так відбувається саме в пухлині. В літературі я однозначної відповіді не знайшов, яка б задовольняла мене для успішного виконання роботи. Він швидко і просто пояснив мені, що оскільки в злоякісних молодих клітинах підвищений обмін, то і протипухлинні препарати засвоюються і руйнуються швидше ніж в навколишніх тканинах, тому і концентрація їх менша. Його пояснення було таке логічне, красиве і з наукової точки зору бездоганне, але така думка мене не зовсім влаштувала, тому що був ряд моментів, які не вкладались в таке пояснення.

Багато безсонних ночей, гори літератури і знайдений вихід. Я ставлю декілька коректних дослідів і вони приводять мене до зовсім іншої думки. Злоякісні клітини *in vitro* (у пробірці) найменше метаболізували препарати порівняно з паренхіматозними органами, наприклад, з клітинами печінки, легенів, селезінки, білками сироватки крові та іншими тканинами. Це змусило мене шукати інші механізми цього явища.

Під час перфузії нам потрібно було контролювати фізіологічний кровообіг в ізолюваній перфузією області, ураженої пухлинним процесом. Для цього нами був застосований полярографічний метод, з допомогою якого ми визначали напругу кисню (pO_2) в тканинах в нормі і при різних патологіях, в тому числі і при штучному кровообігу.

Неодноразово нами було показано, що тканини організму з пухлиною знаходяться в стані гіпоксії, а пухлинна тканина, особливо в центрі, навіть аноксії (відсутність кисню), що сприяє виникненню мікро- і макронекрозів. Гіпоксія тканини передує виникненню злоякісного росту, погіршується в процесі прогресії пухлинного процесу, покращується при видаленні злоякісної пухлини чи при ефективному лікуванні. Так от виявилось, що злоякісні пухлини знаходяться в стані жорсткої гіпоксії і це зв'язано з порушенням капілярного кровообігу, а саме нутритивного, який відповідає за доставку харчових речовин, мікро- і макроелементів, а також ліків. Саме дефектність нутритивного капілярного кровообігу в пухлині не дає можливості доставити ефективну дозу протипухлинних препаратів і це ми показали в експерименті і клініці. Зараз цей феномен про дефектність капілярів в пухлинній тканині показаний патоморфологічним та іншими методами.

Про аспірантуру і дисертаційну роботу

Протягом багатьох років своєї наукової діяльності я доказав, що при хіміо-терапевтичному протипухлинному лікуванні не працюють два святих фармакологічних закони: відсутня специфічність будь-яких протипухлинних препаратів, в тому числі і таргетних і їх неможливо доставити в пухлину через дефектний капілярний кровоток і зашлакованість матріксу основної речовини сполучної тканини. Таким чином, такий підхід до лікування пухлинної хвороби ніколи не призведе до виліковування онкологічного хворого. Тільки в кінці життя я зрозумів, що такий підхід тупиковий і його радикально і якісно потрібно змінити, орієнтуючись на інші підходи та інші системи.

Після відпрацювання методики перфузії задньої кінцівки у кролів ми почали проводити терапевтичні дослідження вже з перещепленою їм пухлиною Брауна—Пірс. Її перещеплювали внутрішньом'язово в стегно задньої лапки кролика. І на 7-му, 8-му і 9-ту добу після перещеплення вводили в десятки разів збільшені дози хлоретіламіних і етіленіміних протипухлинних препаратів на фоні судинно-розширюючих засобів. Необхідно було підтримувати в перфузійному кровообігу нормальну температуру, насиченість гемоглобіну киснем в оксигенаторі, рН крові. Щоб кров не згорнулася, добавляли гепарин. Дози всіх ліків розраховували на кілограм маси кролика. В якості трубок для перфузії спочатку використовували латексну резину. У донорів-кроликів із вушної вени забирали від 60 до 100 мл гепаринізованої крові. Перфузія проводилась в тимчасово пристосованій операційній протягом 45 хвилин під тіопенталовим наркозом. При збільшенні тривалості перфузії виникало багато ускладнень, аж до некрозу кінцівки. Для проведення перфузії приходилось продумувати і готувати кожну деталь операції, тому що при будь-якому збої приходилось зупиняти операцію перфузії, а повторити в одного і того ж кролика таку операцію було неможливо ні фізично, ні технічно. До кожної перфузійної процедури ми готувались 2—3 доби. Після її проведення, кролика треба було вивести із наркозу, а також пройти післяопераційний період.

Вдавалося далеко не все. Інколи після багатьох ускладнень і навіть загибелі тварин на операційному столі чи в післяопераційний період часто приходила думка, що може залишити все це і займатись лікарською справою, але для цього в мене не було ніякого матеріального тилу, який би дав мені поступати інакше. І з настанням нової доби я приступав знову і знову до проведення таких важких дослідів, які могли для мене закінчитися нічим.

Полегшення мого життя зробила американська медична виставка, яка проводилась в Москві і Києві, де я вперше побачив перфузійний апарат для людей і де мені вдалося випросити дві одноразові стерильні упаковки для проведення

перфузії у людей. Демонструвала експонати медичного призначення наша емігрантка Тетяна Воронцова, яка досконало володіла російською мовою і досить грамотно представляла медичну апаратуру, в тому числі і роботу перфузійного апарату.

В перший день виставки я її розпитував про роботу перфузійного апарату і просив продемонструвати його роботу. Після того як я все побачив, то зрозумів, що якщо не випрошу у неї декілька одноразових систем для проведення перфузії, мені свою роботу не виконати. На другу добу я прийшов на відкриття виставки, купив дві шоколадки фабрики Карла Маркса, підійшов до Тетяни, пояснив їй ціль свого прохання і сказав, що коли вона не подарує мені хоча би дві-три одноразові системи, я не виконаю свою аспірантську роботу. Вона пішла до свого начальства, довго не з'являлась, після чого вийшла з двома одноразовими системами. Я схватив ці упаковки, подякував, вложив коробки в сумку і не пішов, а полетів із цієї виставки.

На виході із сільськогосподарської виставки мене чекали двоє чоловіків у цивільному одязі і попросили пройти в одну з кімнат. Я зрозумів, що це кімната комітету державної безпеки. Вони мені показали свої документи і попросили показати, що за коробки я отримав від американського екскурсовода і письмово пояснити всю розмову між нами і що я їй передав. Вони дуже уважно вислухали мене, почитали мою пояснювальну записку, попросили робочий телефон, який я їм дав і переконавшись в тому, що я дійсно аспірант, відпустили мене, а коробки залишили у себе і сказали зайти завтра в такий же час, щоб отримати ці системи. Це ще раз нагадало мені, в якій країні я живу і як треба обережно поводитись з іноземцями. Я був патріотом Радянського Союзу і ніякої вини за собою не почував, але побоювався, що вони можуть ці системи мені не віддати з різних причин. А це для мене була б катастрофа, роботу точно б я не закінчив своєчасно і якісно.

Про цей випадок я тут же розповів своєму керівникові Ростиславу Євгенійовичу Кавецькому і секретарю партійної організації. Вони шкодували про цей прикрий випадок, усі співчували і сподівались, що все благополучно закінчиться.

Інститут семимільними кроками постійно розширювався, самі відділи поповнювались класними спеціалістами — лікарями, біологами і технічним персоналом. В інституті відкрились відділи хімічного, фізичного, радіаційного, лазерного, гормонального канцерогенезу, вивчення ролі нервової і сполучної тканини у виникненні раку, імунології, патології, цитологічний, патогенезу злоякісних пухлин, епідеміологічний і хіміотерапевтичний і декілька клінічних відділів.

По всіх цих напрямках планувались пошукові і планові роботи з новими ідеями, темами і методиками, які допомагали нам вивчати найбільш деталь-

ні механізми, що спонукають виникненню, росту та прогресії зложісного процесу. Тоді не було ніякої сертифікації професії і ніяких тендерів. Все трималось на високій моралі, чесності, ніхто не хотів збагатитись в інституті за рахунок іншого чи держави. Робота велась інтенсивно. Багато із нас працювали на ентузіазмі і ще не досить на великих знаннях про природу раку, методичних і стратегічних підходах його лікування та профілактики. В кінці 60-х, середині 70-х років радянська влада почала добре фінансувати різні наукові направлення. Крім того, надаючи важливість науці, радянська влада виділяла житлову площу, щоб можна було запросити потрібних спеціалістів з інших міст нашої величезної країни. Нашому інституту під час організації було виділено безкоштовно до 10 тис. квадратних метрів житлової площі. Більше половини співробітників інституту покращили своє житло чи отримали квартири в нових будинках. Було достатнє інтенсивне забезпечення реактивами, апаратурою і обладнанням, навіть імпортом, яке закуплялось за кордоном за валюту — це й ультрацентрифуги, спектрофотометри, електронні мікроскопи та інше.

Робота інституту будувалась згідно складеним традиціям: два рази на місяць скликалась вчена рада інституту, куди запрошувались дирекцією керівники наукових підрозділів, вчений секретар, секретар партійної організації та голова профспілки інституту. Хоч за фінанси і наукові направлення відповідав директор, але планування наукових тем, звіти за них квартальні, піврічні, річні по закінченню планових і пошукових тем, різних конкурсних і хоздоговірних тем по їх закінченні доповідались на відкритих засіданнях вченої ради, де членами вченої ради давалась оцінка виконання теми.

Як правило, роботи планувались більш спокійно, звітування закінчених тем проходило більш жваво, часто виступаючи приходили до протилежного висновку, чим доповідач, але провалу теми, закриття її фінансово за мою довголітню роботу не було. Теми вчена рада завжди затверджувала і відділи залишалися працювати в напрямку, який їм затверджувала дирекція. З часом зростала кількість наукових співробітників та їх компетентність, поглиблювалось вивчення того чи іншого напрямку. Планувались на вченій раді аспірантські, кандидатські та докторські дисертації, строки їх виконання та ідеологічне, методичне і фінансове забезпечення. Тут відбувалися найбільш жваві дискусії, суперечки і навіть скандали. Один з таких стався, наприклад, при апробації докторської дисертації Миколи Давидовича Думбадзе, коли проф. І. П. Дідков зі своїми учнями й іншими виступили проти роботи Думбадзе, тобто по суті її завалили. Р. Є. Кавецький, який підтримував її, навіть брав персонально дозвіл у Міністерстві охорони здоров'я на проведення апробації

його роботи в нашому інституті. Докторська дисертація М. Думбадзе була клінічна з експериментальними підтвердженнями в області хіміотерапії, яка тоді бурхливо розвивалась, і вивчення фармакокінетики (розподілення сполук в тканинах) хлоретіламінів і етіленімінів типу сарколізіну, циклофосфану. В той час це було новим і зовсім не вивченим напрямком і представляло великий інтерес для хіміотерапевтів-онкологів. Такого захисту дисертації — емоційного, скандального, багатолюдного і суперечливого я у своєму житті ніколи і ніде не зустрічав. Головою вченої ради на апробації був замісник директора інституту професор К. Баліцький, а вченим секретарем — я. Мені вважалось періодами, що ми з ним програвали після чергового скандального виступу противників М. Думбадзе, але ми зуміли виправити і довести корабель до берега, хоча було дуже важко їм рулити протягом 4-х годин.

Спори і дискусії були настільки гострими, що ми декілька разів переривали ведення апробації, консультувалися з головою експертної ради академіком Р. Є. Кавецьким, юристами, щоб довести право захисту до логічного кінця. Саме на цій апробації я побачив людську, громадську і наукову гідність свого вчителя, його принциповий вчинок в науці. Своїм виступом він зламав перебіг захисту в сторону затвердження позитивних дисертаційних положень кандидата медичних наук М. Думбадзе і експертна рада інституту рекомендувала після деяких переробок і доповнень представити роботу до офіційного захисту в якості докторської дисертації. Це була перемога М. Думбадзе, наша і нашого інституту.

До речі, М. Думбадзе був сином відомого хірурга грузина Д. Думбадзе і матері українки з Полтавщини. Мав руки від Бога, велику хірургічну практику, мав красиву українсько-грузинську вроду і значний успіх у жінок, їх у нього, як він казав, було безліч. А хворі жінки просили, щоб їх оперував і лікував в інституті у відділі пухлин шлунково-кишкового тракту тільки він.

Судьба його склалася трагічно, через рік після апробації дисертації у нього знайшли пухлину товстого кишечника в запущеній стадії. Микола не впорався з такою стресовою ситуацією і через декілька днів у відділенні своєї клініки його виявили з висмикненим катетером з підключичної вени. Так він трагічно закінчив своє молоде 47-річне життя. У нас були з ним дружні стосунки, я його знав як висококваліфікованого хірурга, наукового співробітника і добру людину. М. Думбадзе приходив на допомогу у найбільш непередбачуваних ситуаціях. Він один із перших разом із професором С. М. Слічкаком організував клінічне відділення пухлин черевної порожнини в нашому інституті.

Про аспірантуру і дисертаційну роботу

М. Думбадзе не брав взяток, данини із хворих, але як подяку хворого, який бажав відплатити за його працю в тій безкоштовній семашківській медичній системі, отримував пляшку гарного коньяку чи букет, а може і якісь гроші, коли хвора людина хотіла віддячити за його майже безкоштовну працю, куди він вкладав з любов'ю всю свою душу і благородну професійну працю.

Я йому допомагав на клінічному матеріалі вивчати фармакокінетичні властивості протипухлинних препаратів з допомогою методики, яку я розігнав для вивчення перфузійного введення хіміопрепаратів. Для мене після смерті нашого співробітника Віктора Ліхтенштейна від злоякісної пухлини мозку, смерть М. Думбадзе була шоком і великою образою за нашу недосконалу професію, за онкологічну науку, в якій ми майже не знали ні її природу, ні ефективного лікування. Умираючи, він передав усі матеріали захисту мені, але мені не вдалось їх ніде опублікувати.

Людська любов, а особливо жіноча, до Миколи Думбадзе була виявлена на його похороні. Вся могила була вкрита трояндами. Жінок різного віку була неймовірна кількість — їх шлейф тягнувся до входу на Байковий цвинтар. І я виписав цей невеликий фрагмент, який характеризував величність цієї людини, сина двох націй — грузина і українця.

Я уже тоді зрозумів, що моя професія хірурга-онколога не така вже й безпечна і як покаже подальше життя, більшість моїх колег гинули саме від раку різних нозологічних форм. А смертність від раку не уступає втратам людей зі шкідливими і небезпечними професіями. Мені імponує висловлювання Вільяма Ослера, що медицина — це наука невизначеності і мистецтво імовірності. Тільки на рівні знань, уміння, логіки, інтуїції лікаря та Божої благодаті і звершується таїнство лікування.

В житті нашого інституту окрім дворазових засідань вченої ради кожного місяця засідало і партійне бюро, яке слідкувало за ідеологією соціалістичної науки, а також і кожного співробітника. Обов'язково на партійних зборах пророблялись всі матеріали з'їздів і пленумів і зівставлялись наші розробки із завданням не життя, а рішенням партії, які пророблялись як колективно, так і індивідуально.

Академік Р. Кавецький розумів весь цей абсурд з плановою матеріалістичною наукою і дозволяв співробітникам планувати наукову роботу більш-менш у вільному стилі на 3 роки, надаючи свободу співробітнику у його науковому пошуку. Частково планувались пошукові роботи, як правило, тільки на один рік.

Ростислав Євгенійович розумів, що науковця не треба загрузати проміжними ще безрезультативними звітами, які повинні відповідати певним стандартам. На їх написання витрачалось багато дорогоцінного часу і їх, окрім деяких службовців та мишей, ніхто не читав. Ростислав Євгенійович запропонував звітуватись науковими працями, опублікованими у фахових журналах — і це мабуть було вірно. Воно приносило тільки користь як державі, науковим співробітникам, так і самій науці, але служителі від науки (Президія НАН) перемогли.

Ростислав Євгенійович знаючи слабку університетську і медичну підготовку по онкології організував трьохрівневу методичну підготовку по філософських аспектах «Біології, медицини і онкології», де проводились семінари кожного місяця по найбільш актуальним і спірним питанням суміжних наук онкології.

До першого і головного семінару, який очолював Ростислав Євгенійович, входили всі керівники підрозділів інституту. Другий, куди входили старші наукові співробітники і кандидати наук, очолював я, а секретарем була кандидат біологічних наук Н. Нікішина. В нього входило десь 30 співробітників. Кожний із членів семінару повинен був протягом календарного року виступити зі своєю роботою, зв'язавши її з історичним і світовим рівнем, а також з важливістю цього питання для біології, медицини і філософії. Семінари проходили цікаво, гостро, з великими емоціональними спорами, доказовими фактами, суб'єктивними або інтуїтивними доказами і як у простих, так і в самих складних питаннях кожен представляв хто є хто — «Who is Who?». Часто ми розходились після семінарів не прийшовши до єдиного висновку, остаючись кожний при своїй думці. В такому випадку я говорив: «Час самий великий суддя, він нас і розсудить!»

Ефективність роботи семінару була науково-світоглядна і націлювалась на дослідження фундаментальних проблем біології і медицини, тісно пов'язаних з профілем спеціальних наукових досліджень, які находили відображення як в методичному застосуванні наукової продукції, так і в конкретних наукових публікаціях. Пророблена на семінарі тема допомагала продумати досягнення науки, об'єктивно оцінити теоретичну і практичну їх значимість, переконати учасника семінару в необхідності застосування адекватних методів наукового пошуку.

Учасники методичного семінару отримавши те чи інше конкретне питання по етіології, патогенезу чи лікуванню злоякісних пухлин, або загальні питання по біології та медицині старались використати діалектико-матеріалістичні принципи, які подальше виступали вихідним пунктом філософських узагальнень. За допомогою методологічних пошуків у науці ми намагались

пояснити не тільки як розвивається те чи інше явище у біології і медицині, але і чому подібне народжує подібне, його стійкість, тобто матеріалістичні канони онкології в даний час. Кожний учасник семінару повинен був детально аналізувати отримані свої нові факти, пояснити їх роль у розширенні пізнання природи на основі матеріалістичної філософії. Ми вимагали від наших доповідачів доносити не тільки отримані факти, а й розповідати як вони добувались і тоді світоглядний характер навчання набував практичне направлення, дозволяв учасникам самостійно вирішувати ті складні задачі, які постійно ставить перед кожним із нас життя. Нам приходилось вирішувати актуальні задачі на стику природних і суспільних наук, які часто переростали в загальні дискусії, які мали соціальну та політичну направленість.

Робота семінару знаходилась під постійним контролем партбюро інституту, Московським райкомом партії і домом політичної освіти. Мені подобалось проводити семінари, так як на них можна було говорити все, що думає доповідач, а це в ті часи дорогого коштувало і співробітники охоче відвідували такі семінари. Вони на них дійсно чогось навчались.

Я продовжував знімати квартиру з дев'ятьма сусідами. В нашій квартирі довжелезний темний коридор був завалений всяким непотребом, кожний хазяїн мав свою електричну лампочку і коли ти по тій чи іншій причині забував її включити, можна було уже в коридорі зламати кінцівку, так як денного світла в ньому не було. Темінь в коридорі і в головах мешканців постійно підтримували стресову ситуацію у сусідів, між ними часто спалахували скандали за місце під сонцем, якого в цьому коридорі ніколи не було. Комуналка створювала нестерпні умови для життя цих людей, які випурхнувши з цього «гадючника», вигляділи на роботі чи в інституті хоч і стресованими, але благопристойними людьми.

І такі умови для багатьох простих радянських людей в післявоєнному Києві були майже по всьому місту. Люди поступово відходили від страшної війни, яка пройшла на їхніх очах, і відкривали для себе іншу — комунальну війну за своєчасне місце в туалеті, ванні, на кухні. Кожна людина *Homo Sovieticus* мріяла відгородитись від ненависних сусідів, займати хай і маленький, але свій куток, свій туалет, свою кухню, де все було зроблено, розставлено, розміщено так як ця людина хоче, як їй подобається. Вона буде своєчасно прибирати в квартирі і коридорах, ремонтувати сантехніку, робити ремонт, включати освітлення і тому подібне. В комунальній квартирі цього зробити було неможливо, як і досягти консенсусу по любому питанню серед сусідів.

В цьому питанні був зроблений великий прорив в Радянському Союзі під час «холодної війни». Тоді почали будувати в багатьох містах країни «хрущовки», які вирішували житлову долю мільйонів сімей. Будинки були чотири- або п'ятиповерхові із сумісним туалетом з ванною, маленькою кухнею, суміжними кімнатами з лінолеумовою підлогою, без всяких допоміжних приміщень. Таке житло отримали сотні тисяч сімей з комунальних квартир і мабуть також воно врятувало мільйони людей від передчасної смерті.

Ми жили в закритій радянській системі, де все життя людини вирішувалося рішеннями з'їздів і пленумів ЦК комуністичної партії. Вони робили дорожню карту політики країни. Радянським людям треба було б тільки своєю тяжкою працею втілювати в життя їх ідеї з надією на комуністичне завтра. Причому це говорилося повсюди: від колгоспних сходинок до великих зборів, від малих до великих підприємств.

З часом з'являлось більше продуктових товарів. А в одязі, окрім сіро-темних кольорів, вже зустрічались й інші. Ми вже щось купували, а не «діставали». На вулицях менше зустрічалось людей з хмурими засмученими обличчями, більшість з них при зустрічі починали усміхатись друг другу. Вже здавалось, що при такому ентузіазмі і тяжкій праці ми таки побудуємо для себе світле майбутнє. Але в нашій ізольованій системі було єдине джерело інформації — це комуністична пропаганда, яка одурманювала нас протягом усього нашого життя.

Я був молодим, моєю метою було закінчити успішно аспірантуру, захистити дисертацію і по можливості залишитись працювати в інституті. Мене цікавила наука, яка давала якусь свободу, я сам розпоряджався своїм часом, своїми можливостями, своїми потребами. Мене оточували цікаві амбітні люди, такі ж як і я, котрі хотіли не тільки вирішувати, а і рішати важливі питання вивчення природи раку та лікування пухлинної хвороби.

« Натхненням для роботи у мене
були мої друзі-журналісти — Олекса
Мусієнко і Іван Власенко »»

Мої друзі-натхненники

Натхненням для роботи, як не дивно, у мене були не жінки, а мої друзі-журналісти Олекса Мусієнко і Іван Власенко. Саме вони були винуватцями моєї судьби, саме вони спонукали мене оставити периферійну професію хірурга. Я готовив себе до серйозних випробувань в житті, тим більше в нашій країні життя людини нічого не коштувало, окрім гучних слів, а інколи великих принижень.

Олекса — величезний талант, грандіозна розумова глиба, людина, яка може створити в цьому світі щось велике, яке буде впливати на наше грішне просте життя. Кожна зустріч з ним вносила в моє життя якісь невидимі флюїди оптимізму, професійних і загальнолюдських знань, нестандартних підходів до своєї непізваної і нерозгаданої науки, давали мені по-новому нестандартно вирішувати чи пояснювати те чи інше явище в онкології. Я вже не тільки спостерігав, а й логічно вмів пояснювати отримані наукові дослідження.

У Олексі було тяжке дитинство. Його батька розстріляли більшовики в 1938 році, мати померла під час окупації в 1942 р., залишивши двох малолітніх дітей. В ці часи він вважався сином репресованого батька, проживав на окупованій німцями території, тому числився неблагонадійним по відношенню до радянської влади. Діти репресованих батьків чомусь у комуністів повинні були відповідати за вчинки і погляди батьків. По закінченню із золотою медаллю середньої школи Великої Павлівки Зіньківського району, він у 1952 р. подав документи до вступу в Київський університет ім. Т. Шевченка на факультет журналістики, але як сину репресованого йому було відмовлено, тому прийшлося рік після закінчення школи працювати в колгоспі, добуваючи трудовий стаж для вступу до вищого навчального закладу країни.

З часом його батько був реабілітований і повністю оправданий, як невинна жертва комуністичного режиму. Олексу оправдовують, зараховують в університет, дають гуртожиток. Він тісно співробітничав з головою МВС України генералом І. Головченко. Згодом це вилилось в спільне з ним написання декількох романів

Володимир Мосієнко

(«Золоті ворота», «Чорне сонце», «Білий морок», «Голубий берег»). В його романах події ґрунтовані на реальних секретних документах, до яких він завдяки І. Головченку мав в той час доступ. До цих секретних документів майже нікого не допускали. І як Олекса зумів до них добратись, в якому об'ємі їх використовував, він ніколи мені не розповідав, це так і залишилось його таємницею. Ми багато спілкувались вечорами або ночами. Він не любив розмови в кімнаті і ми виходили в сквер біля Солом'янської площі (тоді — площі Урицького), де я багато узнавав такого, чого не знав, і не міг ніде прочитати чи від когось почути.

Я був чесною радянською людиною, комсомольцем, який вірив усього тому, що говорила офіційна пропаганда, преса, доступні мені книжки. Слухати зарубіжні передачі «Свободи», «Голосу Америки», «Німецької хвилі», «Бібісі», які постійно глушили, у мене не було вільного часу, так як я рано вставав і далеко за північ лягав спати. В те, що розповідав мені Олекса, про дії радянської влади я не міг повірити, оскільки вона підносила все це нам простим людям так, як їй було потрібно. Але з часом, при розповіді Олексою беззаперечних фактів, ці сумніви у мене поступово розсіювались. Я все більше сумнівався у чесності і справедливості радянської влади і шукав свої пояснення по тому чи іншому поводу. Дивовижна річ, але ми ніколи не говорили про дівчат — завжди обговорювали роботу, суспільні і політичні аспекти нашого життя, особливо минуле і теперішнє нашої країни і куди партія веде радянський народ. З кожною зустріччю з ним я становився великим українським патріотом, так як розумів, що прості громадяни моєї батьківщини, починаючи з Жовтневої революції, проживали у великій брехні і страху. У всі роки радянської влади кожної хвилини з тобою могли зробити все, що силовим органам заманеться. Зробити тебе як героя, так і ворогом своєї країни, для якої ти віддаєш свій розум і свої сили, щоб нашому народові жилося набагато краще і заможніше.

Я узнав про величезні злочини Сталіна, про війну і її жертви, про те, як загинув весь Південно-Західний фронт на чолі з його командуєчим Кирпоносом, який розділив долю простих солдат і загинув разом зі своїм штабом фронту під Лохвицею. Він не зрадив своєї присяги, утримував оборону Києва скільки міг, а потім залишився наодинці без підтримки і майже під кінець оборони йому не допомогли зберегти і вивести війська. Все угруповання війська, яке обороняло Київ, потрапило в оточення, а це сотні тисяч солдат і офіцерів, вся техніка. Суцільний фронт був розפורшений і з оточення, кому пощастило, виходили окремими групами, щоб згодом предстати перед КДБ як зрадники народу. Багато з них було розстріляно, відправлено в концтабори, де прийшлося доказувати лояльність до радянської влади. Олекса розповів мені про підриг будинків на Хрещатику, який горів декілька днів після окупації німцями міста, про руйнування Успенського собору

радянськими чекістами за допомогою керованих на відстані мін, а потім у всіх цих руйнуваннях в Києві були звинувачені німці. Це було зроблено, щоб викликати ненависть киян до німецько-фашистських окупантів, яка і без того була всеосяжною.

Він також розповідав іншу версію про розстріл євреїв у Бабиному Яру, зовсім не так, як це було в інших публікаціях. Олекса працював над первинними секретними радянськими і німецькими документами, тобто, першоджерелами, до яких, як я казав, у нього був доступ завдяки І. Головченку. Мабуть з тією умовою, що він опише все в літературній формі і поставить І. Головченка автором романів про цю страшну трагедію, яка торкалась майже всіх українців, які з вини бездарних керівників попали в цю страшну м'ясорубку, створену двома маніяками: Сталіним і Гітлером.

Олекса Мусієнко створив величні романи «Золоті ворота», «Чорне сонце», «Білий морок», «Голубий берег» про трагічні часи Українського народу, її столиці. І мені жаль, що в наш час про нього незалежна преса, громадські і державні організації майже не згадують

Він працював більшу частину свідомого свого життя з ранку до пізнього вечора кожного дня, часто і у вихідні дні. Спочатку він жив у гуртожитку ЦК ВЛКСМ України, потім його тітка із Великої Павливки запропонували жити у неї, а її чоловік — Ідельс Павло Якович — працював головою Асоціації сліпих України. Квартира їх була в самому центрі міста на розі вул. Червоноармійської і Саксаганського. З його родичами я зустрічався декілька разів, але в квартиру вони мене ніколи не запрошували. Вони були прекрасні високоосвічені люди, розуміли величність Олекси і робили все, щоб він міг працювати над написанням своїх книжок. Я старався не відволікати його від роботи, але десь один-два рази на місяць ми зустрічались в якому-небудь кафе чи просто на вулиці, або в парку, інколи вдвох, частіше втрох, до нас приєднувалися Іван Власенко, або Микола Сорока. І ми могли уже в кафе за чаркою горілки обговорювати не тільки політичні та соціальні питання, але і сердечні.

В академічній бібліотеці у Олекси було постійне місце, де він і написав більшість своїх творів. Він вів аскетичне життя, його важко було вирвати на природу, в театр чи кіно. Він роками не відпочивав до того, як отримав під Кругликом дачну ділянку, де ми багато чого будували своїми руками. Тиражі його книжок видавалися сотнями тисяч і він, як автор, отримував високі гонорари.

Після розпаду та закриття сільських і промислових обкомів була також закрита газета «Київський комсомолец», Олекса пішов, як він говорив, служити в Спілку письменників України, куди його запросило керівництво. Я був особисто радий такому кар'єрному росту Олекси. Через рік після служби в спілці він отримав однокімнатну квартиру в хрущовці по вул. Тампере на Дарниці. Ваня Власенко

і я найняли машину і разом з Олексом перевезли його майно, в основному це були книги. Тоді ще Україна була одна із читацьких країн, і щоб дістати ту чи іншу книжку приходилось наперед записуватись в книгарні, інколи вистоювати навіть ночі.

Я був гордий за Олексу, що він уже мав своє пристанище, що ми могли уже зустрічатись не на вулиці, а у нього вдома і говорити те, що ми хотіли і як думали, це полегшувало і забезпечувало наше життя. Він працював кожного дня на велике місто і прикрашав його своєю працею, відновлюючи історичну правду столиці України.

З Іваном Власенком, який був родом з Сумщини, ми з перших днів як подружись, так і не розлучались до кінця життя. Нас об'єднував час, в якому ми жили. Ми і фізично були схожі одне на одного, мали тотожні характери і думки, разом переживали наші успіхи і невдачі. Ваня був тою людиною, з якою певний час я ділив все, міг поскаржитись в тяжкі для мене часи, обговорити плани і вчинки як мого, так і його життя. Це торкалось всього: і обговорення дівчат, які зустрічались на нашому шляху, і наших відносин до них, ділились грошима, які ми заробляли, хоча їх було небагато, але нам вистачало, щоб пристойно жити в такому великому місті. З часом ми були настільки схожі один на одного, що багато людей нас називали братами, і ми не заперечували, мабуть, якби в сім'ях брати так дружно жили, Україна давно б опинилась серед економічно-розвинутих країн світу і не маялась з протягнутою рукою по всьому світі

Ваня — автор прозових байок «Залп», «Едельвейс кохання», «Вага порожнечі», «Цап у капусті», «Ірпінські побрехеньки», повістей «Дорога до себе», «Олександр Палладін», «Над Сулою синє небо», а також романів «Остарбайтер», «Мертві не вміють мовчати», «Коли дозрівають каштани» і багато інших, є лауреатом премії Андрія Головка. Як сатирик він декілька оповідань присвятив і моїй особі і це було приємно читати про себе, так як це була його письменницька дружня оцінка.

З часом він перейшов в Спілку письменників і працював у відділі по прийому до спілки обдарованих людей, які проявляли свій творчий таланти. Робота була зовсім не творча, але в нього вивільнявся вільний час, який давав йому змогу займатись письменницькою роботою. Він в цей час пише автобіографічний роман «Над Сулою синє небо».

Ми зустрічались з Іваном Власенком майже кожного вечора, особливо після того, як він отримав у комунальній 3-кімнатній квартирі в новозбудованому в післявоєнні роки домі по вулиці Пушкінській шістнадцятиметрову кімнату. У нас з'явилося місце, де можна було провести разом довгі осінні і зимні вечори.

Згодом Ваня став хрещеним батьком моєї доньки Марини, а Олекса — хрещеним сина Тараса.

« На мою апробацію, а вона була перша з моменту створення інституту, тому в певній мірі це було дивовище, зібралися майже всі співробітники, а не тільки науковці, яких було менше 30 »

Апробація дисертації

Останній рік аспірантури я працював дуже інтенсивно над завершенням дисертації, проводив терапевтичні досліді на кролях, де за допомогою сконструйованого нами перфузійного апарата я в порівняльних експериментах підтвердив результати попередніх експериментів, що введення протипухлинних препаратів було більш ефективним, порівняно із системними методами введення аналогічних препаратів, а токсичних ускладнень було менше, оскільки перфузійне введення препаратів ми проводили на регіональному рівні.

З допомогою відпрацьованої методики по визначенню в тканинах і крові протипухлинних хіміопрепаратів етіленімінного і хлоретіламінного ряду — тіофосфаміду, бензотефу, циклофосфану, сарколізину вперше було показано, що ці препарати максимально накопичуються в легенях, печінці, селезінці, нирках і найменше в пухлинній тканині. Доказово підтвержені механізми такої низької концентрації протипухлинних препаратів в пухлині, особливо в центральній її частині. Встановлено, що вона зв'язана з дефектністю нутритивних (внутрішніх) капілярів, які відповідають за доставку кисню, глюкози, амінокислот і інших речовин. Це була перша несподіванка, яка уже на початку застосування хімотерапії, на яку покладали велику надію на вилікування від злоякісних пухлин, себе не виправдовувала.

Дослідники, в тому числі і такі великі вчені як Л. Ларіонов, М. Блохін, О. Філов, О. Чернов та багато інших, навіть мій учитель, вважали, що зміна в структурі чи у складі хімічної сполуки дасть можливість підвищити специфічність їх дії і зменшити токсичність дії на весь організм.

Проходив час, але цього не спостерігалось, убити ракові клітини різними за походженням протипухлинним препаратами дослідникам ні в одній країні не вдалось. Тоді вирішили комбінувати протипухлинні препарати різного походження з тим, щоб вони діяли на різні компоненти клітини, органів або цілої системи організму і таким чином підвищували протипухлинну ефективність

Володимир Мосієнко

кожного із застосованих окремо протипухлинних препаратів. Використовували різні комбінації препаратів, іноді спостерігали певний успіх, але вирішити радикально питання не вдалось до цього часу.

Не вдалося це зробити і мені з допомогою лікування перфузійним методом. Я отримав так як і всі 20—30 % і навіть 50 % затримки росту пухлини у кролів з карциномою Брауна—Пірс, алевилікувати їх мені ні в одному експерименті чи варіанті не вдалось. Хоч при перфузії хіміопрепарати здійснювали менший токсичний вплив на життєво важливі органи і системи організму.

Апробація кандидатської дисертації проходила в приміщенні пральні, так як іншого великого помешкання в інституті ще не було збудовано. На мою апробацію, а вона була перша з моменту створення інституту, тому в певній мірі це було дивовище, зібралися майже всі співробітники, а не тільки науковці, яких було менше 30. Головував професор К. Балицький, секретарем була Г. Кулик. Відкриваючи розширену апробаційну раду інституту, він не обмежив мене в часі виступу, тільки сказав: «Ми дали йому складну і важку тему, яку не тільки в Україні, але і в Радянському Союзі ніхто не розробляв і не застосовував ні в експерименті, ні в клініці. Даючи цю тему, ми не були впевнені виконає він її чи ні. Допливе до берега — значить виживе, а ні — то буде ходити постійно на інженерній ставці чи молодшого наукового співробітника, в гіршому випадку йому прийдеться залишити наш інститут».

Я зробив доповідь хвилин на 20, де на основі літературних даних показав, що представляє собою метод перфузії протипухлинних препаратів, його можливості, переваги перед системним способом їх введення, а також можливості введення великих доз одразу декількох препаратів з різним механізмом дії, які можуть підсилювати ефект кожного з них і не отруювати хворий організм, так як вище місця введення препаратів на артерію накладався джгут. Крім того підкреслив, що не зважаючи на те, що пухлина розвивається в хворому організмі, вона клінічно проявляється на регіонарному місці в органі чи системі, які найбільш ослаблені. А видалення пухлини чи знищення максимальної кількості ракових клітин може сприяти одужанню онкохворого. Відомо, що американці уже отримали перші позитивні результати перфузійного методу введення хіміопрепаратів. Подальше я показав розроблений нами перфузійний апарат для лабораторних тварин, методику проведення перфузії, її ускладнення, які зустрічались під час і в кінці її проведення, перші терапевтичні успіхи і перспективи застосування цього методу в клініці.

Було задано близько півтора десятка питань загального характеру по онкології, хіміотерапії, медицині, дивувались, як мені вдалось за такий короткий строк виконати такий обсяг роботи. Питали де я в клініці буду застосовувати цю ме-

тодику, при яких локалізаціях пухлин і яких нозологічних їх формах і стадіях захворювання. Тільки з часом я зрозумів, наскільки складна була моя тематика і чим людина менше знає, тим вона буває впевненішою і майже ні в чому не сумнівається. По великому рахунку з часом я б навіть не взявся за розробку і виконання цієї теми, так як вона в апіорі була безперспективною, як в медичному, так і в теоретичному плані. Але на той час науковцям, в тому числі і моєму керівникові Ростиславу Євгенійовичу і мені, вважалося, що вона дасть можливість успішно лікувати пухлинну хворобу. А під кінець своєї кар'єри я зрозумів, що дисертація мені дала стільки нових понять, розумінь підходів, методів, нових явищ і фактів, що інша вузька дисертаційна тема таких знань і фактів не дала б. Вона по суті перевернула мої уявлення по онкології, уявлення про виникнення, профілактику та лікування пухлин.

Галина Іванівна Кулик порадила мені попросити її чоловіка — кандидата медичних наук Марата Кондратовича стати офіційним рецензентом роботи. В той час він працював в інституті фізіології АН старшим науковим співробітником у відділі кровообігу. Коли я приніс йому рукопис дисертації на рецензію, він зустрів мене грубувато, спитав чому я взяв таку масштабну роботу для якої у нашому інституті немає ні апаратурної, ні методичної бази та й спеціалісти в Україні і Союзі теж відсутні. Я йому сказав, що тему не вибирав, вона була запропонована академіком Р. Кавецьким і іншої не пропонувалося. Вона була сучасна, потрібна клінічній онкології, повинна, як вважав академік, вирішити багато експериментальних, теоретичних і клінічних питань, на які інші методи не могли дати відповіді, а я згодився її виконувати із-за своїх незнань, некомпетентності і віри в могутність знань академіка і потрібність для онкологічних хворих.

«Ти, хлопчику, не знаєш навіть у яку ти встряв халепу, — сказав Марат. У вас і в інституті мало хто знає щось за цю тему, а головне — її нічим виконувати і немає експериментальних моделей на лабораторних тваринах, на яких її можна виконати». Я йому різко заперечив, сказавши, що перфузійний апарат було зроблено у експериментальному цеху заводу при їхньому інституті з допомогою їх директора Р. Поляка. В космічному бюро я дістав реле для апарату, а в експериментальному цеху «Червоного резинщика» — латексні трубки, оскільки тоді ще такого пластику окрім поліхронілвініла не було.

«Ладно, положи на стіл я подивлюсь тягне вона на кандидатську роботу чи ні, що і як доробляти і переробляти, щоб зробити їй науковий вигляд» — сказав Марат.

Я подякував за згоду зробити рецензію, сказав, що буду чекати відповіді, встав, одягнувся і пішов до виходу.

« Мені пощастило поїхати за кордон
у Польщу і Німецьку Демократичну
Республіку в якості лікаря, який
повинен був обслуговувати молодіжну
групу ЦК комсомолу України »

Робоча поїздка за кордон

Поїхати за кордон у наукову командировку чи в туристичну подорож в 60—80-ті роки при радянській владі навіть видатному вченому було майже неможливо. За три десятки років в наукові стажування чи відрядження поїхало менше 10 співробітників — це, зрозуміло, директор інституту Р. Є. Кавецький, а також син генерала КДБ, родич керівника Президії АНУ та деякі інші науковці, які мали родичів за кордоном.

Мені пощастило поїхати за кордон у Польщу і Німецьку Демократичну Республіку в якості лікаря, який повинен був обслуговувати молодіжну групу ЦК комсомолу України. Я був активним автором журналу «Знання та праця», а головний редактор М. Сорока був моїм добрим приятелем і посприяв у ЦК комсомолу України, щоб мене взяли лікарем для обслуговування секретарів обкомів комсомолу і співробітників центрального апарату комсомолу.

Мене, як пришлого, визивали в спецвідділ ЦК комсомолу, поясняли, в якій демократичній країні я живу і тому повинен нести передові комуністичні ідеї людям, з якими я буду зустрічатись в цих країнах. Крім того, не скаржитись на своє життя, не захоплюватися в магазинах і, не дай Боже, щось продавати. На двох інструкціях в апараті ЦК комсомолу пропонувалось не заводити розмови на побутові теми, висвітлювати майбутнє нашої країни, говорити про культуру й історію наших країн, не згадувати тіньові сторінки історії чи негативи комуністичної влади, стримувати себе на прийомах з випивкою, не приставати до жінок сумнівного поведіння. Можна дарувати і брати значки та незначні сувеніри з національним колоритом. Я зрозумів, що знову потрапив у середню школу і мені треба поводитись як вихований чемний слухняний учень.

Їхали ми до Варшави з Києва у вагоні не останнього випуску з двома інструкторами обкому комсомолу Рівненської області і представником Узбекистану — Карімом. Як він потрапив в українську делегацію, мені було незрозуміло. Він

Робоча поїздка за кордон

виявився дуже говірливим, з невеликим середньоазіатським акцентом. Мені здавалось, що він говорив більше всього про те, що знав або про що його учили говорити. Два інші супутники були більш мовчазні і говорили в основному між собою про домашні справи. Під ранок наш поїзд під'їхав до кордону з Польщею, де ми близько двох годин стояли поки змінювали радянські колеса на польські, рейки яких були трохи вужчі за наші.

Земля Польщі мене не вразила своїм виглядом. Навколо залізничної колії росли не породисті дерева, а чагарники, дикі трави, часто траплялися вапняні камені різного розміру. Ці землі не були схожі на наші полтавські чи київські чорноземи із миловидними річками та листяними лісами. Але будинки у них, звичайно, були набагато кращі ніж наші мазані під соломою хати.

Зустрічали нас на Варшавському вокзалі представники молодіжних організацій Польщі, а розмістили — у гуртожитку центрального молодіжного апарату. Годували нас у їдальні гуртожитку, якихось особливих страв не давали, ті ж наші супи, компоти, кури чи свинина, що готують і в наших кафе або середньої руки ресторанах.

Польська мова дуже близька до української, тому нам перекладач був непотрібний. З допомогою української мови і жестів ми могли розуміти, що хочуть поляки, а вони — розуміли нас.

Вранці після сніданку у нас була запланована екскурсія по місту, а після — обіду похід до музею Фредеріка Шопена та Лазенковського парку, знайомство із вечірньою Варшавою. В екскурсії по місту нам показали Королівський палац, старе місто, відстроений Варшавський університет, пам'ятник Адаму Міцкевичу та Палац культури і науки, побудований Радянським Союзом, як подарунок вщент зруйнованої німцями Варшави.

На третій день я відпросився у керівника делегації і поїхав в Інститут онкології Польської народної республіки познайомитися з науковою роботою європейського інституту, хоч і соціалістичного табору. З великими труднощами дібравшись до інституту, я підійшов в учену частину, представився хто я і попросив познайомити мене з науковими розробками в області хіміотерапії. У них відділу експериментальної хіміотерапії не було, в інституті був тільки клінічний відділ. Прилади і обладнання були застарілими, приміщення не відремонтвані, польські вчені в основному орієнтувались не на радянську науку, а на американську й ізраїльські розробки. Про перфузію, яку я розробляв, вони не мали і гадки, просили мене розповісти про цей метод введення хіміопрепаратів. Мені показали клінічне хіміотерапевтичне та променеве відділення, де онкохворі лікувались стандартними на той час методами. Не

вразила мене польська наука, я звідти для себе корисного майже нічого не виніс. Проте мене уже на той час вразило, що багато співробітників інституту, особливо середньої ланки, були вихідцями з України і Росії. Але тоді я на них дивився як на людей, які допомогли мені повноцінно спілкуватись із польськими колегами-онкологами, а не як заробітчани, які уже тоді, при «залізній завісі», старались виїхати навіть у ближнє зарубіжжя.

На наступний день нас поїздом Варшава—Краків відправили до одного із самих красивих історичних міст Польщі, яке найменше постраждало від німців у страшну війну. Вранці нас зустрічали керівники Краківського воеводства, третій секретар і декілька начальників відділів. Відбувся невеликий мітинг, де секретар — Єва Старчінська — виголосила невелику промову. Сказала, що вони раді зустріти українську урядову делегацію, яка одна із перших прокладає міст між нашими народами і це буде ще більше укріпляти добросусідство і дружбу між Польщею та Радянським Союзом. Аналогічні слова виголосив і наш керівник делегації, вони потиснули руки одне одному і мітинг так же швидко і закінчився, як і почався. Частину нашої делегації помістили в декількох невеликих автобусах, а керівництво, в тому числі і мене, запросили сісти в її службову машину. Мій керівник підійшов і сказав, що я лікар делегації і моє місце повинне бути в автобусі. На це Єва сказала, що хоче щоб я був членом переговорного процесу і приймав активну участь у напрацюванні спільного протоколу про подальшу співпрацю Кракова і Києва у політичній, культурній і туристичній сферах. Тому я мовчки сів на задне сидіння, свою сумку поставив в багажний відсік і коли весь каскад машин відїхав, ми рушили.

Всю делегацію розмістили у готелі недалеко від Старого Міста, а ми поїхали у Краківське воеводство, щоб у перший день перебування провести перемовини, які б давали нашим наступним туристичним фірмам, комсомольським і партійним осередкам підтримувати зв'язки з Краківським воеводством. Виявилось, що наша делегація була однією з перших в Кракові, якій були надані юридичні права встановлювати міжнародні зв'язки. Єва мене залишила у своєму кабінеті чекати, поки вона закінчить переговори з керівництвом делегації, а потім завезе у готель, де зупинилась наша делегація. По закінченні перемовин вона на своїй службовій машині відвезла мене до готелю, де для мене був заброньований окремих одномісний номер. Єва, володіючи вільно російською мовою сказала мені, щоб я устаткувався, відпочив, пообідав у ресторані готелю, а вечором вона заїде за мною і покаже вечірній Краків. Будучи скромною людиною і потрапивши перший раз за кордон, я не знав як себе вести, тим більше з такою високопоставленою персоною.

На душі у мене була якась тривога, почуття невідомості та інтересу, а що буде далі і чим це закінчиться. Історію Польщі я знав не більше шкільної програми, а про Краків, крім того, що це була давня столиця польських королів і їхній дворець Вавель я більше нічого не знав. Правда багато чув та бачив фільми про польську шляхту, яка у свій час володіла і поневолила більшу частину України. Останнє, що в мене роїлось у голові, це побачений мною в Києві спектакль у Російській драмі «Варшавська мелодія» з грую А. Роговцевої, який справив на мене незабутнє враження. Але це все були мої внутрішні спогади і переживання, з якими я не міг ні з ким поділитись.

Привівши себе в порядок, одягнувши парадну форму, я пішов пообідати. Слава Богу, ніхто, як лікаря, мене не потурбував, і я осиротіло, ні з ким не спілкуючись, під виглядом, що при переїзді з Варшави до Кракова дуже стомився, пішов у свій номер, щоб відпочити для вечірньої прогулянки із людиною, якої не знав і з якою мав провести цілий вечір. Десь близько сьомої вечора до мене в номер постукали, я відкрив двері і побачив молодого чоловіка середнього росту, який на ламаній російській мові сказав, що внизу біля машини мене чекає Єва. І ми пішли на прогулянку.

Я швиденько одягнувся в краще, що взяв з собою за кордон. Воно все було старомодне і зашкарубле, як і вся радянська влада. Легка промисловість Радянського Союзу була застаріла, нелюдяна і набагато десятиліть відставала від західного стильного одягу. Дістати щось гарне навіть у Києві можна було тільки у фарцовщиків та спекулянтів з великою переплатою. У мене на це не було ні часу, ні грошей, ні бажання. Я одягався так як всі прості люди і ніякої екстравагантною одежею чи взуттям не відрізнявся від них.

Підійшовши до Єви, я зніяковіло привітався і бадьоро спитав, що ми будемо робити і які у неї плани по відношенню до мене. Я також нагадав їй, що я лікар групи і можу знадобитися в кожную хвилину, якщо хтось захворіє. Вона зацікавлено подивилась на мене і скоромовкою сказала, що вже домовилась з керівником групи і він відпустив мене до 10-ї години вечора. Я подякував їй не розуміючи, що мені робити далі.

Єва підійшла до мене ближче і спитала: «Ми зробимо вечірню прогулянку пішки чи на моїй машині?» Я не звик їздити взагалі на машині, у нас в той час в інституті майже ніхто не мав машини. Усі їздили на громадському транспорті, який був дуже неприглядним, занедбаним. Але ти звикаєш і не замислюєшся, що «загниваючий захід» уже майже весь пересів на власні автомобілі, які уже тоді представляли собою «забруднювальні монстри ХХ століття». Я трохи замешкався, зробив паузу, подумав, що з нами буде ще й третя людина, а які будуть розмови я ще не

увяляв собі і тут же випалив: «Давайте зробимо пішу прогулянку, так більше буде вражень і вони надовго запам'ятаються». Вона тут же відпустила машину і ми попрощавшись з водієм направились на центральну площу.

Єва була невисокого росту із витонченою фігурою, стрункими ногами, які не в кожній дівчині зустрінеш, шатенка з повними губами, грецьким носом з невеликою горбинкою і добрими, величезними очима, що постійно посміхались.

Дивлячись, як я ніяковію і не знаходжу теми розмови, за яку можна було зачепитись, вона почала розповідати російською мовою про себе, свою сім'ю, роботу. Вона виросла в сім'ї лікарів і все своє свідоме життя хотіла стати лікарем. Але доля розпорядилася так, що вона попала в Оксфордський університет на гуманітарний факультет, вивчала досконально англійську, французьку і російські мови. Після закінчення такого відомого університету у неї була можливість залишитись в Англії, так як вона закінчила вуз з відзнакою, але вирішила їхати назад до Польщі у свій рідний Краків.

Влаштувалась спочатку помічником інструктора, потім інструктором, а згодом стала третім секретарем Польської об'єднаної робітничої партії Краківського воєводства. Ознайомившись з її біографією, яку я уважно вислухав, я розповів про себе. Сказав, що я аспірант науково-дослідного онкологічного інституту, уже закінчив свою основну частину роботи і прагну в наступному році захистити кандидатську дисертацію. Вона просила мене більш детально з перших рук розповісти, як живе радянська молодь, тому що в пресі постійно буває багато неправди.

Ми пройшли квартали Старого міста з Флорівнеськими воротами, центральну площу ринку, Ратушну башню, Успенський собор Пресвятої Діви Марії, Маріацький костел на березі Вісли, піднялися на королівський замок на Вавелі, а потім пішли до Краківської Академії і Ягелонського університету, де ми і завершили цей туристичний похід. У мене весь час не сходила думка, чому саме мене запросила Єва на прогулянку і чому саме мені вона приділила так багато часу. Вона мабуть прочитала мою думку і сама поспішила тут же сказати, що вона зразу, коли побачила мене, зрозуміла, що я вільна людина та ще й лікар, до звання якого вона благоволила з дитинства. І що взагалі я їй сподобався як людина, з якою їй буде приємно поспілкуватись наодинці. Тим більше її цікавили соціалістичні ідеали і вона хотіла поспілкуватись не з високопоставленими партійними чи комсомольськими босами, а з професіональним лікарем, який може більше і правдивіше розповісти про життя в Радянському Союзі.

Я подякував її і тут же запитав чи не закінчиться для нас ця прогулянка неприємними наслідками. Вона засміялась і сказала: «Ми вільні люди і можемо робити і поступати так як нам подобається, а не так як комусь це не подобається». Я їй тут розповів конспективно про спектакль «Варшавська мелодія», де розігрується трагедія між молодими людьми Польщі і Радянського Союзу, про наші соціалістичні обряди, звички, закони, які обмежують поступати згідно своїм почуттям, у нас завжди в таких випадках повинен включатись розум.

Вона пообіцяла, що наступного дня домовиться з моїм керівництвом і ми другу половину нашого часу проведемо в Ягелонському університеті.

Я не міг їй відмовити, таке в житті зустрічається можливо один раз, тим більше за кордоном, де людина починає почувати себе трохи більш розкованою ніж у своїй країні, організації, де тебе багато хто знає і постійно доводиться тримати себе із закусаними удилами, де кожний неправильний вчинок стає надбанням людей, які тебе оточують і може для тебе зіграти не завжди позитивну роль, навіть зіпсувати твою кар'єру і навіть життя.

Я поцілував її руку, яку вона охоче підняла, подякував за цікавий вечір, ми розпрощались і розійшлись.

Прийшовши в номер своєчасно до 11 години вечора, я передзвонив керівникові, що я на місці, запитав чи потрібна моя медична допомога, але виявилось, що усі делегати здорові.

Наступного дня до обіду нам запропонували оглядову поїздку по визначних місцях Кракова, а після обіду — вільний час з індивідуальними інтересами. Мене вразило місто Краків, яке було столицею Польщі до XVIII століття. Компактне, зручне для життя, з величезною кількістю історичних замків, художніх музеїв та релігійних соборів. У такому місті приємно жити і почувати себе вільною людиною. По темпу життя це місто нагадувало мені Полтаву.

Після обіду кожний був представлений сам собі, але керівник попросив, щоб ми по місту не ходили поодиночі, а краще по 2—3 людини, щоб не виникло якихось неприємних інцидентів або провокацій.

Після обіду Єва прислала за мною машину, щоб я приїхав до неї на роботу, а потім поїхати в Ягелонський університет на конкурс «Російської поезії і прози», де я був призначений членом конкурсної комісії на краще знання російської літератури. Про українську поезію і літературу і згадки не було, ніби її не існувало зовсім. Конкурс проходив у жіночому гуртожитку, де знаходився величезний актовий зал. Виявилось, що в Краків прибула урядова делегація очолювана Мі-

ністром освіти і науки Радянського Союзу і він заїде на конкурс і вручить призи кращим студенткам, які займають перші три місця.

Конкурс почався о 16 годині, звучали вірші Пушкіна, Маяковського, Єсеніна, уривки із романів Достоевського, Толстого, Шолохова та інших. Для мене було дуже незвично і незручно сидіти в президії, слухати конкурсантів, а головне — їх оцінювати. Я старався скромно і коротко оцінювати виступи конкурсанток після московських спеціалістів, які приїхали з міністром і заохотили провести цей конкурс.

В кінці виступу одна із студенток задала питання міністру, щоб він розповів про виставку художників-авангардистів у Манежі в Москві і пояснив, чому ця виставка не сподобалась Генеральному секретарю ЦК КПРС. Відомо, що преса радянського Союзу і світова неоднозначно трактує цей інцидент. Міністр розповів, що для нього така реакція М. Хрущова була несподіваною, інтелігенція Росії теж не зрозуміла позицію Генерального секретаря, коли він талановитих молодих художників називав нецензурними словами і пропонував їм виїхати за кордон, якщо їм не подобається соціалістичний реалізм.

Хрущов вважав, що творити треба те, що корисно для народу і для подальшого розвитку мистецтва. Картини повинні заохочувати радянського глядача, звеличувати його на ратні поступки, а не відштовхувати від себе. Далі він розповів про художників, звернувши особливу увагу на молодого талановитого скульптора Ернста Неізнестного та інших молодих художників. По реакції зали я зрозумів, що студенти залишилися не задоволені відповіддю міністра. Єва це відчула і подякувала усім, хто прийшов на цю цікаву і корисну конференцію і закрила її. В кінці приїхав міністр і вручив цінні подарунки — повні зібрання поетів і прозаїків, які звучали в цьому залі.

Після конференції Єва підійшла до мене і сказала, що після шостої години ми можемо зустрітись біля Центрального входу в Ягелонський університет.

Пообідавши, я пішов у готель, щоб трохи відпочити, прийняв душ, майже дві години поспав і зробив дві консультації нашим делегатам. В основному це були простудні стани після споживання морозива і холодних напоїв. Я сказав, щоб вони цей вечір провели у номері та відпочивали, так як завтра денним поїздом наша делегація відправлялась у Берлін — столицю Німецької Демократичної Республіки.

Ми зустрілись з Євою біля Ягелонського університету, який вразив мене своїми старовинними будівлями, архітектурою, картинним галереями, тут все старались зберегти таким, як задумували архітектори. Після 2-годинної

прогулянки ми направились в ресторан, де вечеряли, говорили та танцювали. У ресторані столики на 2 або 4 клієнтів розміщувались у нішах капітальних стін, і тому їх для сторонніх очей не було видно. Весь зал був затемнений, кругом стояв густий дим, який не давав можливості розгледіти відвідувачів. Моя візаві попросила мене почекати при вході, сама кудись нирнула у тютюновий дим і через декілька хвилин несподівано з'явилась із вичурним барменом, взяла мене за руку і ми пішли, поспішаючи за барменом, до вільної ніші. Там був вільний столик явно раніше замовлений і два стільці, які були приготовлені для нас. Праворуч тусклим світлом різного кольору миготіли лампочки, які не давали можливості розглянути стіни цієї ніші. Створювалось враження, що вона видовбана в склі і що їх робили для того, щоб створити найбільш комфортні умови для відвідувачів ресторану.

Коли принесли меню, Єва сказала, що за все це вона заплатить, тому можна вибирати те, що подобається. «Візьмемо Єреванського коньяку, — сказала вона. — Його я люблю і яке-небудь сухе угорське вино. Московської і столичної російської горілки брати не будемо — це ти і в себе можеш випити. А от закуски візьмемо польські. Вона заказала декілька м'ясних і рибних салатів, одне м'ясне і одне рибне блюдо, газовану воду «Швебс» і польську мінеральну воду.

Я був трохи спантеличений усім тим, що відбувається і знаходився в якомусь замороженому стані, мені здавалось, що це не реальність, а сон і я в ньому відіграю пасивну роль. Єву я фізично не сприймав, мені вважалося, що переді мною знаходиться тінь молоді жінки, яка старається щось добре зробити для мене і моєї долі. Єва зрозуміла, що я знаходжусь в загальмованому стані і вирішила розрядити обстановку тостом за українську і польську дружбу. Вона говорила про не зовсім дружню історію між нашими народами, але Господь Бог вирулює наші народи на довговічну співпрацю братніх слов'янських людей.

Після першого фужеру коньяку я прийшов до тями, трохи розслабився і це вона зразу ж відчула і налила коньяк у фужер для наступного тосту, який повинен був сказати я. Подякувавши за її вибір мене, я не побачив динаміки нашого майбутнього. Нас розділяли не тільки країни, соціальне положення, ідеологія, але й релігія. І за такий короткий час нашого знайомства, важко щось зробити одне одному, щоб прикрасило наше життя, відчуті наші почуття, зробити їх більш дієвими у нашому становищі.

Вона тут же перервала мене і запропонувала випити за мій туманний тост. Сказала, що треба жити зараз, нам гарно і ми повинні скористатись цією

миттю. «Ти мені сподобався, я можу сказати тобі це відкрито, і я хотіла доставити задоволення не тільки собі, а й тобі, якщо ти не заперечуєш нашій подальшій зустрічі. Ми вільні люди, я розлучена, а ти ще юнак, який повинен створити для себе сім'ю. Але це тільки правильні слова, мені в ці хвилини добре, я надіюсь і тобі теж, тому продовжимо цей для мене прекрасний вечір», — сказала вона.

В ресторані був живий оркестр, який грав самі останні хіти західної музики. Загнали танго і я, щоб розрядити нашу серйозну розмову, запросив її станцювати в залі. Вона із задоволенням дозволила станцювати танго, подала руку до якої я вперше доторкнувся і взявши її правою рукою за талію, ми вийшли з кельї, закривши шторою вхід в номер. В залі було сильно накурено і вентилятори явно не справлялись з нагнітанням свіжого повітря. Я повів її в центр зали, схиливши голову на моє плече ми в такому стані склали одне ціле, я навіть відчув биття її серця. Ми, повільно танцюючи, опинились під кондиціонерам. Я давно не відчував такої теплоти, фізичного і душевного комфорту, хотілось щоб воно продовжувалось, як можна довше. Але музика раптом обірвалась. Вона ніби проснулась, стрепенулась і сказала: «Мені так було з тобою гарно, що я хотіла, щоб такі почуття продовжувались весь вечір. Ти прекрасно танцюєш і прижавшись до тебе, я почувала себе хоча на мить щасливою жінкою».

Піднявши ще один тост за нас, я відчув, як коньяк робить мене вільним, розкутим. Ми жваво допивали угорське вино «Токай», закінчивши солодкими стравами.

Вийшовши із ресторану опівночі, я вирішив провести Єву додому, хоч розташування вулиць міста я не знав. Добре, що вона жила зовсім близько від університету. Ми ще трохи пройшлися по нічному місті, це був прекрасний нічний Краків. Але ми вирішили пройтись по нічному місті, вона хотіла показати мені прекрасний нічний Краків і ще довше побути зі мною наодинці в нічному місті. До її дому ми прийшли десь близько третьої години ночі. Нам не хотілось розходитись, але життєві обставини часто сильніші за наші бажання і треба розстатись. Я почув спиною, як вона спостерігає за моїми рухами, моїм віддаленням у майбутнє.

Згодом я швидко дійшов до свого готелю. На рецепшені мене чекав керівник і його заступник, я думаю, що він був із КДБ, які завжди супроводжували делегацію, частіше коли вона виїжджала в капіталістичну країну. Вони уже повідомили консула, поліцію Кракова про моє зникнення, яка почала розшукувати мене, оскільки об 11 годині ранку ми повинні були відїжджати до Берліну.

Мене змусили написати пояснювальну записку, де, з ким і чому я відлучився в такий пізній час і чи мав я мету залишитись у Польщі. Мене хотіли зранку депортувати в Україну, де я повинен був бути суворо покараний за своє свавілля за кордоном.

Десь близько 10 години ранку, мене змусили зібрати свої речі і хотіли відправити в Україну. Але керівників викликали в Краківське воєводство. Не знаю що їм там говорили, яка була розмова і на якому рівні, але коли прийшов керівник, він сказав: «Дякуй полякам, що вони більш милосердні ніж ми, вони заступились за тебе і просили не зчиняти із цього банального поступку галасу на дві країни. Треба спустити на гальма і не піднімати і не роздувати із цього життєвого поступку важкий злочин, тим більше між нашими братніми народам». Від мене попросили вибачення (я до цього часу не знаю за що) і в майбутньому так не поступати, пам'ятати про високе моральне становище громадянина Радянського Союзу. Але, сказали вони, коли приїдемо додому прийдеться з Вами розбиратись.

На пероні я не побачив Єву, вона не приїхала проводити нашу делегацію, але до мене підійшов її керівник, віддав непомітно записку і сказав, що Єва дякує мені за проведений разом незабутній час.

В записці вона вибачалась, що не може приїхати попроситись зі мною, написала свою адресу та надію на близьку зустріч в Києві.

В Німецькій Демократичній Республіці наша туристична група відвідала Дрезден, Лейпциг і частину Берліну. Мені в Німеччині, особливо в Берліні, заборонили виходити самому, тільки в супроводі двох напарників, які були прикріплені до мене. Я все ще не міг відійти від Польщі, від тих вражень і знайомства, які змінили моє ставлення до життя, положення простої людини, яка опинилася за кордоном, про життя радянської людини і про ту брехню, яка оточувала мене на всіх рівнях в Радянському Союзі.

По віку я вже вийшов з комсомолу і не хотів вступати в комуністичну партію. Мої погляди були набагато лівіші, ніж сподівалася партія, тому мене викликали на вул. Володимирську, просили розповісти, що зі мною сталося і чому я не дотримувався тих інструкцій, які нам начитували перед поїздкою. В комітеті я збрехав, що ввечером заблуdivся і довго блукав поки знайшов свій готель. Каявся, що пішов сам на екскурсію по нічному місті. Мене після цього не посадили, не зробили догану на роботі, але попередили, що вам довго прийдеться чекати, поки пустять за кордон, неважливо куди — у країни соціалістичного табору чи в капіталістичні. І я був 10 років невиїзним ні на які конференції чи в туристичні поїздки.

« Мені вважається, що шлюби між
людьми плануються на небесах
Господом Богом, а реалізуються на
Землі людьми »

Маргарита

Кожного літа на канікулах, які в аспірантів тривали два місяці, я завжди їхав на батьківщину в Зіньків до батьків. Тільки там я міг повноцінно за свої незначні кошти відпочити, порадувати і допомогти своїм батькам, зустрітись із земляками і однокласниками. Батьки і старша сестра Марія постійно насідали на мене, щоб я женився, уже з мого класу не осталося жодного однокласника, який би не женився. Батьки радили мені знайти місцеву дівчину — зіньківчанку, з нею буде простіше і легше жити. Їм було шкода, що я багато років проживаю один у великому місті і що у мене немає близької людини, яка б допомогла у біді і радості.

Приїхавши із відпустки до Києва, я поринув весь у роботу. Треба було її дописувати, уточняти, правильно оформляти згідно вимог Вищої атестаційної комісії, яка розміщувалась в Москві і не дуже охоче ставилась до українців. Тоді комп'ютерів ще не було, всі роботи проводились на друкарських машинках, в основному на «Україні». Імпортних машинок таких як «Оптіма» було дуже мало (особливо з імпортним шрифтом), а друкарська машинка «Україна» була незграбна, незручна в експлуатації, часто ламалась, що затримувало такий дорогий аспірантський час.

Я не вмів працювати на друкарській машинці і по ходу оформлення дисертації поступово почав оволодівати цим нехитрим майстерством. Я грав на акордеоні і пальці мої швидко пристосувались до друкування російського і українського текстів, гірше було з іноземним, де латинський шрифт розміщувався в іншому порядку, тому треба було тривалий час шукати потрібну букву і одним пальцем нажимати необхідну літеру.

Я міг працювати на роботі до 11—12 годин ночі, оскільки у мене час навчання і роботи був не лімітований. Та окрім мене допізна залишались і інші аспіранти і співробітники, особливо в холодні пори року.

Маргарита

Часто стала залишатись і Маргарита Сиволобова, з якою мене познайомили коли я поступив в аспірантуру. Вона мала середню спеціальну медичну освіту лаборанта, що допомагало їй добре орієнтуватись у проведенні дослідів на тваринах, грамотно і з великою легкістю освоювати різні методи гематологічного і патофізіологічного профілю.

Вона залюбки справлялася з виконанням тих чи інших дослідів, експериментів, які проводила для Зінаїди Павлівни Булкіної, яка була її шефом. Маргарита доробляла якісь лабораторні справи і цього літа поступила на вечірній лікувальний факультет Київського медичного інституту. Спочатку вона заходила випадково, спорадично, інколи пропонувала свої послуги, особливо коли бачила, як я мучився за друкованою машинкою. Потім її допомога збільшувалась, вона стала частіше заходити, сміливіше пропонувала свою допомогу в експериментах чи друкуванні звітів або наукових статей. За допомогу в моїй роботі я пропонував їй гроші, але вона з образою відмовилась.

Інколи з нею я затримувався до пізньої ночі і проводив її додому. Іноді ввечері Ріта приходила в мій кабінет, щоб допомогти мені закінчити досліди і разом піти додому, або в кіно чи театр. Часто супроводжувала нас її найближча подруга Олена Ветрова. В подальшому вона разом з моїм другом Іваном Власенком стала хрещеною нашої доньки Марини, а з братом Ріти Ігорем — сина Сергія. Хрещеними другого нашого сина Тараса стали Олекса Мусієнко і подруга Ріти як по медичному інституту, так і на все життя Людмила Тимченко.

Як правило, ми 38 автобусом їхали до вул. Прорізної, а потім пішки піднімалися до вул. Кірова. Ріта жила на Печерську навпроти Маріїнського парку (тоді — імені Ватутіна) і Будинку офіцерів. Прощаючись, я йшов на свою Володимирську вулицю до хазайки, яка все більше прив'язувалась до мене. Вона розповідала мені всі новини, що почула по радіо, яке працювало цілодобово, потім ми пили чай і далеко за північ лягали спати.

Пізніше, коли Ваня Власенко отримав кімнату на вул. Пушкінській, я збігав до нього і нам було так цікаво бути разом, що ніякісінька різниця в професії не могла роз'єднати наше спілкування. У нас було стільки спільного, нам потрібно було так багато розказати одне одному, що для цього ніколи не хватало вечора, особливо коли у нас було що випити і чим закусити. Ми з ним ніколи не говорили про гроші, багатство, якісь зарубіжні поїздки. Нас влаштовувало все те, що було навколо нас і ми, чесно і творче працюючи, хотіли його покращити, кожний на своєму місці. Говорили часто про дівчат взагалі, так як конкретних у нас не було ні в нього, ні в мене. Олекса Мусієнко уже тісно і часто зустрічався з Галиною Гріневич, яка була аспіранткою радіофізичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка.

Робота добігала кінця і ми з Рітою все частіше залишалися наодинці в лабораторії, вечорами іноді ходили в кіно або в Маріїнський парк. Ми розповідали одне одному свої короткі, мабуть, не дуже оптимістичні біографії.

Із її уст я узнав, що вона народилася в Ленінграді в сім'ї юриста і домогосподарки. Коли розпочалася війна, Ріту разом з братом Ігорем, старшим за неї на 5 років, було вивезено із ще не блокованого міста. По дорозі поїзд розбомбили, але вони уцілили і потрапили в дитячий будинок в село Окуловку Новгородської області. Через якийсь час батьки їх розшукали і ще встигли повернути в Ленінград. З часом вона з братом і мамою були евакуйовані в Новосибірськ. В 1944 році батько забрав їх, відвіз спочатку під Москву в Подліпки, а звідти по його призначенню в Київ. Там вони отримали дві кімнати в трикімнатній квартирі по вулиці Кірова (зараз Грушевського) навпроти Маріїнського парку. В 1947 році батька арештували по «справі юристів», а десь через рік випустили і виправдали, але за цей час поки батько був в тюрмі, сусіди по квартирі забрали собі більшу кімнату і вони всі залишилися в меншій. Далі — навчання в 78 селітній школи, в який із-за її територіального розташування було багато дітей номенклатури.

Коли ми познайомилися, Ріта жила разом з матір'ю, її батько Дмитро Андрійович після 20 років шлюбу, пішов із сім'ї до іншої жінки. Спочатку повернувся в Ленінград, а через декілька років по здоров'ю переїхав в Одесу. Мати залишилася з двома дітьми 13 і 18 років, яким необхідно було дати вищу освіту, про що в той час мріяли майже всі випускники шкіл.

Брат Ігор вступив до Київського університету на юридичний факультет. Достатки їх були невеликі, її мамі приходилось трудитись, щоб вижити і дати дітям освіту, вона пішла працювати на завод «Арсенал». Батько фінансово допомагав сім'ї не регулярно. Але періодично визивав їх до себе: Ігоря в Москву, коли був там в командировці, Ріту — на літо в Ленінград, а згодом в Одесу. Через 20 років він повернувся до мами в Київ. Тому ця сім'я знала горе не тільки під час війни, а і в післявоєнний час. До всього ще і прийшла біда — Ріта захворіла, в 10-му класі майже повністю втратила зір, але отримала атестат без задачі екзаменів авансом за гарне навчання. Після довгого лікування зору Ріта вирішила стати лікарем. Через небезпеку напруження зору лікарі заборонили дівчині вступ в інститут і щоб не втрачати час прийшлося поступити в медичне училище на відділ фельдшер-лаборант. Після закінчення училища в 1958 році Ріта і ще дві її сокурсниці по заявці академіка Р. Кавецького отримали направлення лаборантами в лабораторію радіоактивних ізотопів при Київському науково-дослідному рентгено-радіологічному і онкологічному інституті МОЗ України. Оскільки на роботі з ізотопами

в інституті не було дозволу, то досліди проводились без засобів захисту, окрім фартуха та рукавичок. В цей час Ріта могла схватити певну радіоактивну дозу. В 1960 році разом зі співробітниками цієї лабораторії вона перейшла до тільки що створеного інституту, але під тиском брата залишила роботу з радіоактивними ізотопами і перейшла лаборантом до Зінаїди Павлівни Булкіної.

Ми звикали одне до одного, мені було цікаво і комфортно, коли Ріта знаходилась поруч. Я відчував, що наші стосунки стають більше ніж дружніми. Мені вважається, що шлюби між людьми плануються на небесах Господом Богом, а реалізуються на Землі людьми. Ми дійшли з Рітою до таких стосунків, що нам уже ніхто не був потрібен і ми могли бути довгий час разом.

Я розповів Івану і Олексі, що в мене з'явилась дівчина і вона не проти зв'язати свою судьбу з моєю. В один із весняних вихідних днів ми всі разом поїхали в Боярський ліс, щоб відпочити від міської метушні і познайомити Ріту з моїми друзями. Вона їм сподобалась і через деякий час повноцінно ввійшла в нашу компанію. Проводячи вечорами її додому, ми уже подовгу стояли на сходах в під'їзді, де вже тоді не було світла, чи на лавочці в Маріїнському парку. Це викликало великі почуття, які нам було важко стримати поки не з'являвся рідкий прохожий і не порушував нашу зустріч. Такі відношення поглиблювались, становились необхідністю в нашому житті. Я був у неї дома, познайомився з мамою — Ольгою Іванівною. Вона мені сподобалась, тут же накормила і за обідом розпитувала про мою сім'ю, рідних, хто вони, чим займаються.

Влітку на канікули я запропонував Ріті поїхати в Зіньків, щоб провести разом відпустку, показати її своїм батькам і старшій сестрі. Уже тоді почав курсувати кожного дня великий львівський автобус Зіньків—Київ і через майже вісім годин ми приїхали вночі в Зіньків до батьківської хати.

За вечерею мої батьки розпитували Ріту про її сім'ю, про матір, батька, де вчиться брат, де живуть у Києві. Я не шукав багатств, впливових родичів, я хотів для себе і своєї сім'ї створити нормальні умови життя.

Вранці за сніданком батько спитав чи має вона бажання вийти заміж за його сина, сказав, що він поважає мій вибір і що з нашої сторони ніяких перепон не буде, а тільки посильна допомога, якщо буде повага до них з боку Ріти. Звертаючись до мене, він знов повторив: «Пам'ятай сину, що в нашій сім'ї женяться один раз, а береш ти дівчину серйозну і ми даємо своє батьківське благословення. Хай і Бог благословить вас на довгі літа жити в спокої та злагоді».

У нас було обмаль часу, тому ми мало з'являлись на людях, більше були у батьків під час сніданку, обіду і вечері. Показувати вигляд вечірнього міста не було сенсу,

так як воно з настанням темряви занурювалось повністю в неї, як під час нальоту ворожої авіації, правда, декілька електричних лампочок мерехтіли в центрі міста та на початку деяких магістральних вулиць. Наприклад, на нашій Жовтневій вулиці влітку ні одна лампочка в той час не горіла, тому ходити по вечірньому Зінківці можна було безпечно тільки тоді, коли світив повний місяць. Місто було невелике, але з дуже красивими старими будівлями в центрі, як я писав раніше, збудованими ще Воздвиженком. Місто дуже зелене, по центральній вулиці по обидва боки засаджене яблуневими і вишневими деревами і голодний подорожник чи мешканець міг безкоштовно з'їсти на свій смак те чи інше яблуко.

Але цю красоту можна було побачити тільки вдень, коли стояла страшна спека і ми віддавали перевагу річці Ташань, яка хоч і коло нашого містка була не дуже глибока, але в деяких місцях були красиві плеса-пляжі, де можна було поплавати і на чистенькому березі загоріти. Вечорами ходили в кіно, в прекрасний кіно-театр. Благо було, що картини кожен 2—3 дні міняли і завжди можна було тут побачити цікаві фільми.

Дуже часто вечорами до батьківської хати заходили ближні сусіди — тітка Мотька, по вуличному Шумейчиха, у якої в Голодомор померли майже всі діти, залишився тільки один син, а також тітка Морозиха. Обговорювали всі останні новини, які траплялись в місті, хто помер, хто народився, які ціни в магазині, на базарі, що в кого виросло на городі, обговорювали багато інших господарських нагод. Про державні діла майже нічого не говорили, телебачення у місті не було, користувались тільки радіоточками та й тими обмежено, бо треба було колупатись на городі або по господарству. Політики і державники були так далеко від них, а вони від політиків і запроси та й можливості у них були такі скромні, що вони жили самі по собі, а правителі по собі. Ритм життя людей тут був дуже повільний. Жили бідно, в турботах, але з вірою в краще майбутнє і у неділю чи свята пісні було чути ледь ні в кожній хаті, чого зараз в Зінківці зовсім немає. Людей цікавило тільки те, що вони бачили навколо і що нагально потрібно було для того, щоб не жити, а вижити.

Пили чай, а по святах і по чарці самогону та сідали грати до пізньої ночі у підкидного дурня. Грали вони усі майже професійно, а ми з Рітою частенько програвали, в основному із-за неї, найбільш слабого грача. Бувало так, що вона програвала, навіть маючи в руці козирні карти, після чого іноді плакала. Тоді нам в допомогу давали третього, когось місцевого, і тоді грали вже 3 на 3. Тут ми хоч якось показували, що теж можемо іноді вигравати. Грати було дуже цікаво, так як гра постійно супроводжувалась всякими приказками, особливо це виходило у моєї мами і баби Мотьки: «До козиря ще і ума треба». Під кінець відпустки ми вже грали набагато краще.

Зіньків місто невелике, майже всі знають одне одного і всі події. Тому стали питати у батьків, чи не з нареченою нарешті син приїхав. Мені теж доводилось відповідати на такі запитання і пояснювати, хто вона така. Ми ще і самі не усвідомлювали, хто ми. Проведений разом час ще більше зблизив наші серця і душі. Ми почали більше розуміти одне одного. Оспіване в піснях і описане в романах кохання ми розуміли і переживали по-своєму, без показових емоцій на людях. Та і мені уже було не двадцять, а майже тридцять один рік, що теж відкладало свій відбиток.

Весілля ми пообіцяли зробити восени, після захисту моєї кандидатської дисертації і, можливо, при отриманні однокімнатної квартири, яку мені пообіцяв директор і на яку я вже оформив деякі потрібні документи. Для запрошення ведучих спеціалістів з інших міст Союзу нашому інституту виділили протягом 1963—1970 рр. десь близько 30 квартир. Я був впевнений, що Ростислав Євгенійович мені допоможе отримати квартиру. Правда отриманню ордеру на цю квартиру намагалась помішати Алла Воронцова, яка відала в місцевому комітеті інституту житловим сектором. Вона хотіла, щоб ця квартира дісталась її знайомій. Головне, що на моїй стороні був директор інституту Ростислав Євгенійович, який хотів мене бачити науковим співробітником, перспективним, з оригінальним мисленням. Він ставив на мене великі надії, оскільки я мав гарну вищу освіту — лікувальний факультет Київського медінституту, диплом — онколога-хірурга Інституту удосконалення лікарів, проходження аспірантури в його інституті, де він був безпосередньо моїм керівником — все це давало йому право дати мені житло і залишити в інституті молодшим науковим співробітником. Але коли ти стоїш по науковим висловлюванням, методичним підходам, оригінальним рішенням тієї чи іншої задачі не на два-три шага вперед, а на півроку чи рік, у тебе з'являються задрісники, які роблять із під тишка все, щоб ти не відбувся. В нашому інституті це був А. Бикоріз, А. Воронцова, К. Балицький, який був зам. директора по науці. Він в той час казав мені: «Вовочка, почекай, ти ще молодий і не киянин, отримаєш пізніше, як захистиш дисертацію». І в наступному транші дачі інституту квартир мене було викреслено.

Як мені сказала Ріта, якимось Ростислав Євгенійович спитав її, коли Володя отримає квартиру і коли він почув, що поки не отримує, зразу спустився на 1-й поверх інституту на засідання місцевого комітету. Завдяки його втручання я отримав квартиру. Сама ж А. Воронцова на сім'ю із 3-х чоловік отримала в цьому домі 3-кімнатну квартиру.

Місцевий комітет інституту своїм рішенням нарешті виділив мені однокімнатну квартиру по вул. 40-річчя Жовтня напроти Голосіївського парку, недалеко від інституту і ВДНГ. Будівельники вже закінчили 9-поверховий цегляний дім і ме-

ні Московський райісполком виділив на останньому поверсі першого під'їзду однокімнатну квартиру з кімнатою 17 м², з паркетом, 4,6 м² кухнею, сумісним з ванною туалетом і майже 2 м² вітальнею. Людина з квартирою, на мій погляд, ставала вільною людиною, а головне більш незалежною, яка могла рішати свої мрії і здійснювати свої цілі.

Отримавши ордер на квартиру, я тут же поставив замок, купив розкладушку і матрац і переїхав до нової квартири, яка ще була малопристосована до життя. Ще не було води, газової плити, не убране технічне сміття, але були цілі шпалери і вікна, закривались двері — це дало мені можливість жити в цьому помешканні. Ріта вечорами допомагала мені привести квартиру до житлового вигляду. Я був безмірно щасливий, що отримав безкоштовно однокімнатну квартиру, яка дала мені можливість вирішити багато житлових питань. Маючи квартиру, я отримував постійну прописку, а вона давала мені можливість працювати у Києві влюбій установі чи закладі, а також вирішувати мої сімейні стосунки.

Я поїхав до своєї хазяйки Софії Арнольдівни Кельберін. Вона майже не ходила, з великою напругою пересувалась з двома палицями по кімнаті і до кухні, але ще могла обслужити сама себе, коли їй приносили далекі родичі продукти і предмети першої необхідності. Як я писав, вона була начитана, розбиралась в політиці, культурі, музиці, театрі і приходилася далекою родичкою відомому артисту Сергію Образцову — відомому директору Московського лялькового театру. Софія Арнольдівна призналась, що дуже прив'язалась до мене і відносилась майже з материнською любов'ю. Вона була знатного єврейського роду з родини юристів. Жила і лікувалась багато років за кордоном у Франції, Німеччині та Італії, але хвороба від неї не відступила. Після смерті чоловіка вона збідніла, продала багато оригінальних речей та родинних реліквій і тим самим підтримувала своє життя інваліда, який прикутий до своєї квартири. Бог не дав їй дітей, тому нею опікалися рідні та друзі по давній роботі.

Коли я виїжджав від неї, вона розплакалася і сказала, що такого квартиранта у неї уже не буде. Після мене вона вирішила нікого не брати на квартиру. А проводжаючи, нагадала, щоб я завжди відносився з повагою до євреїв, вони кругом ізгої, а завдяки ним цивілізація рухається прискореними темпами, серед них були кращі філософи, вчені, музиканти, художники, математики. Без сумніву, коли б не було такої народності, наша сучасна цивілізація й культура дуже б збіднили.

Через два роки після того, як я її залишив, вона померла в бідності, але не в самоті. Єврейська община її достойно поховала, правда я не знаю на якому кладовищі і кому дісталась її комунальна кімната. На жаль, я не був на похороні, оскільки про її смерть дізнався пізніше від сусідів.

На пам'ять про неї в мене залишився її подарунок, який Соф'я Арнольдівна зробила мені на день народження — книга «І. І. Левітан» 1913 року видання з написом «Во имя наших добрых отношений, во имя полюбившихся Вам искусства и личности Исаака Ильича Левитана, — прошу Вас, Владимир, непредвзято и честно пересмотреть один «проклятый» вопрос. Случайно встретившаяся на Вашем пути Соф'я Арнольдовна Кельберин. Киев над Днепром 23 февраля 1962 г.»

З'явившись на роботі, я подякував за квартиру Р. Є. Кавецькому, секретарю партійної організації Р. М. Акимовій, голові місцевкому А. Зіневичу, який попросив стати його замісником. На цьому виборному посту я пробув 19 років, відпрацьовуючи безкоштовну квартиру. Р. Є. Кавецький при моїй подяці сказав, що я тепер повинен влаштувати своє особисте життя і віддати свої сили для вивчення канцерогенезу злоякісних клітин та знайти лікувальний протипухлинний препарат, який би не просто лікував рак, а викикував людину від цієї страшної хвороби. «Поки я Вас беру молодшим науковим співробітником, — сказав він. — а захиститесь, тоді будемо думати, що з Вами робити». І побажав успіхів у науковій роботі та бути опорою інституту, втілювати все нове, що появлялось у світі в онкологічній науці. І я вважаю, що достойно проніс його побажання, працюючи більше ніж 57 років в Інституті, подовжив і примножив його на правлення «Пухлина і організм», яке він почав розвивати, ставши директором нашого Інституту, який зараз називають «Інститутом Кавецького».

Я поринув з головою в облаштування свого житла і офіційного оформлення кандидатської дисертації. Без сумніву, ні Рітині, ні мої батьки не були такими можливими, щоб можна було благоустроїти квартиру на гарному естетичному рівні, а моя зарплата молодшого наукового співробітника у 83 карбованці (ще і з вирахуваннями) та і згодом стипендія Ріти у 28 карбованців в медичному інституті не давала можливості безбідно прожити від зарплати до авансу і потім знову до зарплати. Дрібниці я ще міг купити, але на більше навіть не зазіхав, а треба було обставити кімнату і кухню меблями, щоб нормально жити, привести наречену у добре облаштовану квартиру, де можна було б комфортно жити. Таких можливостей у мене не було, я вже тоді мало консультував хворих та взятюк не брав, мене вони принижували, робили мою професію дуже залежною від хворих, були іноді якісь пляшки з коньяком. Тим більше у багатьох випадках я не міг нічого зробити з цією хворобою, ми не вміли ні тоді, ні тепер лікувати рак і встановлення правильного діагнозу нерідко з часом закінчувалось смертю.

Далі почався потік земляків. Спочатку перепусткою для земляків був пароль «Я із Зінькова» і мені приходилось хворим уточнювати діагноз, направ-

ляючи в те чи інше відділення, просити зробити операцію чи полікувати хіміотерапією, або провести опромінення та ще нерідко залишити ночувати у себе дома. Благо, що в Радянському Союзі працювала система медичного забезпечення М. Семашко і 49-та стаття Конституції України про безплатну медицину. Тому хірурги-онкологи брали гроші, але не настільки великі, що хворий, як тепер, повинен продавати квартиру. Обмежувались привезеною домашньою птицею або невеликою сумою грошей.

Одного разу я стикнувся з радикальною субтотальною резекцією шлунку по поводу раку шлунку у чоловіка батькової рідної сестри С. Білана. Зроблена проф. Слінчаком С. М. операція закінчилась на 5 добу розходженням швів, перитонітом, а на 12 добу смертю родича. Відношення до мене, як спеціаліста, як і до мого батька, в Зінькові зразу ж погіршилось, а потім і зовсім зіпсувалось із тіткою Настею, яка проживала у м. Гадяч. До цього необхідно було звикати і розуміти, що важко вилікувати, або суттєво покращити стан хворого після таких страшних деструктивних маніпуляцій — операцій або хіміотерапії чи опромінення. Відомо, що десь близько 30 % таких хворих помирають в перші 3—6 місяців, а 30 % — протягом першого року після «радикального лікування». Але я тоді ще вірив, як і всі, у позитивні і ефективні методи такого цитотоксичного лікування.

Ми з Рітою часто зустрічались із моїми друзями — Олексієм Мусієнком, який уже був головним редактором газети «Київський комсомолец» і Іваном Власенко, що працював у цій же редакції, а згодом — багато років у газеті «Урядовий кур'єр». Вони обидва закінчили факультет журналістики Київського університету ім. Шевченка і вже крім своєї журналістичної діяльності почали писати книжки. Їм подобалася Ріта, також я їх познайомив з її мамою і братом, вони оцінили мій вибір, а це означало, що ми могли приходити до них на відпочинок, разом проводити вільний час, особливо у святкові та вихідні дні. Нам було цікаво зустрічатися з ними. Олексій уже тоді мав доступ до секретних матеріалів і розповідав такі речі, які ми не могли отримати ні із поточної преси, книжок чи телебачення — де лилась постійно суцільна брехня про наше життя, економіку Радянського Союзу, добробут і соціальний рівень наших людей.

Мені вважається, що шлюби між людьми плануються на небесах Господом Богом, а реалізуються на Землі людьми. Ми дійшли з Рітою до таких стосунків, що нам уже ніхто не потрібний був і ми могли бути довгий час разом не надаючі одне одному. Питання одруження було вирішено і ми почали готуватись до шлюбу.

Приїхав батько подивитись на квартиру і допомогти грошима, щоб купити необхідні меблі, на яких можна нормально поспати, сісти за стіл пописати, або сім'єю нормально поїсти. Ми купили диван-ліжко, розкладний стіл, чотири стільці. Радощі переповнювали мою душу. Дякуючи моїй родині, ми по мінімуму обставили мою однокімнатну квартиру. Мінімальний комфорт прискорив моє весілля з Рітою і оформлення дисертаційної роботи під назвою «Разработка методики перфузии таза и применение ее для лечения экспериментальных злокачественных опухолей», де я розробив методику перфузії тазу у кроликів (введення в регіональну артерію великих доз протипухлинних препаратів) для лікування карциноми Брауна-Пірс, перещепленої внутритестиккулярно.

Грошей на весілля у нас не було, тому Рітин брат Ігор і його жінка Ніна запропонували нам провести весілля в їх квартирі. Там можна було розмістити чоловік 25 і це нас влаштовувало, оскільки на більшу кількість гостей у нас просто не було грошей, тим більше мої батьки витратились, щоб купити меблі у нову квартиру.

Ми розписалися в грудні 1964 року 16 числа, яке потім стало нашим сімейним числом, в якому майже усі важливі, щасливі і вдалі події для нашої сім'ї часто проходили саме 16 числа. Розписали нас на Печерську, в «шоколадному» міському будинку одруження, свідками були Олена Ветрова і Іван Власенко — найближчі друзі на той час, які залишились надійними друзями на усе життя.

Весілля було скромним. Приїхали мої батьки з 6-річною племінницею Ніною і батько Ріти Дмитро Андрійович. Були на весіллі мої друзі і її подруги. Мама Ріти і її брат подарували нам Броварську кухню, якраз по розміру нашої кухні в квартирі і на додачу Ігор привіз з-за кордону на весілля білу нейлонову сорочку. Також дарували гроші, предмети вжитку, говорили багато добрих слів, бажали багато дітей і красивого щасливого життя. Опівночі гості почали розходитись, якихось казусів, неприємних епізодів, спорів не було. Всі, як пізніше ми знали, були задоволені нашим весіллям. Про це говорили багато із присутніх родичів Ріти, хоч деяких із них через мале приміщення ми не запросили і це була наша помилка і образа на все життя. Від своїх однокласників, земляків і родичів ми отримали багато телеграм-поздоровлень.

Одружившись, ми почали облаштовувати свій побут, своє сімейне гніздо, для якого потрібно було багато речей, щоб нормально жити і працювати. Купити щось необхідне тоді було майже неможливо, все треба діставати, або через знайомих, або переплачувати великі гроші. Наприклад, нам був потрібен

холодильник. Прийшлося через мою двоюрідну сестру Зіну діставати його в Черкаському облторзі. Але вона змогла дістати тільки холодильник «Ока», а він для нас коштував дуже дорого, тому ми своїм ходом привезли його в Київ і обміняли з Олексією Мусієнко на менший і дешевший «Дніпро», який недовго вже був у нього в користуванні.

Перший чорно-білий ламповий телевізор «Весна» Дніпропетровського виробництва нам прийшлося придбати тільки на 3-му році нашого спільного життя за рахунок двох премій, які ми інколи отримували в кінці календарного року при успішному виконанні (закінченні) наукової тематики. А це якраз удавалось не так часто, грошей преміальних державою виділялось мало, а охочих отримати премію виявлялось дуже багато в нашому інституті. Я тільки під кінець свого життя зрозумів, що кожна держава повинна спиратись на науковий потенціал країни — вони самі грамотні, чесні, уміють не тільки говорити, а й напрацьовувати нові ідеї, концепції, прилади, станки, технології, будувати заводи, фабрики, виховувати грамотні прогресивні кадри, які можуть рухати світовий прогрес без корупції і взяток. Наші державні діячі цей прошарок наукових співробітників постійно знищують, їм потрібні люди, які вміють красиво говорити. Це стара партійна комуністична еліта, яка вміла працювати тільки по команді з Москви «Чего изволите?».

Самостійно вони уміли красти, брати взятки, своє ставити вище державного. Від цього Україна виходила із радянського ярма однією з найбільш багатих республік Радянського Союзу, а опинилась самою бідною, економічно відсталою республікою, де майже все було зруйновано і нічого не збудовано ні в політичному, ні в державному, ні в економічному, ні в соціальному плані. Науку зруйнували, вищу і середню освіту, медицину привели до злиденного існування, почали красти не сотнями тисяч, не мільйонами, а мільярдами, переводячи все крадене в офшори з надією, що там ніхто не забере і, виїхавши за кордон, можна буде прожити на ці гроші.

Частина молодих, розумних людей, іноді цілими сім'ями почали виїжджати з нашої країни: хто в Ізраїль, хто в Америку, Канаду, Германію чи інші країни.

Ми з Маргарітою вирішили залишитись в Україні. Нас пов'язувало в цьому питанні взаєморозуміння.

«*Робота у мене була нова і тоді вважалась дуже перспективною, оскільки припускалось, що коли збільшити дози цитотоксичних хіміопрепаратів, то проблема лікування онкохворих буде вирішена*»

Захист дисертації

Дисертація була написана на 240 сторінках машинописного тексту, складалась із огляду літератури, чотирьох глав власних досліджень, закінчення, висновків і списку літератури. Останній включав в себе 114 вітчизняних авторів і 321 роботу зарубіжних дослідників. Також у дисертації було 5 таблиць, 34 малюнки і 33 мікрофотографії. Я привожу зміст і об'єм роботи, щоб показати, що тоді дисертації мало чим відрізнялись від сучасних, хіба що більшим об'ємом. Ми тоді майже не говорили про специфічність протипухлинних препаратів, оскільки всі вони були прямої дії і нам здавалось, якщо зменшити пряму дію на здорові швидко проліферуючі тканини і органи, можна отримати бажаних результатів. Спроби підвищити чутливість злоякісних клітин до дії цитотоксичних хіміопрепаратів або знизити чутливість нормальних тканин до їх цитотоксичної дії і до цього часу не дали відчутних результатів лікування. Деякі 60 % злоякісних пухлин зовсім не чутливі до протипухлинних препаратів, які використовуються для лікування в сучасній онкології.

Злоякісний процес із часів Р. Вірхова, О. Богомольця та й самого Р. Кавецького і інших вчених представлявся як *status localis* (місцеве захворювання). Також ще у 90-х роках минулого століття рак вважали локальним (місцевим) захворюванням, а проф. Бауер, будучи головою німецького товариства по боротьбі з раком називав шарлатанами кожного лікаря, який наважувався сумніватись в цьому. В 60—70-ті роки будучи максималістом в молоді роки я під тиском авторитета академіка Р. Кавецького і інших великих вчених підтримував таку ж думку і знаходив літературу, яка стверджувала, що виникнення злоякісної пухлини це місцевий процес. Тому видаливши радикально пухлину із організму та знищивши максимально хіміо- та променевою терапією залишки пухлинних клітин, ми виліковуємо людину від раку. І в цьому наша і, перш всього моя, була кардинальна помилка, яку я став виправляти через 50 років після свого офіційного захисту

Володимир Мосієнко

кандидатської роботи. На XIII з'їзді онкологів, який відбувався в Києві в 2016 році, я офіційно виступив з пропозицією внести в резолюцію положення, що рак (пухлинна хвороба) — це системне хронічне захворювання, яке може бути спричинене любою гострою і хронічною хворобою.

Захищав я свою кандидатську дисертацію на вченій раді Київського ордена трудового червоного прапора медичного інституту ім. акад. О. О. Богомольця в 1965 році. Науковим керівником дисертації був академік АН УРСР Р. Є. Кавецький. Офіційними опонентами були доктор медичних наук професор М. М. Зайко і кандидат медичних наук І. Л. Лісов, профільний відгук дав Інститут фізіології ім. акад. О. О. Богомольця. Це була перша наукова дисертаційна робота, яка виходила з нашого інституту з моменту його утворення в нашій країні.

М. Зайко працював зі мною дуже ретельно. Кожний вираз, кожний дослід, кожна моя думка, приведені і проаналізовані в дисертації, були ним перекладені, встановлена їх достовірність. Але моя інтерпретація отриманих даних не завжди співпадала з поглядом опонента. Приходилось доказувати кожен позицію, новий отриманий результат по кровообігу, пухлинному росту, гемолізу крові, ролі кисню в нормі і в умовах пухлинного росту, капілярну мікроциркуляцію, фармакокінетику, результати лікування тварин та майбутнє цього методу в медицині. Він все це робив прискіпливо, часто з одеським гумором, так як сам він був родом із Одеси. Кажали, що М. Зайко любив принизити дисертанта і показати, що ти майже ніхто і тобі ще надто далеко до кандидатської роботи.

Маючи велику патофізіологічну школу, він в багатьох випадках був правий. Але моя робота була оригінальна, багато отриманих даних були нові, невідомі в патфізіології, особливо по штучному кровообігу, мікроциркуляції крові, метастазування та рості карциноми Брауна-Пірса, її лікуванні методом перфузії. І тут я міг відстояти будь-яку позицію, хоч інколи було дуже важко і мені хотілось плюнути на все, кинути і хай цими питаннями займаються люди з більш витриманою нервовою системою. Але мене Ростислав Євгенійович попередив, що М. Зайко жорсткий опонент і хто його горнило проходив, потім на офіційному захисті й у Вищій атестаційній комісії вже проходить без всяких зачіпок.

В кінці нашої роботи з М. Зайко, він мені сказав: «Як ти міг зробити в наших умовах таку роботу? Вона нова, оригінальна і на багато питань дає відповідь навіть йому, який уже бачив дуже багато всяких робіт, але така аспірантська робота мене здивувала. Ви врахуйте поправки на полях роботи, стилістику, редакційні правки висновків і, не марнуючи час, подавайте на офіційний захист. Я із задоволенням пропоную таку роботу нашій вченій раді».

Я був страшно здивований і навіть пригнічений таким закінченням, він перемолочував багато моїх позицій та ідей і після цього такий позитивний висновок. Мені залишалось із сльозами на очах подякувати йому за таку кропітку та майже неоплачувану роботу.

З другим опонентом — І. Лісовим у мене були простіші стосунки. Ми по віку були близькі, я чотири місяці проходив перепідготовку на експериментальній базі М. Амосова, де ми провели разом багато операцій і мали час обговорювати ті чи інші питання, які виникали у мене по ходу проведення роботи. І. Лісов був грамотною, вихованою, ерудованою людиною, дуже чемно ставився до людей, як і вся амосівська школа, яка перша не заради грошей, а заради нашої держави робила добрі справи і для людей. Це і Михайло Зінківський (згодом один з провідних спеціалістів педіатричної серцевої медицини), і Гена Книшов (майбутній директор Інституту Амосова) і багато інших, з якими в мене склались добрі стосунки на багато наступних років. Це були справжні лікарі-хірурги від Бога, яких знайшов, виховав та зробив великими спеціалістами своєї справи М. Амосов.

І. Лісов зробив з мене не хірурга, спеціальності, від якої я відходив, а думуючого лікаря, до якого я прийшов після виконання та написання кандидатської роботи. Я йому щиро вдячний, що він зустрівся у моєму становленні як наукового співробітника, як людину, яка нестандартно почала мислити в медицині і конкретно в онкології. Мені прийшлося переробити безліч літератури. Багато позицій, теорій, ідей і всяких дурниць, особливо, коли вони були надруковані у статтях чи наукових монографіях я сприймав як реальну істину. Наприклад, щоб виправдати і обґрунтувати перфузійний (локальний) метод введення високотоксичних хімотерапевтичних препаратів, які на той час почали застосовуватись і впроваджуватись в онкологію, мені треба було знайти в історичному аспекті, починаючи з 1857 року від Р. Вірхова позицію, що рак — це локальне захворювання, а злоякісні клітини — це мутовані клітини і їх онкологи повинні вбивати, видаляти любим способом, щобвилікувати хворого. І ця позиція домінує і до цього часу. Навіть тепер хірурги-онкологи не лікують онкологічних хворих, а максимально видаляють злоякісну пухлину і уражені раковими клітинами тканини, проводять хімотерапію та променеву терапію і подальше спостерігають за хворим до виникнення рецидивів чи метастазів і знову по кругу починають лікувати хворого. І до тепер сучасна онкологія бореться із симптомами і синдромами пухлини, а фактори, які спричинили пухлинну хворобу, остаються в організмі незмінними і провокують подальшу генералізацію пухлинної хвороби. Але до цього я прийшов на початку ХХІ століття, після великої кількості невдач

у лікуванні онкохворих і знайомства з Ленуром Куртсеїтовичем Куртсеїтовим, завідуючим Клініки народної і нетрадиційної медицини в Головному шпиталі Міністерства оборони України, полковником у відставці.

Профільний відклик на дисертацію давала Москва, Центральний інститут онкології АМН Радянського Союзу. Я тоді ще не дуже добре розумів, що без дозволу профільного інституту не можна було захистити навіть кандидатську дисертацію, тим більше, що вона була першою в нашому інституті.

Офіційний захист дисертації проходив в Київському медінституті ім. О. О. Богомольця, головував кваліфікаційною вченою радою професор В. Д. Братусь. Мій керівник роботи акад. Р. Кавецький був членом цієї вченої ради і без сумніву хотів, щоб я не вдарив «лицем у бруд» і підносив свою роботу на високому науковому рівні. Доповідь я вивчив напам'ять, малюнки і фотографії зробив на професійному рівні. Так як тоді ще не було навіть відеопроєкторів, всю роботу графічно представляли на великих ватманівських листах. Їм робили реєчки і розвішували в аудиторії на стендах. Робота у мене була новою і тоді вважалась дуже перспективною, оскільки припускалось, що коли збільшити дози цитотоксичних хіміопрепаратів, то проблема лікування онкохворих буде вирішена. А мені удалось на пухлинах Брауна-Пірс у кролів збільшити дози декількох препаратів в десятки разів і сильно зруйнувати пухлинні клітини, на 30—50 % збільшити виживаність кролів та подовжити їх життя. Моя сліпа віра в успіх цього методу введення передавалась іншим дослідникам. В той час сконструювати перфузійний апарат штучного кровообігу для лабораторних тварин, запустити нову методику і отримати позитивні результати лікування було великим досягненням нашого інституту і мене особисто.

Під час рецензії проф. М. Зайко вигукнув: «Ви подивіться на цього юнака, він взявся оперувати не кінцівки, а перфузувати таз. Це свідчить про високу методичну новизну у нашій та й у світовій науці». За мою роботу проголосували усі члени вченої ради. Після жвавої дискусії проф. І. Т. Шевченко, директор рентген-радіологічного і онкологічного інституту МОЗ України сказав, що коли ми впровадимо в клініку цей метод, то можемо отримати набагато кращі результати лікування ніж при існуючих методах.

В ті часи після захисту необхідно було організувати вечірку, куди запрошувались люди, причасні до роботи, друзі, рідні, співробітники, близькі по роботі й по духу. Грошей у нас було обмаль, прийшлося просити у батьків, зайняти у друзів і потім цілий рік віддавати борги. Але ми з Рітою зробили вечір на той час у кращому ресторані міста «Прага», який був розташо-

ваний на території сільгоспвиставки. Директора і керівника Р. Кавецького і проф. М. Зайка не було. І. Лісов, виголошуючи тост, сказав, що він радий за мене, що зроблена прекрасна робота і вона повинна мати свої продовження в клініці, а дисертант повинен не зупинятись на досягнутому. Про те, що робота пройде союзний ВАК (Вищу атестаційну комісію), він ніскільки не сумнівався. Добре говорила про мою роботу кандидат медичних наук Г. Кулик, яка працювала зі мною у відділі хіміотерапії злоякісних пухлин. Вона мені допомагала у виконанні роботи і словом, і ділом. Вона в тості відмітила мою працьовитість, порядність, рівні стосунки зі своїми співробітниками і побажала не зупинятись на досягнутому.

Досить лицемірний тост був виголошений вченим секретарем інституту З. Булкіною, яка також працювала зі мною і була старшим науковим співробітником у відділі Р. Кавецького. Була гарна музика, ми всі були молоді, дивились в майбутнє — цим жив кожний із співробітників, цим жив весь інститут, який з кожним місяцем збільшувався на декілька співробітників, відкриваючи нові підрозділи та напрямки.

Невдовзі мав відбутися захист дисертації А. Бикоріза. Професор В. Братусь просив Р. Кавецького, щоб він зняв її з офіційного захисту, оскільки був невпевнений, що за неї позитивно проголосують. Р. Кавецькому прийшлося поговорити майже з кожним членом вченої ради за дисертанта і просити, щоб вони проголосували позитивно. Трохи більше половини членів кваліфікованої ради проголосувало за присвоєння А. Бикорізу вченої ступені кандидата медичних наук, частина утрималась, а декілька членів проголосували проти.

Це був великий удар не тільки по дисертанту, але й по його керівникові — Г. Дядюші і престижу інституту. Але навіть така невдала робота і офіційний захист серйозно не вплинули на його кар'єрний ріст. Не маючи наукового таланту, він пішов в адміністративному напрямку — став через певний час вченим секретарем, а потім після смерті Р. Є. Кавецького зам. директором по науці. І поступово валив усі ті надбання і розробки, які започаткував акад. Р. Кавецький, хоч сам так нічого і не зробив в онкології. Після смерті другого директора інституту акад. В. Пінчука, йому прийшлося піти з інституту і вийти на ранню пенсію, залишивши про себе негативну думку.

« Інститут в кінці 70-х років розрісся
у велику державну установу, яка мала
як більшість основних служб по всіх
напрямках онкології, так і допоміжні »

Розвиток інституту

Багато науково-дослідних інститутів України намагались проводити конференції чи з'їзди і випускати збірники робіт, тези, які тоді ВАК зараховувала для захисту дисертації. Перш ніж відіслати в редакцію і опублікувати статтю, треба було отримати дозвіл керівника лабораторії чи відділу, висновки експертної комісії та вченої ради інституту, позитивні відгуки рецензентів. Одну нісенітницю, яку довгий час вимагала від автора експертна комісія, я і досі зрозуміти не можу. В дозволі на друкування треба було відмітити, що в роботі немає ніякої новизни, ні методичної, ні теоретичної і особливо тієї новизни, яка б могла патентуватись. У нас в Україні в той час не було жодного профільного журналу. Тоді плату не давали ні опонентам, ні керівнику, не платили і за захист, не говорячи про публікації, які друкувались безкоштовно в основному в московських журналах. У журналі «Вопросы онкологии» приходилось чекати від 1 до 1,5 років, щоб опублікувати свій опус. Часто дописувач отримував довгі і нудні рецензії, а інколи і відмови у публікації.

Такий підхід до наукової продукції вчених поступово відкидав великий Радянський Союз в другорядні країни. І кар'єрні, меркантильні підходи в медицині рідко давали щось практиці. Будь-яка розробка, як правило, закінчувалась відповідним кварталним, піврічним, річним і кінцевим звітом, який формально рецензувався і подальше відправлявся у радянські статистичні та інформаційні органи і більше до нього майже ніхто і ніколи не звертався.

В інституті почали започатковуватись нові напрямки, об'єднання, традиції, керівні органи. Під кінець 70-х років вчена рада інституту складалась із серйозної плеяди онкологів, які почали обростати науковими ступенями уже в нашому інституті. Кандидатів наук у вченій раді ставало все менше, переважали доктори медичних наук і професори. Науковий потенціал інституту з кожним роком зростав, сам інститут розширювався за рахунок клінічних

лабораторій. В 1965 році в інституті почали відкриватись клінічні відділи: торакальний очолив проф. І.П.Дєдков з інституту М. Амосова, шлунково-кишкового тракту — проф. С.М.Слінчак, опорно-рухального апарату — проф. І. Т Книш, онкогінекологію — доктор мед. наук В. К. Вінницька, клінічний відділ хіміотерапії — Є. А. Ревуцький, морфологічний — проф. В. Г. Чудаков. Почав функціонувати весь клінічний корпус.

Почало підростати і молоде покоління мого віку, яке уже почало отримувати вчені ступені кандидатів біологічних чи медичних наук. Прийшла ціла плеяда молодих вчених: В. Струк і П. Верхацький — займались вивченням вірусного патогенезу, А. Воронцова і О. Сапоцинська вивчали патофізіологічні аспекти пухлинного росту, М. Барановський, В. Шляховенко і Д. Глузман підступались до вивчення механізмів виникнення лейкозів. Моя дружина Маргаріта осилавала у відділі Ю. О. Уманського вивчення імунної відповіді організму хворих на розвиток пухлин легенів, шлунку і яєчників в процесі хірургічного та хіміо-променевого лікування. Крім того, можливості підсилення його за допомогою специфічної імунотерапії аутологічними пухлинними клітинами. З. Буакіна була вже кандидатом медичних наук, одним із співавторів проти-пухлинного препарату — новембітолу, який був синтезований і вивчений в Інституті фармакології і токсикології МЗУ в лабораторії Луганського. Кандидат медичних наук Г. Кулик зайнялась вивченням механізмів дії синтетичних протиракових препаратів на SH-груп крові і пухлинних клітин.

Причинами виникнення раку під дією хімічних речовин почали займатись А. Тіктін і Н. Осінковська, пізніше приєднався до них В. Цапенко. Вони вивчали у відділі проф. С. Ручковського вплив поліциклічних речовин безпірену та метилхолантрєну на злоякісну трансформацію нормальних клітин.

Вивченням гістологічних змін в нормальних і пухлинних тканинах при пухлинному процесі займався один із найбільш одіозних співробітників А. Бикорізі. Електронною мікроскопією злоякісних клітин займались В. Пінчук, А. Зотіков, що стажувались у Франції і, як тоді вважалося, уже бачили найменші зміни, які проходили в клітині. Ми тоді думали, що саме вони на японських електронних мікроскопах і побачать ту різницю між нормальними та злоякісними клітинами.

В ендокринології виділявся І. Хаєцький, один із перших аспірантів, який уже тоді доказував можливості диференціювання ракових клітин в нормальні під впливом гормональних змін в організмі.

У відділі біофізики злоякісного росту (біофізичний канцерогенез, керівник доктор медичних наук Є.Сидорик) виділялись Є. Баглей, Н. Нікішина, А. Хатькова, які доказували, що за допомогою фізичних методів можна буде

вирішити основні причини виникнення раку. В епідеміології раку виділявся Л. Гусліцер, який почав вивчати зовнішні причини, що спричиняли підвищення онкологічної захворюваності та інших хронічних хвороб.

Інститут в кінці 70-х років розрісся у велику державну установу, яка мала як більшість основних служб по всіх напрямках онкології, так і допоміжні. Ми майже кожного тижня зустрічались і обговорювали важливі напрямки чи досліді, де були отримані нові дані, які вимагали пояснень, зрозумілості їх важливості і що вони давали для подальших досліджень. Два рази на рік проводились в інституті національні, союзні або міжнародні симпозиуми, конференції чи з'їзди по найбільш болючих і важливих питаннях онкології. Наприклад, після того як нобелівські лауреати Д. Балтімор і Г. Тьомін висунули гіпотезу про онкогени, ця тема теж звучала в нашому інституті протягом багатьох років, але вона не підтверджувала існування онкогенів тільки у ракових клітинах, вони виявлялись і в нормальних клітинах. Не менш важливими темами конференцій були дискусії про зміни у епігеномному чи геномному рівнях клітини, ролі імунної і гормональної систем у виникненні, перебігу та лікуванні злоякісних пухлин та причини їх недостатнього реагування на появу злоякісних клітин.

У 1968 р. в Ленінграді відбувся перший Всесоюзний з'їзд по хіміотерапії злоякісних пухлин, де ми всі доповідали про перші успіхи хіміотерапії, про появу нових препаратів і їх цілих класів, про комбіновану хіміотерапію і її ефективність, про токсичні ускладнення, які інколи призводили до смерті хворих, а також про незначну ефективність різних класів і походжень протипухлинних препаратів. Більшість делегатів вважали, що будуть знайдені нові препарати цитотоксичного спрямування і що вони будуть специфічні по відношенню до певних нозологічних форм раку, а зараз треба надавати більше уваги питанням підвищення їх дози та зменшенню токсичного впливу на паренхіматозні органи та швидко регенеруючі тканини такі як кістковий мозок, епітелій шлунково-кишкового тракту та інші.

Тоді більшість дослідників, з якими я спілкувався, були великими оптимістами з надіями, що до 2000 року із цим страшним недугом буде покінчено по відношенню, принаймні, до деяких нозологічних форм раку. Про такий оптимізм розповідали і зарубіжні вчені, які виступали зі своїми промовама на з'їзді та й у нас в інституті. Тоді була надія, що молекулярна біологія знайде ту конкретну полемку, яка перетворює нормальну клітину в злоякісну, і рано чи пізно буде знайдено специфічний протипухлинний препарат, який буде вбивати тільки ракові клітини, не отруюючи нормальні.

Акад. Р. Кавецький, розуміючи ці важливі напрямки, добився у Раді Міністрів СРСР України, керівництві Академії наук, МОЗ України розділення нашого інституту на теоретичний і клінічний напрямки. У 1971 році наш Український науково-дослідний інститут експериментальної і клінічної онкології МОЗ України став Інститутом експериментальної патології, онкології і радіобіології НАН України. Відповідно поставлених завдань і цілей були реорганізовані лабораторії і відділи, напрацьовувалась і нова тематика, а всі клінічні відділи нашого інституту передавались в сусідній Київський науково-дослідний рентгено-радіологічний і онкологічний інститут МОЗУ, який в наш час називається Національний інститут раку.

Директор вважав, що науковий потенціал інституту повинен сконцентрувати свої зусилля на механізмах канцерогенезу і пошуку нових протипухлинних цитотоксичних препаратів. В той час при широкому обговоренні наукової тематики ні в кого не виникало сумніву, що ці направлення виявляться в майбутньому тупиковими і не принесуть серйозних успіхів у лікуванні пухлинної хвороби. Я щиро довіряв своєму вчителю і тоді думав, що запропонована тематика була найбільш прогресивна і мало в чому відрізнялась від європейської і американської онкологічної науки.

*« Незважаючи на позитивне рішення
та відношення до моєї роботи,
я вийшов із цього приміщення
спустошений, принижений і
розтоптаний як особистість »»*

Шлях до доктора наук

Після успішного захисту дисертації по введенню хімотерапевтичних препаратів з допомогою перфузійного методу і отримання диплома кандидата медичних наук по експериментальній онкології, Ростислав Євгенійович запропонував мені залишитись в лабораторії хімотерапії пухлин, яку він і очолював на громадських засадах. В той час по закону він не міг бути одночасно керівником лабораторії і займати посаду директора інституту.

Ростислав Євгенійович дуже вірив, що регіонарні методи введення хімотерапевтичних цитотоксичних препаратів значно покращать протипухлинну ефективність різних нозологічних форм раку, які розташовані на кінцівках чи в малому тазу.

Одного разу він покликав мене до себе в кабінет, де вже знаходився професор І. Книш, і запропонував впровадити метод перфузії у його відділі. Співробітники І. Книша, що перейшли із інституту ортопедії і травматології до нашого інституту, онкологічну патологію майже не знали і мені прийшлося багато зусиль прикласти, щоб ознайомити їх з цією проблемою. Перш за все, ми у Ленінграді купили перфузійний апарат конструкції Балюзєка для застосування його в клініці і почали зразу ж освоювати його разом з В. Леманом, Б. Толстоп'ятовим і О. Булахом. Через три місяці напруженої роботи ми змогли запустити перфузійний метод лікування на пухлинах кінцівок у людей, вводити великі дози протипухлинних препаратів методом перфузії. Саме введення хімоперпаратів було командним методом, де одні хірурги-онкологи стояли за операційним столом, робили доступ до магістральних судин, вставляли артеріальну і венозні канюли нижче накладеного жгута, щоб хімічна речовина не потрапляла у весь організм. О. Булах і я займались управлінням перфузійного апарата, де треба було контролювати, щоб кров не звернулася, щоб швидкість подачі крові була фізіологічна і щоб вона добре насичувалась киснем в оксигенаторі. Крім того, ми повинні були контролювали тиск у перфузійному

Шлях до доктора наук

крузі і всі біохімічні показники крові кожні 15 хвилин, а також вводити в апарат штучного кровообігу великі дози хіміопрепаратів, щоб вони рівномірно поступали у перфузійну ділянку хворого, вражену пухлинним процесом. Старались вводити короткоживучі хіміопрепарати, які по нашій задумці повинні були зв'язуватись саме пухлинною тканиною і невеликою областю тіла хворого, яка піддавалась перфузії. В залежності від стану хворого, області перфузії, умов самого методу проведення, вона тривала від 35 до 90 хвилин.

До проведення перфузії на кінцівках людей ми готовились майже 3 роки: збирали апаратуру, хірургічні матеріали і інструменти. Кисневі прибори, апарат штучного кровообігу, сконструйований Балюзеком, ми закупили в Ленінграді у Военно-медичній академії. Майже півроку я вивчав в Інституті Амосова як проводити штучний кровообіг, робити топографію судин кінцівок, всю гематологію, насичення киснем гемоглобіну крові. Майже всю фізіологію і патфізіологію прийшлося вчити заново, щоб не отримати збоїв по самій методиці перфузійного введення хімотерапевтичних протипухлинних препаратів. Треба було вивчити фармакодинаміку і фармакокінетику протипухлинних препаратів з різним механізмом дії, так як їх треба було вводити в комбінації у великих дозах. Слід було не допустити зсідання крові, оптимально наситити гемоглобін крові киснем в оксигенаторі і примусити фізіологічно пульсувати кров в судинах кінцівки, кровоток якої був відокремлений від серцевого кровообігу і підключений до апарату штучного кровообігу. І це треба було проводити поетапно, послідовно і комплексно, щоб усі системи працювали і ніяких не повинно було бути збоїв чи ускладнень. При проведенні перфузії кожний із нас виконував свої функції, на яких профілювався і за які відповідав. Ми ретельно дотримувались стерильності, боялись згортання крові, тромбозів і сильного руйнування еритроцитів — гемолізу, який міг після відновлення кровотоку зруйнувати нирки.

Під час такої операції, яка тривала декілька годин, було задіяне майже все відділення, 6—8 лікарів і декілька медсестер. Кожний виконував свою функцію, без якої вся перфузія йшла нанівець. Я крутився в центрі операційної, забезпечуючи життєздатність всієї операції, збираючи декілька раз кров, щоб зробити потім загальні аналізи крові, запобігти ускладнень, які виникали у хворих на кожному етапі. Людський ентузіазм, інтерес переважував всі труднощі, які виникали на нашому шляху. Ми вірили в успіх нашої справи.

Проведення перших перфузій виявило багато труднощів і поставило ряд питань: треба було, щоб система апарата, по якій протікає кров, була стерильна і не травмувала її формені елементи, викликаючи величезний гемоліз еритроцитів. Американці вирішили цю проблему одноразовими стериль-

ними системами із поліетілену, просмлікованими всередині. У нас таких можливостей не було.

Треба було, щоб насоси апарату подавали кров в судини кінцівки пульсуючи, з фізіологічною швидкістю, інакше вона не буде поступати в капіляри, а почне скидатись по артеріо-венозних шунтах, не поступаючи до клітин. Це загрожувало набряками і неможливістю доставки хіміопрепаратів до пухлинних клітин. І з часом цей набряк збільшувався, незважаючи на нормалізацію швидкості руху крові в магістральних судинах. А це свідчило, що нівелювалась основна ціль лікування — доставити якомога більшу дозу препаратів в пухлину. Пізніше, уже під кінець закінчення розробки і використання цього методу в клініці, виявилось, що в пухлині порушена мікроциркуляція крові в капілярах. Вони були дефектними і не давали можливості доставляти ефективну концентрацію протипухлинних препаратів. Це перекреслювало весь метод перфузії й інфузії і можливості використання сучасних цитотоксичних хіміопрепаратів, дія яких, як думали тоді ведучі вчені світу, залежить від величини дози. Але принципово із збільшенням дози ми збільшували ураження паренхіматозних органів, що могло прискорювати смерть хворих. До того ж, тільки певний відсоток пухлин був чутливий до препаратів, які застосовуються в сучасній онкології.

Нами були розроблені методи, які показали, що в більшості злоякісних пухлин порушено саме нутритивний капілярний кровообіг, який відповідає за доставку їстівних продуктів (пептидів, амінокислот, вітамінів, мікро- і макроелементів, гормонів та інших речовин).

Виявилось, що злоякісні клітини через дефектність нутритивних капілярів знаходяться в стані гіпоксії, а в центрі пухлини — навіть аноксії, тому в злоякісних тканинах часто знаходили велику кількість мікро- і макронекрозів. А вони, в свою чергу, спричиняли ракову інтоксикацію, певний колір шкіри, особливо характерний для пухлин шлунково-кишкового тракту.

Я сам, керівництво інституту, особливо Р. Кавецький та І. Книш, вірили в успіх лікування цього методу. Було проведено більше сотні операцій з різними нозологічними формами пухлин кінцівок — саркомами кісток, пухлинами Юінга, сіновіомами, меланомами, хондросаркомами, ліпосаркомами та іншими.

Незважаючи на величезний простір СРСР, ми на кожного хворого заводили досьє і спостерігали весь його життєвий цикл. Перфузія покращувала в багатьох випадках якість життя, ми не калічили хворих (не видаляли кінцівки, як звичайно робили хірурги в таких випадках), зменшували болі, продовжували певним хворим тривалість життя. Але, враховуючи затрачені зусилля, ефективність все таки була недостатньою.

При вивченні віддалених результатів лікування виявилось, що вижило більше 10 років десь близько 12 пацієнтів, інші ж помирали протягом перших 5 років. Аналізуючи ці дані через десятки років, я думаю, що там помилились морфологи і хворі жили набагато довше. На жаль, кількість затрачених зусиль, грошей, віра в західну науку була подальше підірвана, я перестав вірити світилам онкології, починаючи з самого Р. Вірхова.

Я був знайомий з великими хіміотерапевтами сучасності — Л. Ларіоновим, Н. Блохіним, В. Черновим, В. Гарінім, Й. Пейсаховичем, багатьма іноземними дослідниками — всі вони стверджували, що пройде деякий час і ліки проти раку будуть знайдені. 57 років працюючи в Інституті Р. Кавецького, ні мені, ні моїм колегам так і не вдалось знайти навіть в наближеному вигляді цитотоксичний хіміопрепарат, який би лікував рак.

По закінченні розробки перфузійного методу лікування було захищено три кандидатські дисертації, а в 1973 році вийшла одна монографія з авторами І. Т. Книшом, В. С. Мосієнко, В. П. Леманом та іншим — «Региональная перфузия при лечении злокачественных опухолей конечностей».

Переконавшись, що це не та дорога, яка веде до храму, я не змів переконати інших колег у своїй правоті. Мені Господь Бог повелівав йти іншим шляхом. Мене навіть не зрозуміли у Вищій атестаційній комісії — вона все більше і більше закручувала гайки, щоб провалювати наукові роботи, особливо з України. Оскільки наш інститут був головним по теоретичній і експериментальній онкології, то мою роботу теж вважали одною із невдалих спроб покращити лікування онкохворих, тим більше що квіточки цієї роботи уже були зірвані в Москві проф. М. Трапезніковим — заступником директора московського онкоцентру на Каширці М. Блохіна. Не вирішивши жодного серйозного питання по перфузії, він отримав докторську дисертацію до мого захисту по цій темі. Моя ж докторська дисертація довго переміщувалась по московських кабінетах.

В ті часи центральна влада веда боротьбу з науковими співробітниками, щоб вони менше захищали кандидатських і докторських робіт. І саме в цей період я і попав зі своєю докторською дисертацією. Після 3-х років тяганини моєї дисертації по експертних рядах, прийшов запит на її повторний захист і московською комісією було вирішено викликати мене до ВАКу. Це було у грудні місяці 1976 року, через три роки після офіційного захисту докторської дисертації.

Коли Маргарита дізналась, що мене викликають у Москву на перезахист, то сказала: «Одного тебе не відпущу в Москву, мені потрібний живий кандидат, а не мертвий доктор медичинських наук». І ми, залишивши 3-х малих дітей на її маму, поїхали до Москви.

Зупинились ми у готелі онкологічного центру на Каширці і в призначений час добрались на вулицю Садово-Кудрінську, де засідала Вища атестаційна комісія. 16 грудня у Москві була холодна, похмура погода, кругом лежало багато сірого від машин снігу. Ми добирались багатолюдним шумним московським метро, потім на автобусі, знайшли цю злополучну вулицю, цей дім, в якому мені потрібно було вдруге доказувати наукову правоту, що моя багаторічна робота мала наукову і соціальну значимість для заскарублої, консервативної онкології.

Ми потрапили в сіре, непривітне, старинне приміщення, (там була кафедра біохімії медичного інституту), де засідали вершители наукових істин і людських долей. На те, щоб стати доктором наук, я направляв усі свої зусилля протягом 12 років. Кожного дня, кожного вечора рабською працею я множив нові експериментальні і клінічні дані, доказуючи, що цей метод хоч і не дав суттєвих змін у лікуванні раку, але привніс багато нових даних для подальшого розвитку цієї надскладної і важливої для людства проблеми.

На комісію в цей день було викликано аж 26 претендентів на звання кандидатів і докторів медичних наук із усіх куточків Радянського Союзу, більше всього із України, Кавказу, Середньої Азії. Із Москви і Ленінграду не було жодного представника. Не було претендентів із міст центральної Росії. Коли ми підійшли на запропонований нам час, уже 8 чоловік пройшли комісію, із яких 6 провалили. Завалювали роботи серйозних людей: зам. директорів науково-дослідних інститутів, зав. кафедрами, доцентів і старших наукових співробітників. Серед них оказалась і співробітниця нашого інституту, роботу якої не затвердили, хоч, на наш погляд, вона була ніяк не гірше інших. Кожен із претендентів на заявлену роботу робив велику ставку на її захист — це науковий і кар'єрний ріст, визнання значимості твоєї роботи в сім'ї, на роботі, не останню роль відігравала фінансова зацікавленість. Більшість з нас були бідні як церковні миші і затвердження наукового звання давало перспективи наукового росту.

Страх був величезний, гадалось, невже можна було завалити таку роботу, яка дала перспективи розвитку у профілактиці та лікуванні злоякісних пухлин. Вона була об'ємна, експериментально-клінічна, давала відповіді на багато питань штучного кровообігу, патофізіологічних процесів злоякісного росту, нових підходів до лікування, профілактики і реабілітації онкологічних хворих.

Мене викликали десь біля восьмої години вечора. Перехрестившись, я попросив у Господа допомоги і повільним кроком поплентався за секретаркою. Концентрація думок була величезна — по одній бік був я і моя робота, а по іншій — люди різного віку, статусу і національності, які повинні були об'єктивно оцінити наукову значимість моєї докторської роботи. Вчений секретар зачитав звідки я,

де і коли захищався, прочитав проходження її у Вищій атестаційній комісії. Спочатку роботу розглядали на клінічній онкологічній секції, де я мав дві позитивні рецензії. Потім її відправили у експериментальну онкологічну секцію, де проф. А. Чернов дав позитивну рецензію. Але на певних етапах штучного кровообігу він не міг розібратись, оскільки був спеціалістом хіміотерапевтом ведучого науково-дослідного інституту Москви і робота була відіслана на повторну рецензію не знаю кому, але теж рецензія була позитивною. Здавалось би треба було комісії затвердити роботу і не викликати мене на повторний захист. Не знаю, кому було потрібно її затримувати.

Голова комісії академік В. Дебов дав мені слово, щоб я за сім хвилин доповів суть моєї докторської дисертації. Я розповів декілька основних положень дисертації, отримані не завжди позитивні клінічні результати лікування онкохворих з патологією кінцівок. Як свідчив мій досвід, тільки фейкові роботи мали гарні клінічні результати і ефективно виліковували рак. Потім я наголосив на своїх публікаціях, в тому числі і монографії, сказав, що цей метод дав значний поштовх до розвитку сучасної онкології.

Мені було задано декілька запитань, що я робив сам і в якій клініці, які суміші і дози протипухлинних препаратів я застосовував, ускладнення цього методу, смертність та ефективність лікування.

Я відповідав коротко і дуже швидко, питання для мене були не нові, я в них розбирався достатньо професійно, бо майже все робив сам. Коли голова комісії припинив мої відповіді і сказав «все ясно», я показав нашу спільну монографію і потім відключився. Зала закружляла в моїх очах і коли прозвучав голос «Можете йти» — я втратив орієнтир і не зрозумів, в яку сторону треба мені йти. І тут появилася секретарша, яка взяла мене під руку і потихеньку почала виводити із цього пекла.

Вийшовши із залу, я прийшов до тьми, тут підскочила Маргаріта, взяла мене за руку і відвела в сторону. Мені здалося, що секретарша на питання «Ну як?» відповіла, що повинно бути все добре. Я на питання Ріти не міг відповісти. Сильний стрес затьмарив мій розум. Я ще не міг зрозуміти, де я, у пересохлому роті я не міг повернути язиком і мигтів незрозуміло що. Поступово, після випитої води, до мене приходила свідомість. Мені вважалося, що я знаходжусь ще в залі і намагаюсь переконати членів ВАК у своїй науковій правоті, доказуючи, що я достойний отримати науковий ступінь доктора медичних наук, а робота моя заслуговує на людське визнання. Ріта розповіла мені, що багатьом учасникам було погано і вона ходили з валер'янкою і водою від одного до іншого. А якийсь чоловік з докторською дисертацією із Махачкали стояв біля стіни з відсутнім поглядом і сказав їй: «Останні хвилини свого життя я хочу прожити достойно».

Єзуїтство членів комісії ВАК, які досягли кар'єрних висот, містилась в тому, що вони не зразу об'являли результат голосування і нещасний дисертант, закінчивши свій захист, повинен був чекати поки не пройдуть захист усі 26 шукачів, яких повинна була оцінити висока московська атестаційна комісія.

Життя, здоров'я, переживання цих людей їх не цікавило. У цій процедурі перезахисту наскільки принижувалась людська гідність, що науковий співробітник, який працював багато років над вирішенням того чи іншого питання, тут був «ніщо», його можна було знищити одним розчерком пера, показати, що він недостойний цього наукового ступеню, тобто, саме вони вирішували і ламали наукові судьби багатьох талановитих людей, не давали їм підніматись по наукових сходінках.

Дочекавшись кінця, я дізнався, що моя карта виявилась прохідною. Із 26 викликаних, тільки 6 чи 8 затвердили, інші були провалені за різними причинами, незважаючи на їхні посади і попередні вчені звання. Затвердили і того доктора з Махачкали.

Незважаючи на позитивне рішення та відношення до моєї роботи, я вийшов із цього приміщення спустошений, принижений і розтоптаний як особистість. Треба було з цим технологічним тягарем вступати у нове життя. Жінка уgliedіла мою пригніченість і робила все, щоб згладити цей неприємний для нашої сім'ї випадок.

Москва нас теж не радувала своєю погодою. Це був грудень місяць. Стояла холодна погода. Вулиці і будинки виглядали сірими, з обдертими стінами, погано освітлені. З великим трудом ми дібрались до метро і поїхали на Каширку в готель онкологічного центру АМН. Ми були безумно раді, що в Москві ми захистили наукову розробку, свою честь і честь нашого інституту, його Вчену спеціалізовану Раду.

Ми страшенно були зморені цим захистом, поїли в кафе і на наступний день о 12.00 години забрали свої сумки, відвезли на Київський вокзал, а потім пішли подивитись Москву і купити дефіцитні продукти і речі, які в Україну майже не завозились. Купили цитрусові для дітей, шпалери на знаменитій Профспілкової вулиці, в ГУМі і ЦУМі купили якісь дрібниці дитячого одягу.

Коли ми приїхали додому, діти радувались нашим покупкам. Марині, нашій старшій дочці ми привезли щось із одягу, хлопцям-двійнятам по машинці, щось бабусі Олі, яка відпустила нас, і велику їй подяку. Вся сім'я була задоволена тим, що поїздка закінчилась успішно.

Мене позвав до себе директор і сказав: «Ти молодець, пишаюсь тобою. Буду думати, що робити з тобою далі...» Я подякував йому за ці теплі, сімейні слова.

Це був вже другий такий батьківський вчинок зі сторони Ростислава Євгенійовича. Коли у нас народилась дівчинка, академік прийшов до мене в кабінет і спитав: «Чим я можу допомогти Вам?». І допоміг нам отримати 3-кімнатну квартиру на Березняках. В той час при більшовиках ще можна було при народженні дівчинки покращити свої житлові умови, а у нас вже було троє дітей і ми жили шестеро в однокімнатній квартирі 17 м разом з мамою Ріти, яка нам допомагала з дітьми.

В кінці 1976 року 31 грудня нам подзвонили з пошти і сказали, щоб я прийшов отримати урядову телеграму. Ми подумали, що це розіграш. Коли я прийшов на пошту, мені вручили телеграму червоного кольору з позначкою «урядова». В ній було написано, що Вища атестаційна комісія поздоровляє мене з присвоєнням звання доктора медичних наук. Вся пошта Березняків була приємно здивована цією телеграмою і все питали мою тещу, жінку, ким же я працюю, що мною цікавиться Союзний уряд. Я розцінював цю телеграму як вибачення переді мною за 3-річну тяганину з мою дисертацією, може, комусь було соромно за таке відношення до українських вчених.

Вийшло так, що в червні цього ж 1976 року Ріта захистила кандидатську дисертацію і вже через 3 місяці отримала з Москви підтвердження.

Після мого захисту докторської дисертації, а вона була одна з перших у нашому інституті, серед молодого покоління, яке Р. Кавецький вважав фундаментом нашого інституту, захистились А. Бикоріз, Д. Глузман, В. Струк, А. Воронцова, В. Пінчук, О. Сопоцинська.

А. Бикоріз, будучи уже вченим секретарем інституту, робив все, щоб я не захистився поперед нього, але йому це не вдалось. Приниження мене уже почалися тоді, коли він заявляв, що я націоналіст, часто розмовляю українською мовою, з вираженими антисемітськими поглядами, не достатньо вихований — і це він промовляв не тільки в кругу своїх співробітників, а й перед посадовим особам. Я старався його обходити, не мати з ним ніяких справ — ні дружніх, ні службових. Сам він представляв малоосвічену людину, але зі зв'язками, які його і рухали по службовій кар'єрі. Працюючи в лабораторії моделювання експериментальних пухлин, він мало проявляв наукової зацікавленості до онкології, нових ідей, не вступав в дискусії, тому що зі слів не міг розуміти про що йдеться, тому майже ніколи не задавав питання і мало виступав по дискусійних питаннях. Завжди сидів в передніх рядах конференцзалу такий червонощокий, завжди з усмішкою, показуючи своє негативне, надмірне ставлення до того чи іншого питання, яке дискутувалося в залі, думаючи собі на умі, що мовчання — золото. Він визнавав себе великим організатором науки, хоч сам в ній мало розбирався, а ще менше знав саму онкологію.

Інші докторанти мало чим відрізнялися між собою. Кожний копав свою тему і був висококласним спеціалістом в своїй області: Д. Глузман — в гематології, лейкозах, І. Векслер — в неспецифічній резистентності, А. Воронцова — в канцерогенезі.

Найбільше серед нас виділявся Володимир Струк. Він першим отримав відділ, наукове стажування у Швеції, де він зробив майже всю свою докторську. Був фізично красивим, розумним, удачливим, ми бачили його наступником Р. Кавецького, оскільки йому багато і легко все давалось, мабуть, Богом. Він не оцінив свого призначення на Землі, жінки його обожнювали, а сам Р. Кавецький сприяв його науковому росту, маючи справу з успішним науковим співробітником. Але все це його і погубило. У нього була дружина, дочка генерала, одружившись, він залишився працювати у Києві, мав величезну квартиру, а потім розлучився. Останньою краплею стала трагедія — його 14-літній єдиний син випадково застрелився. Це його вибило із життєвої і наукової колії, він почав випивати, а згодом і пити постійно.

Я не був його близьким товаришем, але у нас з ним були добрі стосунки, і коли ми збиралися у кімнаті Михайла Барановського, його однокурсника, я старався зупинити його у зловживанні алкоголем, говорив, що алкоголь і жінки його погублять. Він наче з цим і погоджувався, розуміючи що ці шкідливі вади ні до чого доброго не приведуть, але при наступних зустрічах не міг себе стримувати і закінчував нашу зустріч буквально під столом, або з якимсь скандалом. Закінчилося тим, що він напився, а у відділах інституту завжди був спирт, який ми отримували для проведення експериментів, учинив дебош своїм співробітникам відділу, довелось викликати міліцію. Був складений протокол, доповіді співробітників відділу і після цього В.Струка звільнили з роботи, оскільки у нього уже було декілька попереджень. Після звільнення із нашого інституту, він недовго працював у Сітько в «Отклику», але мабуть своїх шкідливих вад не залишив і уже через короткий час його знайшли на березі невеличкого озера в Житомирській області уtoplеним.

Я виступав на його похороні і плачучи сказав: «Даному Богом таланту необхідно правильно розпорядитись, зберегти і збагатити. Йому це не вдалось! Подібно гинуть багато талановитих людей, які не вміли або не могли цього зробити».

« Я, доповідаючи про свої дослідження по фармакокінетиці і перфузійному методу лікування, вперше, будучи молодим доктором наук, заявив, що цитотоксична протипухлинна терапія не має перспектив, ця стратегія хибна і треба шукати інші альтернативні шляхи, засоби і методи лікування раку »

Наукові пошуки

Мені вважалося, що у 70—80-х роках ХХ століття ми знайдемо причину виникнення раку і наблизимось до ефективного лікування пухлинної хвороби. Кожного року з'являлись у світі значні відкриття: про роль зворотної транскриптази у перетворенні нормальних клітин у злоякісні, був охарактеризований онкоген, який спричиняв злоякісну трансформацію соматичних клітин, відкритий раково-ембріональний маркер, доказано, що деякі віруси, а також хімічні речовини можуть викликати ріст злоякісних пухлин. Онкологи з появою тієї чи іншої гіпотези тут же її підхоплювали, доробляли, намагались довести її реальність, але більшість з них розвалювалась при перевірці в клініці.

В 70-х роках Р. Кавецький зрозумів, що лікар, науковий співробітник, який лікує хворого не може повністю віддатись науці, його думки заповнені думками про хворого, що робити і як його ефективніше лікувати на сучасному рівні. Тому директор вирішив розділити наш інститут на клінічну і експериментальну частину — віддати клінічні відділи в сусідній онкологічний інститут МОЗ України, а другій половині співробітників зайнятись тільки експериментально-теоретичними розробками канцерогенезу (причин виникнення і розвитку раку) і пошуком нових оригінальних ефективних методів і засобів лікування та вивчати взаємовідношення пухлини і організму. Український і Союзний уряд підтримали його ініціативу і вперше в Союзі був створений теоретичний інститут Проблем онкології при АН України, який став під керівництвом акад. Р. Кавецького провідним інститутом світу в області онкології.

При реорганізації інституту на клінічну і експериментальну частини, у мене з Р. Кавецьким була довга змістовна розмова, де він сказав, щоб я залишався у відділі хіміотерапії, яку очолить канд. мед. наук З. П. Букіна.

Володимир Мосієнко

«Ви прийшли до мене з ціллю знайти ефективні протипухлинні методи чи засоби, Ви хотіли присвятити саме цьому питанню своє життя, я вам представляю таку можливість. Ви ще молода людина, у вас все попереду і Ви зумієте зробити для онкологічних хворих ефективні протипухлинні ліки. У Вас, за моїми спостереженнями, це здійснюється краще ніж в інших наукових співробітників, які оточують Вас. Старайтесь не конфліктувати зі своїм керівником відділу. Її ціну і її можливості я знаю» — сказав він в кінці нашої розмови.

Я зрозумів, що він йде з нашого відділу, його більше не цікавить хіміотерапія протипухлинних препаратів як проблема. Цитотоксична протипухлинна хіміотерапія різного походження ще в той час гриміла на усіх конференціях і симпозиумах, але в клініці її успіхи були мізерні. Всі протипухлинні препарати були не специфічні, токсичні, давали значні ускладнення, які інколи прискорювали ріст злоякісних пухлин і навіть прискорювали смерть хворих. В той час бурно розвивалась молекулярна біологія, вважалось, що її методи, підходи, можливості до кінця ХХ століття дадуть свої результати, вирішать причину раку і будуть знайдені ефективні лікарства проти злоякісних клітин. Ми всі в це свято вірили і саме електронна мікроскопія, молекулярна біологія знайдуть ту поламку, ту ланку клітині, які саме і спричиняють злоякісну трансформацію нормальної клітини в ракову.

Я насмілюся запитати Р. Кавецького чи буде він мати свій відділ і як він буде називатися. Він мені висловив думку, що розчарований в хіміотерапії, надіявся, що за останні 20—30 років буде зроблений суттєвий прогрес, але цього не сталося і він не бачить великих перспектив в цитотоксичній терапії і спробує себе у вивченні причин, які призводять до злоякісної трансформації нормальних клітин. А відділ буде називатись «Механізми трансформації злоякісної клітини», ще можуть бути варіанти, але зміст цієї назви залишиться. Він запросив до свого відділу уже оригінальних дослідників: кандидата медичних наук В. А. Шуклінова, кандидата біологічних наук С. Д. Казьміна та декількох молодих талановитих співробітників і аспірантів. В. Шуклінов на той час уже доказував, що ракова клітина це незріла клітина і її можна диференціювати, перетворивши знову в нормальну соматичну клітину. І це він практично показав в культурі ткани *in vitro*, зафіксувавши на кіноплівку. С. Казьмін почав вивчати кінетику мітозу нормальної і пухлинної клітини, виявляти внутрішні та зовнішні причини, які сприяють вступу клітини у фазу ділення. Крім того вивчав різницю протікання мітозу в нормальних і злоякісних клітинах, тривалість нахождения цих клітини у інтерфазі.

Пізніше до цієї лабораторії був зарахований старший науковий співробітник І. К. Хаєцький, який доказував, що міняючи статеві гормони щурів у певних фазах можна добитись дозрівання та диференціювання гормонозалежних пухлин.

Всі ці дослідження були нові на той час не тільки в нашій країні, але й у світі, давали великі перспективи на вирішення природи раку до кінця століття. Незважаючи на залізу завісу, до Радянського Союзу приїжджало багато іноземців, щоб ознайомитись з нашими дослідженнями, знайти для себе щось нове, прогресивне, що давало їм можливість за кордоном отримувати на наших ідеях нові гранти, нові ідеї, які видавали за свої. Там у них було більше можливостей вирішити будь-яку ідею і це в них робилось набагато швидше. Вони це одразу публікували у відомих журналах світу по онкології. У нас був формальний захист своїх розробок, ідей, теорій, але вони не діяли, їх не цинили, фінансово не зацікавлювали наших співробітників, вважали нас менш вартими, що ми нічого нового, оригінального не можемо створити. Але вже тоді, читаючи зарубіжні статті чи патенти, я знаходив багато недостовірних даних, яких неможливо було перевірити в наших умовах.

Р. Кавецький любив впроваджувати все нове, що з'являлось в області онкології у світі, він старався організувати по певних питаннях симпозиуми або конференції із запрошенням провідних вчених світу. Він рішуче був настроений зробити прорив у такій зашкарублій і незрозумілій проблемі як онкологія.

Я пам'ятаю конференцію в нашому інституті присвячену питанню які зміни є ведучими і головними при трансформації нормальної клітини в злоякісну: епігеномні чи геномні. Мабуть, уже тоді Р. Кавецький сумнівався у мутаційній теорії раку Р.Вірхова і виносив ці питання на широкий науковий загал. З'їхались ведучі біологи, біохіміки, онкологи світу, які дуже гаряче обговорювали цю тему, але так і не прийшли до якоїсь конструктивної думки.

Висновок конференції такий: істина не була встановлена. Кожний із виступаючих залишився при своїх поглядах на проблему і учасники розділились на дві частини: одні вважали, що головне в епігеномних змінах, інші — в геномних. Багатостраждальна проблема онкології так і не була вирішена, залишилась на своєму місці. Практичній онкології від цієї дискусії нічого не дісталось. Хворі як вмирили, так і продовжували вмирати. А практична онкологія вигадувала свої ідеї — для успішного лікування злоякісних пухлин їх треба було рано виявляти, чим раніше виявлено, тим краще прогноз життя. Сподівались знайти специфічну хіміотерапевтичну речовину, яка буде вбива-

ти тільки злоякісні клітини, не впливаючи на нормальні. В клініці використовували декілька препаратів різного походження, з неоднаковим механізмом дії, щоб вплинути на різні ланки ракової клітини. Останнє досягнення після ножа і таблеток — променева терапія, лазерна, СВЧ-терапія, високі і низькі температури та багато інших способів, але успіхи в лікуванні найважливіших нозологічних форм пухлин так і залишились мало результативними.

Ми з В. Шукліновим у свій час зробили оригінальний досвід, який вплинув на мій світогляд у подальшому житті. За літературними даними цей експеримент ніхто не повторив і не надав йому значення як важливого моменту, який міг пояснити вплив організму на пухлинний ріст. Нами в культурі тканий інкубувалися клітини ракових штамів. Для підтримки їх життєдіяльності необхідно кожного тижня міняти поживне середовище, а якщо не замінити його вчасно — клітини гинули. Ми пересаджували в чашки Петрі злоякісні клітини разом з фібробластами (нормальними клітинами) і в одних чашках міняли вчасно поживне середовище, а в інших цього не робили. В результаті проведених дослідів виявилось, що там де ми міняли своєчасно середовище, здорові клітини не давали можливості рости раковим клітинам, вони деградували, а там де не міняли таке середовище — ракові клітини зупиняли ріст нормальних клітин, приводили їх до передчасної смерті. Тобто ці досліди показали, що ріст злоякісних клітин в значній мірі залежить від мікрооточення.

В той час виступ на вченій раді інституту не викликав серйозних дебатів і не придали цим дослідом ту важливість, яку вони заслуговували. Можливо ми й самі не були впевнені у важливій значимості цих дослідів для інтегральної терапії, яку я сформулював у 2000 роках, а в 2010 р. описав у своїй книзі «Интегральные подходы к лечению опухолевой болезни». Вона явилась логічною і ґрунтовною роботою моєї багатолітньої праці, до якої сучасний директор нашого інституту акад. НАНУ В. Ф. Чехун поставився скептично і продовжував наполягати на цитотоксичному субстратному протипухлинному підході, який уже в ХХІ столітті себе майже вичерпав. Хоча В. Чехун і розумів під тиском багатьох публікацій, що цей шлях в нікуди, але він мав гроші і статус.

Фармацевтичні фірми пропонували все більш дорогі і токсичні хіміотерапевтичні препарати, винайшли доказову медицину, де лікувати онкохворих потрібно було проводити тільки по протоколах. При такій системі медицини онкологам значно полегшали їх роботу, зняли з них відповідальність за всякі ускладнення і навіть летальні наслідки.

Я підтримував дружні зв'язки із В. Шукліновим, в майбутньому він захистить відділ, але не зуміє утримати його. Відділ почали поступово розтягувати, а його направлення дискредитувати як лженаукове. Валентин дуже переживав, психологічно не витримав і йому прийшлося піти із інституту із-за важкої психічної хвороби. Більшість співробітників покинули стіни нашого інституту: одні перейшли до інших установ, інша частина (молодша і здібніша) виїхала за кордон в Німеччину і Америку, шукаючи кращої долі. Так було покінчено з відділом академіка Р. Кавецького.

Багато років відділ Р. Є. Кавецького очолювала Зінаїда Павлівна Булкина. Красива брюнетка, зі спортивною фігурою, завжди з короткою стрижкою та посмішкою. У неї добре виходило писати в будь-які інстанції різного змісту заявки, причому так їх формулювала, що чиновникам було важко їй відмовити. Вона вміла красиво говорити, хоч не завжди по суті, інколи глибоко не вникаючи в наукові питання, але все це завжди було завуальовано в красиву форму, що на перших порах справляло враження. Вона часто була не щира і навіть інколи, м'яко кажучи, неправдивою. Зінаїда Павлівна не була творчою особистістю, у неї не було наукового стержня, улюбленої проблеми чи розробки, якою б вона жила, керувала, стараючись допомогти людям.

В той час я займався в експерименті вивченням фармакокінетики протипухлинних препаратів. Мені за цей час разом із Півнюк В. М. удалось показати в експерименті і клініці, що ці препарати менше всього накопичуються в пухлині, особливо в її центрі, де нутритивний капілярний кровообіг був відсутнім. Найбільше накопичення протипухлинних препаратів було в паренхіматозних органах — печінці, легенях, селезінці, кістковому мозку. Тому в цих тканинах знаходили морфологічно великі зміни, а це не давало можливості збільшувати дози, бо це приводило хворих до великих ускладнень і навіть смерті. По цій раковій розробці була зроблена дисертаційна робота В. Півнюк. Це було за часи, коли я був ще кандидатом наук, але молодшим науковим співробітником. І коли стало питання про керівництво її дисертаційною роботою, то мені сказали, що як молодший науковий співробітник я не можу бути науковим керівником роботи. А це була повністю моя розробка, саме я її проводив, аналізував, робив висновки. І під кінець дисертаційної роботи її керівником стала З. Булкина, оскільки за своєю посадою була керівником відділу.

Кожний із наукових співробітників нашого відділу займався своїми справами, але у З. Булкиної своєї тематики не було і вона спочатку очолювала усі роботи у відділі, не маючи своєї персональної теми. Потім вона вирішила

зайнятись вивченням вітамінів групи В до В15 і їх впливу на пухлинний ріст при хімотерапії пухлин в експерименті. Таке дослідження і лягло в основу її докторської дисертації, яку вона канючила багато років. І з цієї солянки їй вдалося зробити докторську дисертацію. Вона була невисокого рівня ні методичного, ні теоретичного, просто набір фактів по вітамінах групи В, які були завернуті в красиву обгортку. З великими труднощами вона її захистила, але скептицизм до її роботи залишився в стінах інституту. І коли наступило безгрошів'я після набуття незалежності нашої країни, то її скоротили, а відділ розформували. З. Булкіну виставили із інституту, хоч їй було всього 63 роки. Вона мені не передала відділ. За що поплатилась сама і постраждала кар'єра багатьох співробітників, в тому числі і моя. Її слова «Чим вам буде гірше, тим мені буде краще» відштовхнули мене і багатьох співробітників від неї на все життя.

Із самого початку моєї роботи в інституті у відділі я підтримував стосунки з Галиною Кулик. Вона була досвідчена у наукових справах, її приваблювала наукова робота і вона зробила для себе свій вибір. Як старший науковий співробітник виконувала самостійно наукову роботу з двома помічниками старшими лаборантами біологами.

Після того, як Іван Безвершенко посварився з заступником директора інституту К. Балицьким і назвав його «пеньком на шляху до наукового прогресу і як такий розумний директор його тримає на такій важливій магістральній для інституту посаді», йому прийшлося залишити інститут і разом зі своєю помічницею М. Петренко перейти в Інститут біохімії у відділ Короткоручка. Я втратив найближчого свого друга в інституті і Галина Кулик в якійсь мірі замінила його. Вона довго затримувалась на роботі, продовжуючи свої експерименти. У неї була вже доросла дочка, а сімейний побут вела економка, яка довгий час жила і працювала в її сім'ї. Вона могла не приходити щодня на роботу, що викликало незадоволення як керівника відділу, так і дирекції. Але це перекривалося якісною роботою. А це було головне в науково-дослідному інституті. З. Булкіна і Г. Кулік уже з самого початку їх роботи недолюбливали одна одну, а після призначення першої керівником, їх відношення стали дуже натягнутими, вони намагались мало контактувати по науці, а при річних звітах майже сварилися. Я часто виступав у наукових спорах на стороні Г. Кулік, тому що її аргументи і факти завжди були більш переконливими і доказовими, а в побутовому спорі — набагато правдивішими. Г. Кулик завжди відкликала на те чи інше моє прохання стосовно наукових планувань і труднощів, з якими я стикався кожного дня. При плануванні індивідуальної наукової тематики треба було перевернути гору літератури. Як правило, в на-

уці по тому чи іншому питанню завжди існувало декілька протилежних думок і треба було стати на одну з них. Такі питання ми обговорювали з Галиною Іванівною. Вже пізніше для неї в інституті було створено біологічний відділ з математичним нахилом. В ті часи обчислювальна техніка тільки входила в наукові дослідження. Обчислювальні машини «Дніпро» і «Мир» займали велику територію, більш ніж пів кімнати, а оперативна пам'ять їх була дуже малою. Це були машини, створені інститутом кібернетики під керівництвом акад. В. Глушкова. Користі з цих машин було мало, але математики старались внести їх нам до наукової тематики. В той час обчислювальні машини не були помічниками як сучасні комп'ютери, а більш являлись тягарем при виконанні наукових тем.

Після отримання нової посади, наші наукові дебати і стосунки з Галиною стали більш рідшими, а відношення більш холодними. Тому ще сприяло і багато інших фактів: її чоловік лікар за освітою на одній з гулянок, мабуть находячись в нетверезому стані, на своїй «Волзі» біля готелю «Золотий колос» на смерть збив жінку і, не надавши їй допомоги, утік з місця пригоди. Слідство довело його провину, і так як літня приїжджа жінка була одинока, а дорогу переходила не на переході, йому присудили всього 3 роки тюрми. Галина Іванівна приклала великі зусилля, впливові зв'язки і, мабуть, великі гроші, щоб не тільки витягнути свого чоловіка з тюрми, а і щоб він там займався творчою роботою. Вона зуміла організувати в тюрмі такий режим, що він зміг там підготувати і написати докторську дисертацію. В подальшому для Галини Іванівни трагедія сталась в тому, що коли її чоловік вийшов з тюрми, то вернувся не до неї, а до своєї коханки. Це переступало всі межі і вона з ним розвелась.

Знаковою науковою подією для мене стала поїздка на симпозіум по хіміотерапії злоякісних пухлин в м. Чорноголовку — науковий центр під Москвою, куди з'їхалися світила Радянського Союзу. Там розглядалися різні питання хіміотерапії, зокрема нові препарати, які давали великі надії. Доповідь по нітрозосечових речовинах представляв академік М. Емануель. Нами і професором В.Філовим була представлена фармакодинаміка та фармакокінетика препаратів. Також були наведені дані клінічної онкології, які як завжди закінчувалась куцою тривалістю життя, великими токсичними ускладненнями, які часто приводили хворих до смерті.

Я, доповідаючи про свої дослідження по фармакокінетиці і перфузійному методу лікування, вперше, будучи молодим доктором наук, заявив, що цитотоксична протипухлинна терапія не має перспектив, ця стратегія хибна і треба шукати інші альтернативні шляхи, засоби і методи лікування раку. У мене

ще тоді не визріла ідея інтегративних методів терапії пухлинної хвороби і я в кінцевому розрахунку ще не був впевнений у своїй правоті. Я тоді не отримав майже ніякої підтримки серед впливових науковців, більшість розцінили мій виступ як «причуди» молодого доктора наук, якого заносить від отримання наукового звання. До мене підходили маститі онкологи, хлопали по плечу, переконували, що саме я помиляюсь, так як не можуть вчені всього світу помилятися. Вони казали, що пройде небагато часу і будуть знайдені специфічні ефективні протипухлинні препарати, які будуть лікувати усі гістологічні форми і стадії раку. Єдиний хто мене підтримав — це був професор із Львова А. Гнатишак. Він сказав мені, що все більше схиляється до моєї думки, але будучи завідувачем кафедрою онкології в медичному інституті, ще не може виголосити таку думку, щоб не лишитися роботи. Але я не жалів, що доніс свою думку на такому авторитетному форумі. Це були маленькі тріщини і сумніви у цементно-бетонній ідеї цитотоксичної протипухлинної терапії.

Після захисту кандидатської дисертації, я майже 7 років працював молодшим науковим співробітником, наживаючи поступово недругів і задрісників, які оточували мене. Працював я багато, по 12—14 годин на добу, значно розширив і поліпшив свої знання не тільки в області онкології, а й в інших суміжних областях науки: молекулярній біології, біохімії, біофізики та в інших напрямках.

З часом появились реферативні журнали з різних галузей науки, які по резюме давали мені можливість зрозуміти, куди рухається наука. У мене появились тисячі реферативних карточок, які давали мені можливість тематично підготуватись до будь-якого питання на різних рівнях і це мені давало впевненість у наукових дебатах. Я майже завжди перед розглядом того чи іншого питання продивлявся останні дані по цьому питанню і завжди міг грамотно задати питання і критично виступити. Інколи навіть прямолінійно, але по ділу, що не давало покою моїм опонентам і керівникам, які уже займали високі посади в інституті.

Я не мав ні в своєму житті, ні в інституті партійної, урядової чи академічної підтримки і все розраховував на свої руки і голову, яку постійно заповнював новими знаннями. Будучи молодшим науковим співробітником не завжди погоджувався з думкою «старших товаришів» по званнях, посадах і, може, не завжди впевнено висловлював свою думку, підкріплену сучасною літературою. Це викликало незадоволення уже і в членів вченої ради, мого безпосереднього керівника, професорів нашого інституту, так і інших високопоставлених осіб. Від посади і вченого звання залежала зарплатня, а вона була

у молодшого наукового співробітника 120 карбованців, тому в інституті всі старались підвищити свій статус різними методами. З часом я почав узнавати, що за багатьма науковими співробітниками хтось стояв, хтось турбувався.

При акад. Р. Кавецькому ми всі навчались, росли в науковому плані, планували цікаві і перспективні теми, робота кожного наукового співробітника цінувалась, сам директор кожному міг знайти потрібні слова. До нас валом їздили гості як з нашої країни, так із близького і далекого зарубіжжя, хотіли знати чим ми займаємось, якими новими методами володіємо, що досягли вже в своїй роботі. Мені вважалося, що наш науково-дослідний інститут був зразком для інших не тільки в місті, а й в Союзі. Ми могли вільно висказувати свої думки на вченій раді інституту, партійному бюро і профспілковому комітету, які працювали активно, втручаючись в наукову і хазяйську діяльність дирекції інституту. З їхньою думкою рахувалась не тільки дирекція, а й вчена рада. Регулярно кожного місяця обговорювались найважливіше питання про життя інституту. Там розглядались різні питання: як поліпшити життєві і виробничі умови співробітників, кількість яких до розпаду Союзу вже зростає до більше ніж 500 чоловік. Турбувались про оздоровлення співробітників, їх дітей, розробляли маршрути цікавих туристичних подорожей по Україні і Союзу, міркували, як найкраще і дешевше їх зробити, перевіряли техніку безпеки.

Ми працювали з дуже небезпечними речовинами — канцерогенами різного походження, ізотопами. У нас був відкритий єдиний у місті радіоізотопний блок, був кращий віварій не тільки в академії, а й в Радянському Союзі. В ньому було декілька видів лабораторних тварин, десятки перещеплених лабораторних штамів пухлин.

Вчені ради інституту проходили цікаво, критично, незважаючи на наукові ступені і посади, відмічали конкретні помилки, які можна було виправити по ходу виконання наукової тематики. Росли невпинно наукові кадри, якими пишався не тільки інститут, а й вся академія, Україна.

« Моя свобода обмежувалась, я не знав, як вести себе в сім'ї, на роботі, з друзями, мені вважалося, що я потрапив в інший світ, де треба міняти, обмежувати не тільки свою поведінку, стосунки, присутність, а й розум »»

Секретна тематика

В інституті постійно проносились думки, що то в Ізраїлі, то в США уже знайшли ефективні методи, якими лікують онкологічних хворих. При більш ретельному вивченні це часто виявлялось блефом і направлені кошти на розробку того чи іншого засобу чи методу закінчувався нічим. Ми в той час в основному йшли в фарватері західної науки і руйнували ідеї, концепції і факти, які там видавались за істину.

Десь на початку 70-х років до нас нагрянула союзна делегація онкологів з Москви на чолі з керівником академіком М. Трапезніковим, а також професорами В. Городіловою і Р. Петровим з метою перевірки концепції Зої Павлівни Успенської, яка стверджувала, що вже може лікувати рак. Її досліді контролював особисто Ю. Андропов, а курували міністр охорони здоров'я СРСР акад. Б. Петровський та сам прем'єр-міністр О. Косигін.

Від нашого інституту пропонували двох співробітників по науці і одного з віварію. Крім того, приймав також участь один співробітник українського КДБ. Оговорені терміни виконання мені не були відомі. Очолити і організувати цю перевірку повинен був наш директор акад. Р. Кавецький під грифом «цілком секретно». Такої грізної комісії під егідою КДБ і уряду у нас ще не було. Та і в інституті не було передбачено, щоб виконання наукової роботи проходило абсолютно секретно.

Спочатку директор доручив виконувати цю роботу доктору медичних наук К. Ганіній з І. Несіній, які мали допуск до виконання секретної тематики. Через деякий час зрозуміли, що їхній профіль і кваліфікація по цьому напрямленню не дають можливості повноцінно провести цю перевірку і вони були КДБ відсторонені з підпискою про нерозголошення цієї роботи. На-

ступними співробітниками, яких допустили до перевірки, були З. Булкіна з помічницею І. Краліч. Ця пара взагалі пропрацювала дуже короткий час і також була відсторонена від роботи.

Якось у вечірню пору, коли я закінчував свій експеримент, до мене з'явився блідний, чимось засмучений директор і попросив залишити роботу і вислухати його важливу пропозицію. Така поява в пізній час мене здивувала і я тут же залишив роботу, сів за свій робочий стіл і став уважно його слухати.

Р. Кавецький витягнув з кишені якийсь папірець і почав повільно говорити, що він не може цю розмову провести в кабінеті, оскільки не знає чи буде ця розмова записана на півку.

Він сказав, що уряд доручив йому провести перевірку нового методу лікування раку в абсолютно секретних умовах. Їх було декілька: щоб виконавці були грамотні, авторитетні дослідники, патріоти нашої країни, краще щоб комуністи або комсомольці, щоб вміли тримати язик за зубами, мали доступ до секретних документів.

Від мене вимагалось дати згоду на участь у проведенні цієї перевірки, отримати доступ до цілком секретної роботи, вибрати помічника з вищою медичною або біологічною освітою, уміти тримати проведення експериментів в секреті, спілкування по цій роботі могло бути тільки серед її учасників. Для цього виділялась окрема кімната у віварії та спецкімната у відділі кадрів, де велась вся протокольна робота.

Уже тоді добре знаючи роботу КДБ, я зразу ж відказався, сославшись на те, що я тільки що захистив докторську, яка ще до того часу не була затверджена ВАК, і мене при нагоді будуть нею шантажувати, а може і завалять зовсім. Знаючи всесильність цього органу, директор не заперечив цьому важливому аргументу, що мені не треба було б виконувати цю роботу. Наступним аргументом проти моєї участі було те, що в нашій сім'ї народились двоє близнюків і я, щоб вижити, повинен був допомагати сім'ї, а при якихось протиріччях з КДБ, негативних результатів експериментів мене завжди могли посадити і відправити в далекі сибірські простори валити ліс чи брати участь у комуністичних будовах Сибіру.

Р. Кавецький не відкидав і такого варіанту, тим більше, що він пережив час, коли більшовики посмертно намагались звинуватити його учителя академіка Олександра Богомольця в «гальмуванні павловського вчення, підтримці морганізму-вейсманізму (хоча генетика була поза сферою його наукової зацікавленості), ідеалістичному світогляду й інших наукових «гріхах». Під

загрозою закриття опинився Інститут експериментальної біології і патології МОЗ України, яким керував його син Олег Богомолець. Загроза зникла тільки після смерті Сталіна.

Я сказав директору, що не поважаю каральні органи країни, особливо КДБ, яке безпідставно знищувало або руйнувало життя кращих людей. Тільки в Україні більше 4 млн чоловік, яких запроторювали по тюрмах і таборах Радянського Союзу. І як мені говорили, серед політичних в'язнів більше всього у таборах було українців. Цілеспрямовано винищувалась або принижалась моя нація. Закінчуючи нашу розмову, я сказав, що повинен подумати до завтрашнього ранку, порадитись із сім'єю, отримати від неї дозвіл чи в імперативній формі від цієї пропозиції відмовитись.

На виході Р. Кавецький сказав: «Я довго думав кого рекомендувати і зупинився на вашій кандидатурі з бездоганною життєвою біографією, мені подальше міняти ні на кого, я вже два рази помилився і КДБ мені можуть не пробачити іншого вибору, тому що ця робота торкається перш за все мене і іміджу інституту». Він був людиною досвідченою, бачив з часів Громадянської та Великої Вітчизняної війни дуже багато людського горя і знав, якщо не виконати цю роботу, мабуть його не залишать на директорському посту, ще й невідомо, що вони будуть інкримінувати йому.

І я розумів, що ця урядова постанова вибивала його із звичайної колії, примушуючи у всіх вчинках і думках залежати від керівних органів і установ, які несли тільки політичну відповідальність, не розуміючи суті нашої роботи.

Оставивши незавершеним до кінця експеримент, я засмучений, зібрав свій саквояж, положив туди недописаний протокол, попрощався з черговою і став добиратись з ВДНГ додому, на свої Березняки, де ми після народження двійні, тобто вже маючи трьох дітей, отримали на вул. Березняківській трьохкімнатну квартиру.

Маргарита, незважаючи на свою зайнятість з дітьми, зразу ж помітила по моему поведженню щось неладне. Я не став її маринувати і розказав, що мене директор просить під його керівництвом стати головним виконавцем урядової перевірки, якоїсь суперсекретної тематики, де буцімто її автор мадам З. Успенська, лікар по освіті, знайшла засіб, який виліковує злоякісні пухлини. Сказав, що я в це не дуже повірив, але виконувати роботу необхідно під егідою союзного КДБ, персонально Андропова і прем'єр-міністра О. Косигіна. Це накладало на мене та шефа велику відповідальність. Тим більше москвичі утворили урядову комісію під керівництвом М. Трапезнікова, куди входять декілька відомих онкологів країни. Я попросив Ріту не говорити

про цю роботу ні з ким, оскільки вона проводиться під грифом «Цілком секретно». Я міг розказати жінці про цю роботу, так як ще не підписав документу про нерозголошення, та й моя жінка, мати 3 дітей, повинна була знати і реагувати на те, чим і де займається її чоловік.

Поклавши дітей спати, ми ще довго говорили за і проти моєї участі у виконанні цієї роботи. Дружина ще не зовсім уявляла небезпеку цієї роботи, хоча знала уже як поступила служба безпеки з її братом, грамотним, освіченим спеціалістом, якого підставило КДБ, звільнивши з роботи у молодому віці і по суті зламали йому життя, з якого він пішов ще в молодому як для мужчини віці.

У нас великого вибору не було і я повинен був погодитись, а в іншому випадку мене чекали неприємності — могли не затвердити докторську дисертацію, звільнити з роботи. Могло статися не дружлюбне ставлення самого Р. Кавецького, який практично зробив мені наукову кар'єру і продовжував підтримувати мене і мою сім'ю у самих скрутних моментах нашого життя. Він взяв Ріту на роботу в імунологічний відділ інституту після закінчення її з відзнакою лікувального факультету медінституту ім. О. О. Богомольця, дозволив запланувати їй кандидатську роботу, допоміг моїй сім'ї отримати 3-кімнатну квартиру, яка дала мені можливість вивізти з однокімнатної, де нас проживало шість чоловік, включаючи нашу головну помічницю — Рітину маму. Така допомога значно покращила наш добробут і сімейний клімат. Ми зразу ж відчули інше людське життя, притаманне кожній людині, яка живе не в стислих комунальних умовах. Діти отримали нормальні умови для розвитку, а я відновив сон і сімейний спокій, який вплинув на мої наукові пошуки в онкології

Вранці я зайшов у кабінет директора і дав згоду на виконання цієї роботи з надією, що він приділить їй значну кількість свого часу і ми будемо тісно обговорювати з ним планування дослідів і обговорення основних результатів. Він пообіцяв це робити, але по виразу його обличчя я зрозумів, що для нього, відомого вченого, постановка такої роботи була несподівана, а головне, що за її виконанням стояла така рать високопоставлених чиновників. Він просив мене, щоб я не розповідав своїм друзям-співробітникам про деталі виконання цієї роботи. По суті мій круг спілкування обмежувався Р. Кавецьким, моїм помічником-лаборантом з вищою освітою — Л. Кушко, спецвідділом, З. Успенською — автором винаходу, її двома помічниками і майором КДБ, який ходив до нас майже кожного дня, контролюючи нашу роботу та розмови, які ми вели під час проведення головних експериментів.

У спецвідділі інституту зі мною була проведена робота як себе вести, що можна говорити, де і з ким, при всіх підозрілих чи неординарних випадках доповідати безпосередньо нашому спецвідділу, свої поїздки по Союзу узгоджувати із спецвідділом, а поїздки за кордон, спілкування з іноземними спеціалістами заборонялись категорично. Після усіх цих формальностей в інституті мене визвали на Володимирську, 38 у КДБ. Зі мною була проведена бесіда полковником державної безпеки. Він окреслив в загальних рисах мою задачу, яка представляла державну значимість, підкреслив її цілковиту секретність, представив майора, який буде безпосередньо курувати цю тематику. Сказав, що я і моя помічниця повинні цілком перейти в його розпорядження щодо виконання цієї роботи і слухати тільки його при спецвиконанні, а наукову частину роботи планувати, виконувати і аналізувати з Р. Кавецьким і З. Успенською. При необхідності я буду викликатись до полковника для звіту своєї поведінки чи аналізу роботи. Побажав успіхів у виконанні важливої державної і гуманітарної справи. На цьому дав зрозуміти, що розмова закінчена і я вийшов із кімнати майже весь мокрий, розуміючи, в яку халепу я попав. Моя свобода обмежувалась, я не знав як вести себе в сім'ї, на роботі, з друзями, мені вважалося, що я попав в інший світ, де треба міняти, обмежувати не тільки свою поведінку, стосунки, присутність, а й розум. Це мене засмучувало, навіть світ змінився навколо мене, почав проявлятися у сірих тонах.

На другий день у спецкімнаті інституту ми всі зібрались, щоб ознайомитись та напрацювати план роботи. Представляв нас майор спецслужби, а не акад. Р. Кавецький. З. Успенська показала мені малоінтелігентною жінкою, вимученою якоюсь хворобою чи життєвими обставинами, людина таранного типу, яка може знести все, що стоїть на її шляху, не привітна і суха в спілкуванні. Вона доповіла суть нашої перевірки і на чому вона буде наполягати. Розповіла, що своєю вакциною вона вилікувала декілька хворих, в тому числі одну високоповажну особу, «племінного жеребця» з меланомою, підтвердженою гістологічним методом. Вона настояла перед урядом, щоб зробити перевірку в нашому інституті і запустити лікарський засіб у вигляді «вакцини», який би лікував усі форми і стадії раку. Виходило, що те грандіозне завдання, яке стояло перед людством, вона уже вирішила і треба було в нашому інституті зробити доклінічні дослідження, щоб ошчасливити весь світ. Слухаючи її і придивляючись до її помічників, я не повірив, що Господь Бог помітив саме їх без певної онкологічної підготовки для вирішення такої складної проблеми як рак.

Акад. Р. Кавецький мовчав, не промовив ні одного заперечення чи якоїсь суттєвої пропозиції. Я попросив, що для того, щоб просуватись вперед у науковому

пошуку дати мені ознайомитись із попередніми протоколами досліджень. Щоб узнати, що це за речовина, як її застосовували у тварин і на людях і як оцінювали результати лікування. Таку пропозицію підтримав і Ростислав Євгенійович.

Ми пройшли у віварій, завідуючий Дмитро Михайлович показав окрему кімнату на другому поверсі з боксом, яка закривалась замком і опечатувалась. Він вирішив сам контролювати роботу у віварії, але його не допустили із-за національного походження, що нас дуже засмутило.

Ми попросили дві доби на обдумування, щоб спланувати цю перевірку, на яких тваринах, штамах і схемах введення «вакцини». Під керівництвом Р. Кавецького було вирішено: проводити перевірку на кролях-шиншилах обох статей, на яких добре прищеплялась злоякісна метастазуюча пухлина Брауна-Пірс; прищеплення проводити в яєчко або внутрім'язово самцям, перевіряти дозу різних серій вакцини при підшкірному і внутрім'язовому введенні, як настоювала авторка; узгоджувати схему введення, вплив вакцини на метастазування перещепленої пухлини Брауна-Пірс і на виживаність після лікування; фіксувати всю симптоматику, яка буде зустрічатись під час проведення дослідів. З таким планом погодилися всі і навіть висока московська комісія.

Зоя Павлівна Успенська не забезпечила мене первинним матеріалом, тому прийшлося починати роботу майже з нуля. Я подумав, що в неї і не було ніяких протоколів, а активну біологічну речовину і як її отримувати вона з дозволу служби безпеки так і не назвала. Наполягати далі не мало сенсу. Ми перевірили дози, які вона назвала в гострих і хронічних дослідях і виявили оптимальні, з якими усі були згодні.

Перший терапевтичний дослід був невдалим. Це була весна, кролі були ослаблені і під кінець досліду загинули і у дослідній, і контрольній групі. Причому у дослідній групі вони загинули раніше контрольних, тобто по відношенню до інфекції вакцина не стимулювала імунні реакції.

В другому досліді при вивченні впливу «вакцини» на метастазування карциноми Брауна-Пірс ми отримали статистично не значимі дані по кількості метастазів і швидкості їх росту, при цьому маса тіла дослідних тварин була краща, ніж у контрольних. Це нас підбадьорило і восени ми пішли на серію дослідів, в яких виявили, що різниця по метастазуванню між дослідними і контрольними тваринами була мізерна, або її не було зовсім. По-перше, це свідчило про те, що «вакцина» була нестабільна, або наша доза чи схема введень були недостатньо оптимізовані. Всі ми хотіли тільки позитивних результатів і до цього спонукали постійні дзвінки Р. Кавецькому з прийомної Андропова, та-

кож міністра охорони здоров'я СРСР Б. Петровського. Дзвонив декілька разів і прем'єр-міністр О. Косигін. Це тримало всю нашу дослідну групу в напрузі і навіть страху, а що буде з нами, коли результати дослідів будуть негативними.

Ми не знали хто стоїть за З. Успенською, простим рядовим лікарем, яка нічим і ніяк не відрізнялась при навчанні в медінституті. Це мені розказали її однокурсники, коли побачили її в нашому інституті. Вона зі своїми співробітниками була тимчасово зачислена на посаду старшого наукового співробітника в інститут молекулярної біології. Так вона представлялася і нам як співробітник академічного інституту. Її разом з співробітниками привозили на чорній волзі, а це в той час була ознака сили, влади і багатства. Вела вона себе безцеремонно навіть з академіком, часто принижувала не тільки мене чи мою помічницю, а й самого Р. Кавецького. В постійних розмовах із автором винаходу я зрозумів, що вона малограмотна навіть у тій області онкології, де вона винайшла спосіб лікування. Про це я директору не говорив, але він і сам догадувався про її незначні знання в медицині взагалі, і зокрема в онкології.

Один із дослідів виявився провальним, майже в кінці дослідів усі тварини загинули невідомо з якої причини. А результати лікування за попередніми даними мали бути негативними. Майор, який постійно був присутнім при проведенні дослідів, був страшно здивований, що вранці всі тварини були мертвими. Тут я побачив, як він проявив свою владу, коли викликав директора, завідуючого віварієм Дмитра Михайловича, фронтовика, і почав кричати, що це він отравив кролів і хай не сумнівається, на нього буде відкрито кримінальне діло і закінчиться воно для нього відправленням в далекий сибірський край. Директор якось полохливо почав виправдовувати свого співробітника, що кролі це дуже нестійкі до природних явищ, а лабораторні тварини можуть гинути від різних причин. Я пропрацював з цими тваринами більше 10 років, тому підтвердив, що ніхто не може бути впевнений до кінця дослідів чим це може закінчитись. Та і її співробітники боязливо просили не включати в протокол цей дослід, а справу не виголошувати перед вищестоящим начальством. До цього ми і домовились.

Із багатьох проведених дослідів тільки три виявилось позитивними, в одному у дослідних кролів була зменшена кількість метастазів, в інших — на 21 % і 33 % була вище їх виживаність порівняно з тваринами контрольних груп. Зоя Павлівна розповіла мені, що вона виликувала декількох онкологічних хворих із шлунково-кишковою патологією і пухлинами молочної залози.

Одного разу мене викликали на Володимирську 38 до полковника по важливому питанню. Я ламав голову, що я зробив не так, де насмітив, відношення наші із Зоєю Павлівною погіршувались, оскільки досліді проходили не так як їй хо-

тілось. Вона кожного разу при негативному досліді висувала нові претензії до мене або до мого помічника. Знаючи з ким маю справу, я погодив із спецвідділом інституту і майором питання, щоб не було кривотлумачення, час і зміст нашого спілкування теж вносити до протоколу. Така форма роботи вносила велику напругу у наші стосунки та іншого виходу не було. Я думав, що це і стало поводом для виклику мене в комітет.

Перевіривши пропуск, мене пустили в кабінет, де сидів полковник, а збоку майор. Вони чемно прийняли мене, запропонували сісти на стілець, і зразу полковник сказав мені, що до них дійшли чутки, виявлені на Куренівці, про негативний хід досліджень цієї важливої роботи. Мене таке повідомлення спочатку спантеличило і я зніяковів, навіть злякався, знаючи, де я знаходжусь. «Мені доручили провести наукову перевірку цілком секретної тематики, про що я і піклуюся, оставивши виконувати планову роботу. А вам, мабуть, було доручено, — сказав я, звертаючись до майора, — щоб про хід дослідів не знали, не тільки на Куренівці, а й в інституті і МОЗ України». Полковник не чекав такого різкого мого реагування на його заяву і зразу ж перейшов до іншого запитання: «Нам стало відомо, що ваша помічниця Л. Кушко періодично зустрічається з хлопцем, який єврей і нам не зрозуміло з якою метою вони зустрічаються». Такі мілкі подробиці полковника КДБ про нашу участь в роботі мене вразили наповал, я зразу не знав що відповісти. Подумавши, я висловив думку, що по умовам роботи я не знаю складу речовини, з якою ми працюємо, її дозу, а Л. Кушко тим більше. При цьому ми з Р. Кавецьким не ставили до її відома навіть про схему проведення дослідів, тим більше про результати дослідження. Вона виконує виключно лабораторні методи, а зміст головних фрагментів роботи не знає. Але ми постараємось врахувати ваші спостереження і відсторонимо її від подальших досліджень.

У розмові з Людою я дізнався, що вона дійсно зустрічається з хлопцем євреєм по національності і збирається вийти за нього заміж. Я тут же пішов до директора, розповів йому усю цю сумну історію, поросив його дати їй премію і приказом відсторонити від цієї роботи. Я не хотів, щоб ця робота вплинула на особисте життя Людмили. Акад. Р. Кавецький виконав моє прохання.

Не обійшов і мене неприємний випадок, який стався під час виконання цієї секретної роботи. Якраз саме в цей час до Києва приїхав великий французький дослідник Жак Бенвеніст, який вперше отримав докази, що вода має пам'ять і може запам'ятовувати багато речей. На той час це викликало великий ажіотаж серед фізиків, біологів і лікарів. У нас в Україні під керівництвом акад. НАНУ А. Давидова, проф. В. Антонченко в Інституті теоретичної фізики АН УРСР

вивчались основи фізики води, її зміна під дією багатьох чинників та багато інших властивостей водних систем. Ним була видана величезна монографія «Основи фізики води», яка мала великий суспільний резонанс. Лекція проходила в інституті теоретичної фізики. На той час це був один із кращих теоретичних фізичних інститутів Радянського Союзу. Вони і запросили відомого французького вченого прочитати лекцію про воду і її пам'ять.

Тоді ми ще не знали про роботу Є. Масару «Послання води. Тайные коды кристаллов льда», яка вийшла набагато пізніше. Було невідомо хто з них зробив відкриття раніше Є. Масару чи Ж. Бенвеніст. Ним була прочитана блискуча лекція англійською мовою про воду та її пам'ять, було задано багато питань, ми дізналися багато нового. Із нашого інституту було багато співробітників, які із задоволенням прослухали цю лекцію. А по її закінченні наші співробітники попросили мене зробити екскурсію по інституту, так як там було багато на той час будівельних новин. А замісником директора інституту теоретичної фізики був мій земляк, зінківчанин, гордість нашої школи — Віктор Овчаренко. Я попросив його дозволити і провести цю екскурсію, на що він люб'язно погодився. Щоб не носити із собою портфель, я попросив нашого співробітника С. Осінського подивитись за ним, щоб його ніхто не взяв, бо він був шкіряний і міг викликати спокою. Після чудової 30-хвилинної екскурсії я повернувся в конференцзал, де ще тривала дискусія, і побачив, що портфеля немає на місці. Спроби мої вияснити, куди він подівся і хто міг його взяти виявились безрезультатними. Я запанікував, розумів чим це може кінчитись для мене.

Робочий день закінчувався, обшукавши закуточки конференцзалу я підійшов до зовнішньої охорони і розповів, що в мене украли портфель такого-то кольору і форми. Я попросив їх якщо знайдеться портфель, подзвонити по моему робочому телефону і сам поїхав в наш інститут з надією, що може хтось саме туди відніс його. Але цього не сталося.

Я підійшов у спецвідділ, благо там була Зоя Павлівна і розповів їй, що в мене викрали портфель. Вона мене добряче вилаяла, подзвонила директорові і зразу ж подзвонила в комітет — спитала що робити. При оформленні спецдокументів мене попередили, що б зі мною не трапилось треба було доповідати по інстанції в Комітет державної безпеки, що я і зробив. Після дзвінка в комітет, поступила команда, щоб я з інституту нікуди не виходив і чекав наступної команди. Наступав вечірній час і вже майже усі співробітники покинули інститут, в тому числі і Зоя Павлівна. Я залишився один в кабінеті і відчув у повній мірі, як я вважав, теорію відносності Ейнштейна. Коли чекаєш, то час тягнеться дуже довго, а коли кудись поспішаєш — він проходить значно швидше.

Вечоріло, сонце вже давно зайшло за обрій, залишивши після себе кроваві відблиски. Уже й зовсім стемніло, а дзвінка, якого я чекав, так і не поступало. В половині на десяту вечора забіг В. Ніколаєв і сказав, що я даремно переживаю через портфель, він знайдеться і нікому непотрібний, бо без грошей. Він не знав, що я працюю в цілком секретній тематиці і що там могли бути документи, які когось цікавили. Я йому збрехав, що може буде дзвінок в інститут і мені повернуть мій загублений портфель. В половині одинадцятого мені подзвонили з комітету, уточнили моє прізвище, після чого в імперативній формі приказали негайно поїхати в Інститут теоретичної фізики, знайти начальника зовнішньої охорони, назвати прізвище, забрати портфель, а в 11 годин ранку на наступний день з'явитись в комітет з пояснювальною запискою, звернувши увагу в якому порядку знаходились папери і що пропало з портфеля.

Доїхати у Феофанію на 63 автобусі уже було неможливо, в пізній час туди автобуси не ходили. Я подзвонив дружині, що затримаюсь на роботі і буду дуже пізно, так що вона мене не дочекається. Із розмови зі мною вона зрозуміла, що щось сталось по секретній тематиці і просила не ризикувати собою і дітьми.

Швидко одягнувшись, я підтюпцем побіг до виставки, так як на вул. Васильківській піймати таксі було не реально. Через хвилин сорок я вловив таксі і уприсов довести мене до Феофанії, до входу в інститут. Він зідрав з мене трійну суму не по лічильнику і сказав, що він назад мене не буде ждати і зразу ж поїде. У мене іншого варіанту не було і платити вже було нічим. Довіз мене туди близько дванадцятої години, висадив і швидко поїхав.

Підійшовши до калітки, я побачив кнопку і, сильно не обдумуючи, на неї нажав. Прийшлось довго тиснути кнопку, поки звідти не вийшов заспаний кремезний чоловік, лаючись чи розмовляючи сам до себе, підійшов і спитав «Чого треба?». Я йому розповів про портфель, який в мене пропав під час конференції. Він довго не міг втямити, що я від нього хочу, кудись дзвонив і тільки після тривалої розмови, сказав, щоб я почекав, перепитав ще раз моє прізвище і звідки я. Далеко за північ йому подзвонили і сказали, що в ближчий час винесуть мій портфель.

Я не допитував чоловіка, який виніс мій великий жовтий шкіряний польський портфель, як він потрапив до нього і швидко взяв його в руки. Я подивився, що мої папери в ньому залишилися, подякував і спитав, як в цей час звідси вибратись, хоча б до виставки, де був мій інститут. «Пройдіть липову алею, там буде дорога (нині окружна), можливо Вас хтось і доведе». Я згадав, що усі гроші віддав таксисту і ніхто мене безкоштовно не доведе. Той половинчастий місяць майже не підсвічував мені дорогу і прийшло в перебіжки рухатись серед красивих величезних лип. Я боявся, що мене тут же пастка

і КДБ могли тут або налякати, або вивести із гри, як людину-дослідника, яка мала свою думку і не дуже погоджувалась з думкою перевіряючої сторони. Я старався піттюпцем перебігати від дерева до дерева, прислуховуючись до чужих кроків чи хрусту дерев. І потім як примара рухався до дороги. Такий рух забрав у мене багато часу і вже близько другої години ночі я вийшов на кругову дорогу. Близько четвертої години я дібрався до інституту. Наш чергова Мар'я Йосипівна спала міцним, дитячим сном, тому довелося довго стукати і дзвонити, щоб вона відкрила двері. Зайшовши у свій кабінет, я зсунув стільці, поклав декілька халатів під голову, довго зводив кінці з кінцями, що мене чекає завтра, поступово задрімав і заснув. В сім годин встав, подзвонив жінці, щоб вона мене вибачила, але дійти додому в той час я не міг.

Вранці я написав пояснювальну записку, розповів як це сталося, підкреслив, що ніяких секретних паперів я в портфелі не носив, а от в якому порядку в портфелі у мене були розміщені папери я не міг відповісти, оскільки завжди клав їх стихійно на вільне місце. О десякій ранку прийшов Р. Кавецький, визвав мене, послухав як це сталося, прочитав пояснювальну записку, попросив Аллу Павлівну віднести в комітет, а мене відпустив додому, щоб я заспокоївся і привів себе в робочий стан. Догану мені не зробили, але наші стосунки дуже погіршали із Зоєю Успенською і її співробітниками. Через дві неділі її основна співробітниця подала заяву і виїхала з міста. З. Успенська у звільненні її співробітниці із нашого колективу звинуватила мене і попросила, щоб Р. Кавецький розширив групу за рахунок культуральщиків, щоб можна було подивитись, як її вакцина діє в умовах *in vitro* (в пробірці).

На той час у моєї помічниці Люди захворіла приятелька 27-ми років, якій онкологи поставили діагноз рак молочної залози в запущеній стадії. Люда благала мене попросити Зою Павлівну взятись за лікування цієї дівчини. Коли я побачив хвору молоду, красиву дівчину з грецькими рисами обличчя, у якої злаякісна пухлина з'їдала праву молочну залозу, яка вже почала розпадатись, а її специфічний запах відчувався уже при вході в квартиру. Вона мені розказала, що її мати теж померла від раку статевих органів. І вона в 15 років, будучи вродливою, уже пішла по руках старших і дозрівших чоловіків. Дівчина обслуговувала впливових районних партійних чиновників і стала професійною повією. Коли вона захворіла, то стала непотрібною. Відчуваючи свою приреченість, дівчина просила зробити чудо, яке збереже її життя. Але жити без молочної залози вона не бажала. Я пообіцяв, що буду просити Зою Павлівну взятись за її лікування без протоколів ради спасіння людського життя.

Зоя Павлівна погодилась і ми їздили до хворої на тій самій чорній Волзі. З. Успенська рекомендувала дівчині змінити характер їжі (не вживати м'ясо), взяла з вени кров для виготовлення, як вона сказала, індивідуальної «вакцини». Вона помітила зеленкою розмір пухлини і ми почали її лікувати. Я участі в процесі лікування не брав, але був присутнім при її лікуванні. Свою приготовлену вакцину вона вводила два рази на тиждень підшкірно в об'ємі 3—5 мл. Лікування тривало близько 2-х місяців, покращення хворій не наступило, а згодом мені Зоя Павлівна розповіла, що хвора поїхала в інше місце до родичів і зв'язок з нею був втрачений назавжди. Оскільки лікування було нелегальним та ще в такій страшній секретності, мені майор приказав забути про цей випадок і ніде про нього не згадувати, так як лікування людей не входило в протоколи наших досліджень.

Ми зробили багато дослідів на кролях з пухлиною Брауна-Пірс більшість з яких виявились негативними. Явно було видно, що вона не настільки ефективна, як про неї говорила З. Успенська. Як вона зуміла переконати такі високі московські інстанції для мене і мого шефа виявилось загадкою, яку я узнав через 15 років після закінчення цієї секретної тематики. Я все більше і більше був переконаний, що наше доблесне КДБ викрало на заході, може в Америці, а може в Ізраїлі цю вакцину, але чогось не вдалося до кінця це зробити і вони вирішили передати це Зої Успенській і зробити цю розробку вітчизняною. Мені тільки дивовижно було, чому вони віддали саме цю розробку малоосвіченій, непривітній, некомунікбельній жінці, на яку подивившись, можна було апріорі сказати, що вона не творча, не емоціональна, не ведуча людина і нічого доброго не зробить в такій тяжкій і складній проблемі як онкологія.

Оскільки в такій схемі лікування прогресу не видно було, я запропонував змінити дози «вакцини», режим і спосіб її введення. Появились мишині метастазуючі пухлини, на яких теж можна було провести досліди. Необхідно було також отримати фінансування, перш за все розсекретити «вакцину» і в плановому порядку зробити цю перевірку, чи може її удосконалити або щось змінити.

На це авторка була незгодна і наполягала провести дослід *in vitro* на злоякісних культурах клітин. Я був проти, оскільки її «вакцина», на мій погляд, не була цитотоксичною прямої дії і це підтримав Р. Кавецький. Але наш співробітник спеціаліст по культурам тканин М. Барановський і представник КДБ узгодили питання з московським керівництвом. Нами була проведена чисельна кількість дослідів *in vitro*, які нічого суттєвого не прояснили і не виправдали тих сподівань, на які розраховувала Зоя Павлівна.

У мене із З. Успенською відношення погіршувались. Я про це казав Р. Кавецькому, але він і сам бачив, що з цієї роботи ніяких протипухлинних ліків не одержи-

мо. Я вже написав заяву і просив директора вивести мене із цієї роботи, на що він мені відповів, що не знає, що йому робити, і це мене зупиняло.

Восени наступного року поступив наказ із КДБ, який по ходу виконання цієї роботи вже втрачав інтерес і останній час рідко дзвонили директору, узнаючи про хід виконання цієї роботи.

Я сів складати звіт про нашу перевірку, про досліди в культурі ткани, а також вніс звіт М. Барановського, який ще з Зоєю Павлівною знаходив спільну мову і міг спілкуватись без протоколу. Я залишив всю планову свою тематику і зранку до пізнього вечора писав цей знаменитий звіт, хоч і не знав, що мене чекає після нього. Декілька невдалих дослідів я викинув і з великою наляжкою звітував про деякі позитивні терапевтичні результати. Писав про мої сумніви, про головне, що авторка не розкрила суть, деталі, чим вона лікувала і співробітники інституту не могли покращити конструкцію її «вакцини». Засіб отримання активної речовини, а також її склад від нас тримали в секреті з відома майора служби КДБ. Після двох місяців кропіткої роботи я роздрукував на машинці цей фоліант з таблицями, малюнками і схемами, і віддав Р. Кавецькому, а другий екземпляр сторони, яка запропонувала цей проект.

Слід зауважити, що вся ця каторжна робота виконувалась на голому ентузіазмі і науковому інтересі, з надією на те, що ми запропонуємо хворим раком людям більш-менш ефективний препарат. Р. Кавецький прочитав звіт, зробив деякі несуттєві правки, в цілому з ним погодився і дав розпорядження уже машиністці інституту друкувати його в кінцевому варіанті, дотримуючись державних стандартів до звіту. Заперечення Зої Успенської в моєму звіті Р.Кавецький майже ні одного не врахував. Вона погрожувала йому, що буде скаржитись голові комісії, але Ростислав Євгенійович у цих питаннях був непохитний.

Це я знав, ще із апробації мого товариша М. Думбадзе, про яку я згадував раніше, коли всупереч інтересам сусіднього інституту, який виступив проти М. Д. Думбадзе, Р. Кавецький добився у МОЗ України дозволу і дав можливість М. Думбадзе провести апробацію докторської дисертації. Перед від'їздом до Москви для представлення звіту мене викликали до центрифужної, де окрім директора і мене нікого не було. Закривши двері на ключ, Р. Кавецький розповів мені, що з цією страшною організацією він зіштовхувався ще в 1937 році, коли за своє «неблагополучне» походження ледве уцілів його учитель акад. О. Богомолець. Вони з цієї виконаної нами роботи можуть зробити що угодно і арсенальські чи путілівські робітники засудять нас як зрадників народу, які не зуміли виконати поставлене партією і урядом гуманну роботу.

«Я, працюючи з вами, — сказав Р. Кавецький, — впевнений, що ця розмова далі цієї центрифужної не буде відома. Ми цей звіт повинні представити як «fifty-fifty». Якщо ми представимо цей «злополучний звіт» тільки в негативному напрямку, ми можемо з вами з Москви уже не вернуться, як вороги народу, а якщо в позитивному — ми самі не віримо і не зможемо переконати інших. Тому треба гнути лінію, що за такий короткий період виявлено деякі позитивні дані наряду з негативними, причини таких результатів багато в чому не ясні для нас і потребують подальших досліджень в умовах державного замовлення».

Я був готовий до такої розмови, суттєвих заперечень у мене не було, швиденько закрив центрифужну, повісив ключ у чергової і поплентався до свого кабінету в 116 кімнату, де почав підраховувати показники крові тварин для чергового дослідю.

На роботі я не добув до кінця робочого дня: після закінчення підрахування загального аналізу крові, зібрав свої папери, командировку, купейний квиток на Москву, дав розпорядження своєму лаборантові, що робити без мене і поїхав додому на Березняки.

Була глибока осінь, більшість дерев скинули свою літню красу, зелене листя, яке уже валялось під ногами як сміття, чекаючи куди його втер занесе і що з ним буде. Автобуси ходили рідко і нерегулярно, особливо не в часи пік. Мені пощастило, поряд зі мною проїжджав довжелезний автобус і я сів на переднє сидіння. На цей раз я нічого не читав, закрив очі і почав обдумувати чи все я взяв до Москви, що скажу жінці, щоб вона не засмучувалась і що говорити в Москві, якщо мені дадуть слово. Старша донька уже шкільного віку скучала за мною і завжди зустрічала красивою посмішкою в коридорі з криком: «Бабуся, дивись як рано батько прийшов з роботи!» Це бувало дуже рідко, особливо в той час, коли я виконував цю секретну тематику.

Я вирішив не говорити про що сказав директор і про ту загрозу, яка могла мене спіткати. Ріта збрала в дорогу деякий «харч», попросила, якщо вдасться дістати дітям будь-яких цитрусових — мандарин, лимон або апельсин, про іншу екзотику теплих країн ми тоді ще не знали, до периферії вони не доходили та якийсь дитячий одяг або взуття, гарні шпалери та інші речі, які нам конче потрібні були для сім'ї. Будні речі приходилось вести з Москви, тому що дефіцитні імпортовані товари в першу чергу осідали тут. На периферію, в республіку, давали те, що непотрібно столиці, а після неї Ленінграду — «лубкову» продукцію вітчизняного виробництва. Колодки туфель або черевики були такими, що перед тим як їх носити, треба було спочатку розношувати, щоб

не виникли мозолі, які потім приходилось довго лікувати. Легка промисловість випускала одягу не завжди привабливих фасонів — драпові довгі пальто, швейотові костюми, картузи. Але вже почали з'являтися нейлонові сорочки, в основному їх привозили із-за «бугра» командировочні і їх можна було купити на барахолці або в комісійному магазині, які на той час складали великий процент радянської торгівлі. Тоді ці люди огидно називались спекулянтами, а тепер бізнесменами. Можна було в Києві дістати все, але з-під поли. Купити тільки можна було те, що тебе зовсім не приваблювало і це при тому, що на фабриках були всякі худради, дизайнери і художники. Весь радянський народ боровся за мир і всі гроші уходили на розробку того чи іншого озброєння, в основному танки, які могли за декілька діб дійти до Мадрида і Лісабона.

Їхав я до Москви в купе вагону з першого перону, першим головним поїздом країни, який кожного вечора під урочисту музику відправлявся до столиці нашої батьківщини Москви. Купе наше було повністю заповнене двома чоловіками старшими за мене і жінкою. Вони були схожі на чиновників середньої ланки якихось міністерств і явно їхали звітувати про свої успіхи в моїй республіці.

Вранці, вийшовши з вагону, я поїхав на Каширку у готель Інституту онкології АМН СРСР, де на мене було замовлено місце у 2-кімнатному номері. Об 11 годині ранку повинно було відбутися це злополучне засідання, де ми звітувались перед державною комісією. Ростислав Євгенійович Кавецький зупинився в готелі «Москва», тому ми зустрілись з ним в Інституті тільки перед засіданням комісії, яка повинна була проходити в залі засідань вченої ради. Головою комісії був академік М. Блохін. Також були представники від КДБ, Міністерства охорони здоров'я і інших відомств, спецради.

Засідання відкрив акад. М. Блохін, оголосив повістку засідання про звіт акад. Р. Кавецького, про нашу секретну роботу, яку він навіть конкретно не назвав. Ростислав Євгенійович протягом 20 хвилин розповів про виконану роботу, про позитивні, а головне негативні її сторони. Сказав, що ми не отримали тих результатів, на які сподівався автор, комісія і самі перевіряючи. Авторка нам не розкрила структуру, склад речовини, яку ми використовували як протипухлинну сполуку. Назвав виконавців роботи: старшого наукового співробітника канд. мед. наук В. Мосієнко, старшого інженера Л. Кушко, канд. мед. наук М. Барановського, а також автора винаходу і представників спец органів. Далі сказав, що в оптимальних умовах були проведені численні досліді на перещепленій на кролях карциномі Брауна-Пірс, результати яких були різними і причини для цього були достатньо серйозні. Він назвав декілька із них, на які сучасна наука не може відповісти. На жаль, майже всі досліді виконані *in vitro*

на клітинних моделях виявились негативними. Для вирішення кінцевої мети цієї роботи необхідно отримати державне замовлення, розсекретити так звану «вакцину», залучити спеціалістів різного профілю і без ажіотажу довести до кінцевих результатів. Я замітив, що він сказав «кінцевих результатів», а не «позитивних». Закінчуючи свою доповідь, Р. Кавецький висловив думку, що в умовах відсутності лікарської форми, доклінічних досліджень наших експериментальних даних недостатньо, щоб фармакологічний комітет розглядав представлену сполуку «вакцину» як лікарський засіб.

Питань було декілька: чи достатньо матеріалів комісії для застосування винаходу Зої Успенської в практичній онкології, які клінічні стадії та нозологічні форми раку можна лікувати і перспективи цієї роботи. На перше питання я відповів, що поки впроваджувати в клініку рано, недостатньо досліджень (на впровадження оригінального препарату в клініку уже тоді потрібно було декілька сотень мільйонів карбованців, до десятка років кропіткої роботи декількох наукових установ). Проблема раку наскільки складна і незрозуміла, що говорити впевнено про успіх застосування цієї сполуки було б необачливо. Мене спитали: «Ви підтверджуєте, як головний виконавець, дані проголошені директором і головою комісії? Чи у Вас є своя думка і що Ви можете додати до сказаного». Я цілком і повністю підтримав доповідь Р. Кавецького і просив комісію розсекретити пошуки в цій тематиці, виділити фінансування і визначити колектив, який буде виконувати цю так потрібну онкологічним хворим роботу.

Акад. М. Блохін виступив і підтримав Р. Кавецького, що роботу треба розсекретити і пустити на державні рейси. Його підтримав акад. М. Трапезніков, проф. Н. Перевозчикова, акад. Р. Петров та ще декілька присутніх. Правда, проф. В. Горділова була незадоволена дослідженнями, сказала, що вони малоінформативні і не конкретні і з яких зробити висновки неможливо. Виступив представник МОЗ СРСР, який теж вказав на не зовсім конкретні результати, із яких зробити висновки неможливо, генерал КДБ, наче як замісник Андропова, доповів, що вони забезпечили секретність виконання, але самими результатами дослідження не задоволені і розсекречувати цю концепцію поки не треба. Це буде вирішувати служба КДБ і МОЗ СРСР.

Акад. М. Блохін закрити збори, до нас ніхто із присутніх не підійшов, ні людей в штатському, ні у формі. Із знайомими співробітниками інституту онкології говорив про буденні діла Р. Кавецький, а я слухав і мовчав, поки вони закінчать обговорювати питання про проведення конференції по імунології в Києві, на що директор дав згоду. Були і інші розмови, але вони не торкалися цієї для нас огидної теми.

Нас нікуди ніхто не звав і ми домовились з Р. Кавецьким взяти квитки на Київському вокзалі і одразу ж виїхати до Києва. Це було серед тижня і ми купили квитки. Повернувшись в номер із осторогою, я нічого підозрілого не помітив, трохи відпочив і поїхав за покупками. У моєму розпорядженні було декілька годин, я зразу поїхав в ГУМ і ЦУМ, де вдалось купити деякі речі для дітей. Дістав у одному із ресторанів апельсини і уже перевантажений купленими речами потихеньку поплентався на Київський вокзал.

Я прибув за 30 хвилин до відправлення поїзда, оглядаючись, сів у свій вагон, перед цим посадив директора у його привілейований вагон і змучений засіданням, гонкою за покупками, в половині 10 виключив світло і став прокручувати в голові все те, що відбувалося зі мною за цей день. Добре, що мені дали місце посередині вагону і тому стукіт коліс не дратував, а заспокоював, приводячи до швидкого засипання.

Проснувся я рано-вранці під Києвом вільною людиною, яка має сім'ю, дітей, улюблену роботу і прекрасних друзів. Правда, генерал в кінці свого виступу сказав, щоб ми не розслаблялись, перевірка може ще продовжуватись, а для закінчення цієї роботи ще час не настав і нам було необхідно чекати наступних розпоряджень і дій для закінчення цієї роботи.

Так все і сталося. Через декілька місяців до Києва нагрянула урядова комісія, очолювана уже не М. Трапезніковим, а академіком Амбарцумяном, куди входили проф. В. Городілова, генерал із КДБ, і декілька членів із МОЗ СРСР, міністр охорони України професор В. Братусь.

Ростислава Кавецького і мене викликали в МОЗ України. Головував В. Братусь. Перше слово він надав не Р. Кавецькому, а акад. Амбарцумяну. Він сказав, що комісія ознайомлена з результатами перевірки і вражена їх неконкретністю і незакінченістю. Також не зроблено висновків, що робити далі. Він сказав: «Мене дивує, що Ви, Ростислав Євгенійович, вчений із світовою славою, по книжках якого уже виховано не одне покоління онкологів не змогли справитись із розробленою Зоєю Успенською концепцією і урядовим завданням, яке було поставлено Вам і вашим співробітникам. Урядові завдання повинні вирішуватись конкретно на високому методичному рівні з розкриттям механізмів дії запропонованого засобу і можливістю застосування в медичній практиці».

Я подивився на шефа, він збліднів і відповів цьому криголаму, який міг кого завгодно принизити чи зламати його судьбу. І я вирішив захищатись. Попросив слово і сказав, що я головний виконавець перевірки і що московська комісія не ставила завдання вивчення механізмів дії невідомої речовини, а структуру

і її походження нам так і не розкрили. Нашим завданням було вивчити біологічну і протипухлинну активність «вакцини» на експериментальних моделях перещеплених пухлин. Крім цього оптимізувати дози, схеми її введення, що ми і зробили за такий короткий час.

Мій виступ на мить розрядив обстановку. Але тут я почув окрик, як виявилось пізніше, це був замісник міністра охорони здоров'я СРСР. Він запитував хто я такий, щоб учити комісію як їй поступати і кого слухати. Я наївно повторив своє ім'я, прізвище, наукове і посадове становище та роль свою при виконанні цієї перевірки. Це ще більше його роздратовало і він підвищивши голос крикнув: «Сядьте! А краще вийдіть!» Я тут же заперечив, що під усіма документами стоїть мій підпис і виставлення мене за двері не вирішує кінцевої задачі комісії, яка, до речі, стала на мою сторону. І я, роздратований, сів на стілець, подивився на директора і побачив, що він блідий, ображений, не може достойно дати відповідь. Проф. В. Братусь, виступив на наш захист і запропонував закінчувати це завдання, яке було перетворено на наше лічуння. Ця комісія постановила створити відділ під Зою Павлівну Успенську, забезпечити державним фінансуванням, але секретність тематики залишити і все це організувати при нашому інституті.

По закінченні засідання такої розгромної комісії, я сів у директорську машину і допоміг відвести шефа додому. Він був мовчазний, блідий, кволий. Ми його довели додому і попросили викликати терапевта, щоб він заспокоїв шефа та запобіг інфаркту чи інсульту.

Через декілька днів Ростислав Євгенійович Кавецький відійшов від московського погрому, пішов до Президента академії наук акад. Б. Патона і заявив, що він не допустить, щоб така співробітниця як Зоя Успенська працювала в його інституті. Президент знав ціну, авторитет і організаторські здібності Р. Кавецького, створеного ним такого інституту, який став відомий у всьому світі. В ті часи авторитет Б. Патона, двічі героя соціалістичного труда знаменитого вченого був настільки високий, що ні МОЗ СРСР, ні КДБ не зуміли втілити в життя рішення київської комісії. Тоді в академії відкривався новий Інститут молекулярної біології, в якому проф. Г. Мацука став директором і академіком. І там організували відділ З. Успенської. Так закінчилась моя епопея з цілком таємною тематикою, від якої я стільки настраждався, що навіть хотів піти із інституту, щоб не працювати з такою недалекою малоосвіченою і грубою людиною. На жаль, вона так і не довела свою концепцію до логічного кінця. Акад. Г. Мацука скаржився на її негативний характер, грубощі, які він терпів, не отримуючи в науковому плані ніяких позитив-

них результатів. Через два роки З. Успенська захворіла запаленням легенів і, царство їй небесне, померла.

Я постарався дізнатись, хто ж стояв за її плечима, що були задіяні ледь не всі урядові установи і люди, які займали перші місця в нашій країні. Виявилось, що за всім цим стояв її рідний брат, який був головним прокурором радянських військ і кращим другом Андропова. Так і закінчилась моя безславна робота, як і багато інших онкологічних тем, які голосно починаються, а потім через 3—5 років закінчуються скромним підсумковим звітом. Цей звіт звичайно читали автори, рецензенти, а потім складували в архів. І дай Боже, щоб він коли-небудь комусь був потрібний для подальшої роботи чи з'ясування якихось подробиць, але це буває крайнє рідко.

Всі науковці знають, що звіти пишуть для мишей і як було в Радянському, так і тепер такий стиль звітності повторюється у нашій країні. Такий ККД наших науковців багатьох дратувало і навіть принижувало, але ця система звітів улаштовує тих науковців, які далекі від науки, яким потрібні гроші, наукові звання і державні посади.

« Ми вибирали країни, місця, готелі,
час згідно зі своїми можливостями:
сімейним, службовим і фінансовим »»

Болгарія, Чорногорія, Туреччина з родиною

Через 10 років ми з дружиною вирішили по туристичній поїздки поїхати на два тижні у Болгарію через профспілки освіти і науки УРСР. Нас знову муштрували, як нам треба себе поводити згідно положення радянської людини. Членами туристичної групи були директора шкіл, завучі, викладачі, доценти і професора вузів, міністерські службовці та науковці, в основному доктора наук і кандидати із різних науково-дослідних інститутів. Сімейних пар в туристичній групі було небагато.

Коли подали поїзд на перон Центрального залізничного вокзалу, першими ринули грузитись і займати кращі місця директора шкіл. Вони не рахувалися ні з якими авторитетами, а своєю масою і ліктями старались влізти першими. Це були в основному жінки передпенсійного віку, які все знали і їм було дозволено майже все. Ми з дружиною стали в чергу, щоб зайти у вагон, але побачили як ці огрядні жінки нахабно почали нас відтісняти, щоб сісти найпершими. Такого хамства ми не чекали, тому я сказав Маргариті, що я пошукаю нам купе. З великим трудом, лайками, мені вдалося не увійти у вагон, а втиснутись і знайти всередині вагону в купе два місця. Тут увійшли якісь дві жіночки з нашої групи і сказали, що вони претендують на вільне місце.

Я їм пояснив, що це місце я зайняв для своєї дружини. Тоді одна із них каже: «А навіщо вам ще й у вагоні їхати в одному купе? Ви хіба дома ще не надоїли?» Я був страшенно здивований такою заявою і не вступив місце цій «сварливій» жінці. Підійшла моя дружина і ми намагались пояснити, що в Києві залишили малих троє дітей і хочемо за багато років поїхати відпочити вдвох у Болгарію. Під кінець прийшла керівниця групи і постаралась уладнати цей, на перший погляд, нікому не потрібний інцидент. Вона знайшла місця жінкам і вони відстали від нас із своїми претензіями.

Володимир Мосієнко

На кордоні з Румунією у Вадул-Сіреті нам переставили у поїзді колеса. Це зайняло багато нічного часу. Після перевірки прикордонників наших паспортів, прийшла санітарна інспекція і позабирала всі м'ясні продукти, ковбаси, консерви, тобто усі наші харчові пожитки, які ми розрахували на декілька днів безбідно під'їдати. Це було так неочікувано і підступно з румунської сторони, що більшість членів туристичної групи залишилися без їжі, води і хліба. Я, побачивши таку ситуацію, сказав, що в мене немає ні ковбаси, ні м'ясних і рибних консервів і це дало нам можливість підтримати мешканців сусідніх купе.

Туристична путівка була розрахована на 14 днів: 7 днів для знайомства з Болгарією і 7 днів — відпочинок на морі в «Сонячному березі» та знайомство з прибережними містами. Я вперше побачив синій, широкий з красивими берегами Дунай; нам показали першу столицю Болгарії — Бєлу, звозили в гірське село Ковачицю — батьківщину Георгія Димитрова, його музей, а дорогою до Софії зробили екскурсію в Плевені.

Софія — прекрасне місто з стародавніми соборами і церквами. Нас здивувала архітектура, назви вулиць, численні магазини, особливо дитячі, насичені дешевим товаром і взуттям, набагато дешевшим, ніж у нас. Вразило мене те, що при входах в будинки чи двори висять прикріплені фото померлих людей, які колись мешкали в цих місцях. І виявилось, що така традиція є у всіх містах Болгарії. У наших жінок при відвідуванні магазинів розбігались очі від товарів легкої промисловості. Хоч грошей нам міняли небагато, але і на них можна було добре отоваритись. І кожний із туристів нашої групи намагався щось купити саме в Софії, тут і вибір був краще і ціни були доступні, порівняно з радянськими.

Через добу ми відправилися на фірмовому експресі «Чайка» із Софії в Бургас. Міста у вагонах були м'які, сидячі, по 6 чоловік в купе. Дорога пролягала через усі Балканські гори, які не були такі живописні, як Карпати. Через шість годин ми дістались у Бургас. Він виявився великим портовим містом Болгарії. Нас посадили в автобус і відвезли в курортне місце «Сонячний берег». Оскільки ми тут розміщувались на семиденний відпочинок, хотілось щоб номер давав можливість повністю розслабитись і відпочити. Тут наші освітяни проявили себе повністю безтолковими.

Будучи кругом першими, вони помчались в номери на перший та другий поверх, без балконів і шезлонгу, з дуже неприглядним виглядом на внутрішній дворик готелю. Ми отримували номери в кінці і нам дістався четвертий поверх, який давав хоч якийсь кругозір цивілізованої місцевості. Не встигли ми з Рітою розставити речі в номері, як до нас увірвалась керівник туристичної

групи і дві директриси і почали просити переселитись на перший поверх, так як вони бояться там проживати і їх там можуть обікрасти, а коли там буде проживати мужчина, вони побояться це робити. Я довго вагався і не хотів переселятись, бо вони самі вибрали цей номер, хотіли кругом бути першими, але керівниця наша слізно просила нас уступити номер цим заслуженим вчителям нашої країни. Ріта погодилась і мені нічого не залишалось, як погодитись з нею, зібрати свої речі і перейти в цей номер без балкону, вікна якого виходили на внутрішній дворик, де було сміття і куди ніколи не заглядало сонце. У номері не було балкону і можливості де навіть повісити і висушити купальники та інші речі. Переодягнувшись, ми зразу ж пішли до моря, щоб покупатись з дороги. Нас попередили і показали місце для нашої групи на пляжі, метрів за 300 від моря. Попереду нас були німці, французи, австрійці, чехи і тільки потім розмістили нашу групу з Радянського Союзу. Ми були обурені таким відношенням болгар до членів нашої делегації, до радянських людей, яких вони вважали своїми братами. Там, де вони виділили для нас місце, не було ні лежаків, ні зонтів, прийшлося терміново купувати пляжні зонти, щоб хоч якийсь час побути на пляжі під пекучим болгарським сонцем.

Звукоізоляція в нашому флігелі була настільки незначною, що поспати вночі було практично неможливо через гуркіт унітазів та побутового шуму. Вранці після сніданку, достатньо смачного і калорійного, ми підняли питання перед керівником групи і комендантом, щоб нам змінили готель і не принижували на пляжі місцем, яке було занадто віддаленим від моря. Комендант пояснив чому туристам з капіталістичних країн надають і кращі готелі і місця на пляжі, бо вони платять валютою, а ми — рублями. Частина наших активістів не погодилась і ми пригрозили зв'язатись з консульством Радянського Союзу в Бургасі або покинути цей барак і повернутися додому. Тим більше ми ще із семи дів повинні були дві доби провести на болгарських сільськогосподарських роботах по збиранню персиків.

На наступну добу найбільш активні члени туристичної групи, в тому числі філософ доцент педагогічного інституту Володимир Дорошкевич, з яким ми потім дружили все життя, професор із будівельного інституту поїхали до консула. Попросили його чи комісію перевірити в яких умовах проживають радянські громадяни, що приїхали відпочити за свої гроші. Чому не відповідає те, що нам обіцяли при поїздки до Болгарії з реальними справами, просили переселити нас в інший готель і дати спокійно і вільно перебувати на березі моря на тій частині берега, яка була призначена готелю «Пліска». В іншому випадку ми залишимо Болгарію на наступну добу і будемо уже дома розбиратись, чому нас, радянських людей в дружній Болгарії так принижують.

Вже ввечері нас переселили в інший готель, дали можливість знаходитись на березі моря там, де кожний відпочивальник вважав за потрібне. А на сільгоспроботи ми їздили на збір персиків тільки один день. Після такого скандалу болгарське керівництво почало до нас відноситись зовсім інакше.

Годували нас у ресторані «Фенікс» тричі на день. Їжа була доброякісна, калорійна і смачна, на обід і вечерю навіть давали червоне вино. Ввечері в ресторані грала музика, де можна було досхочу потанцювати. Тут набилося багато іноземних туристів: німців, французів, навіть англійці, чехи, поляки. Багато було дітей, які танцювали разом з дорослими до пізнього часу. Іноземці були більш розкуті, відрізнялись від нас по одягу — всі вони були одягнені у футболки, шорти, сарафани, а наші туристи були в брюках, платтях. Зразу можна було по одягу відрізнити наших людей від іноземців.

В турпутівку була включена екскурсія в Несебр — в минулому турецька фортеця, яка знаходилась на півострові, що вузькою косою з'єднується з материковою частиною Балканського півострова. Місто красиве, багато туристів, прямо на вулицях продають різні місцеві підробки, багато магазинів одягу, взуття, дитячих та інших товарів. Також ми їздили на екскурсію автобусом у Варну. Це дійсно перлина Болгарії. Білі тротуари із мармуру, кругом фонтани. По центру транспорт не рухається, всі ходять пішки. Нам показали військово-морський музей, кращий морський акваріум, возили на пляж Золоті піски.

Нам адміністрація запропонувала зробити екскурсію в гірську місцевість, жителі якої показали нам дивовижне явище. Декілька мешканців села вільно ходили босоніж по розпеченому до червоного кольору вугіллю. Спеціально для нас було запалене велике багаття, вони вільно ходили по жару, присідали, брали на руки дітей і зовсім не мали опіку шкіри підощв. Такий показ мене дуже вразив і я його запам'ятав на все життя, але пояснити з наукової точки зору фізіології цей феномен я так і не зміг. Після виступу був накритий стіл у місцевій корчмі, де вгощали нас національною кухнею, вином і їхньою горілкою — ракією. Співали національні пісні Болгарії, радянські і українські, які вони добре знали і гарно виконували під супровід баяну.

В кінці нашого відпочинку в ресторані «Фенікс» відбувся вечір дружби: дарували сувеніри, співали пісні, танцювали, пили ракію і різні болгарські вина. Представник від болгарського турагентства вибачився за інцидент, який стався і пообіцяв, що такого більше не повториться. Нам тільки довелось повірити йому на слово.

Далі, уже в незалежній Україні, ми з дружиною їздили за кордон у Болгарію декілька разів, а також у Чорногорію, Туреччину, країни Прибалтики,

а Маргаріта раніше у відрядження в Чехословаччину, а до того, ще до нашої свадьби — в Фінляндію. Треба зауважити з часом мандрували вже як вільні самостійні люди, не підпорядковані радянським почуттям стадності. Ми вибирали країни, місця, готелі, час згідно своїм можливостям: сімейним, службовим і фінансовим. Всі ці поїздки проходили в звичайному режимі, без якихось надзвичайних випадків.

Щоправда, в другу поїздку в Чорногорію нам не пощастило. Як правило, ми приїжджали на відпочинок в середині літа, коли усі природні умови сприяли гарному відпочинку, з'являлось багато дешевих фруктів, овочів, добре прогрівалось море і були оптимальні температурні показники. І цього разу ми прилетіли в Будву в середині липня, але Середземне море було настільки холодним, що багато купатись було неможливо. Тому ми плавали недовго, тільки по 10—15 хвилин, а потім засмагали на березі Адриатичного моря. Чорногорія прекрасна, гарна, прибережна країна Адриатичного моря, яка є західною частиною Балкан. Їжа, мова, повадки людей, культура майже не відрізнялися від наших.

Слід сказати, що в Чорногорії дуже круті і небезпечні гірські дороги. Яюсь ми вирішили відвідати скальний монастир Василя Острожського, їхати до якого потрібно довго їхати по небезпечному крутому високому, але не широкому шляху всього в декілька десятків сантиметрів від безодні. Думками ми вже попрощались з життям і мріяли, що не розіб'ємося в горах на крутих поворотах. Кожного разу серце замирало, коли ми мали мужність подивитися вниз. Ця поїздка мені запам'яталась на все життя.

Враження від монастиря видовбаного в скелі були дивовижні, але у кого слабкі нерви, то краще не їхати в таку подорож, а подивитись це святе місце в електронному вигляді. В цьому монастирі безплатно можна пожити троє діб.

Що нас неприємно вразило в прекрасному курортному місті Будва, так це музикальна танцювальна площадка, встановлена поблизу берега центрального пляжу, зовсім недалеко від першої лінії готелів де динаміки, підсилювачі такі сильні, що чути їх було по всьому місту. Причому, вони починали свою роботу звечора і продовжувалась ця какофонія до самого ранку. Це не давало покою ні мешканцям Будви, ні відпочиваючим туристам. Нам так і не вдалося вплинути на місцеву владу, щоб вони припинили таку агресивну всеношну музику.

Приємні враження залишає Туреччина. У її готелях нас гостинно зустрічали, з посмішками на обличчі, часто змінювали білизну, забивали холодильник напоями, пивом і солодощами. Ми були приємно здивовані вишукованим

сервісом, коли 15 вересня, в день народження нашої дочки Марини її вже вранці поздоровили: принесли квіти, вино та солодощі. В ресторані очі розбігались від різних страв, фруктів, овочів, баштанних культур, випічки, випивки настільки що втриматись, щоб не переїсти нашій людині було неможливо. І таке переїдання триває декілька діб, а потім наші організми, які не звикли до такої кількості блюд, такого достатку, дають збої і відпочиваючий страждає в кінці відпустки значними розладами шлунково-кишкового тракту, приїжджає на батьківщину зневодненими і з розстроєним травним трактом. Це не обійшло і мене, коли за 3 доби до від'їзду страждав розладнанням шлунково-кишкового тракту і, крім води і фруктів, більше нічого не вживав.

Перед від'їздом з готелю я зустрівся з директором ресторану і запитав його, чому у них усі страви направлені на те, щоб відпочивальник поправлявся, чому не було кулінарних рекомендованих вегетаріанських дієт, направлених на схуднення людини. На що мені відповіли, що вони в цьому плані навіть у п'ятизіркових готелях ніколи не думали і ніхто не ставив перед ними таке завдання. Мабуть, не скоро таке може бути можливо. На цьому розмова і закінчилась. На жаль, безрезультатно.

« Ми пробули в тайзі шість днів,
побачили і почули всю її красу, але
важко було знайти місце,
де б людська нога не ступала »

Славне море, священний Байкал

До нас майже кожного року приїжджав мій однокласник і земляк Анатолій Лядецький, який після закінчення Харківської сільгоспакадемії по все-союзному розподілу попав в Іркутську область, де став одним із головних керівників лісних господарств. Кожного разу, коли він приїздив лікувати свої хворі вуха в Київському науково-дослідному інституті отолярінгології, він зупинявся у нас і завжди запрошував приїхати до Іркутська на Байкал, подивитись і побувати в справжній тайзі, щоб мати про неї своє власне уявлення. Він нас агітував багато років, сказав, що інакше ви ніколи самостійно туди не поїдете і не побачите тих красот Сибіру, які ще людина не знищила своєю цивілізацією.

І ми згодилися поїхати до нього в гості на Байкал двома парами: ми з Рітою і Олекса Мосієнко зі своєю дружиною Галиною. Збирались ми морально, фізично і фінансово два роки, щоб поїхати до Анатолія в гості. Олекса будучи секретарем спілки письменників України в їхньому ресторані «Еней» дістав ящик коньяку, пару кілограм дуже дефіцитної копченої ковбаси, різних дефіцитних солодощів і ми вирішили туди їхати поїздом, щоб побачити всю Росію, а назад летіти літаком. Тоді літали не дуже надійні літаки Ту-104 і Ту-154 Київ—Владивосток із дозавправками у Караганді, Красноярську і Іркутську. Виїхали поїздом Київ—Владивосток, викупили одне купе. Коли проїжджали по півдню України і Росії, то закупили багато яблук, якими заповнили усі вільні кутки у купе бо їхати треба було довго.

У мене сталася біда ще під час поїздки в поїзді: коли я купував яблука, то сильно нахилився із вікна вагону і, мабуть, зламав ребро. Ця біль не давала мені повноцінно проводити відпустку. Приходилось туго бинтувати грудну клітку і не давати велике фізичне навантаження, тому нести важкий рюкзак або щось інше приходилось моїй дружині або друзям.

Володимир Мосієнко

Спека була неймовірна, кондиціонерів у вагонах тоді ще не було, чекали ночей, коли спека спадала і завдяки нічній прохолоді можна було трохи відпочити навіть під гуркотіння коліс вагону. Ми побачили величезні простори нашої країни: поля півдня, широчезну Волгу, передгір'я Уралу, повноводні ріки Урал, Об, Єнісей та безкінечні простори сибірських безлюдних лісів. Ще до переїзду через Волгу на залізничних станціях, особливо коли їхали по Україні, можна було купити багато продуктів, овочів, фруктів, баштанні культури та інші страви. А коли переїхали Волгу, то до Іркутська на залізничних станціях окрім кедрових горішків купити було нічого. Ми побачили своїми очима більшу частину Росії і вже тоді контраст між Москвою, Ленінградом та більшої частини Росії у всьому був величезний.

Їхали ми до Іркутська близько п'яти діб, змарніли, втомились, хотіли тільки одного — відпочити в тиші від брязкання вагонних коліс, відмитись і виспатись після такої тривалої подорожі.

Нас зустріла Ліда, жінка Анатолія і відвезла в Ліствянку, селище, де у них була літня квартира, недалеко від озера Байкал. Тут же розміщувалось управління лісного господарства Іркутської області. У Анатолія з Лідою був двоповерховий дерев'яний будинок з великим двором, в кінці якого знаходилась дерев'яна сибірська лазня, яка уже була приготовлена для нас. Цілу добу після лазні ми відсипались. Під вечір наступного дня приїетів Анатолій з Києва, де він лікувався, і під вечір зібралися гості, його співробітники і сусіди. Нам, як почесним гостям приготували знаменитого омуля, рибу харіус у всіх видах, смажене м'ясо якогось дикого звіра. Стіл був дійсно царський, гості розходились під ранок, спустошивши все, що було виставлено на столі, включаючи і всі наші запаси спиртного і при цьому ніхто не був п'яний. А коли ми спитали у Толі де можна ще достати випивку, він повів нас в погреб і показав повні ящики спиртного та запаси м'яса цілими тушами. Виявилось, що пляшками чи кілограмами там ніхто нічого не купував, і в народі ходили байки, що Іркутськ скоро отримає орден, як місто, в якому вже декілька років м'яса в продажі не бувало. Все було чемно, тихо, розмови точились майже цілу ніч на всі теми, а розповісти було що їм та й ми не мовчали.

Величезне явище на нас справила Ангара — єдина річка, яка витікає з Байкалу. Вона має бірюзовий колір, а температура води навіть влітку не перевищує +8 °С. Вода в Байкалі така чиста, прозора і смачна, що її можна пити прямо з озера. Це величезне багатство, яке треба берегти. Коли ми сіли на пароплав, то побачили на березі в скалі над водою звисав величезний бюст Сталіна. Він вражав кожного, хто приїжджав у ці краї. Нам сказали, що це зробили зекі.

Славне море, священний Байкал

Ми попросили Анатолія відвести нас у справжню тайгу, щоб відчуті її усю красоту і велич. Через три доби відпочинку ми зібрали рюкзаки, спальні мішки, запаси їжі, Анатолій взяв карабін і пістолет і ми відправились спочатку у містечко Слюдянку, потім пароплавом допливли до бухти Піщаної.

Від Піщаної бухти, де був красивий мілководний берег, ми пішли по одній із стежок в глибину тайги. Анатолій дуже добре знав тайгу і орієнтувався у ній, як вдома. Коли ми звернули із протоптаної стежки, то подальше потрапили в царство змішаних лісових хащ тайги. Величезні розпадки змінювались покритим камінням і лісом горами. Чим далі ми поглиблювались в тайгу, тим їти було все важче і небезпечніше. В розпадках буревіями протягом багатьох десятиліть, а може і століть були хаотично повалені дерева, які не давали вільно пересуватись. Тут можливо необачливо травмуватись, а головне — людина втрачає орієнтири і починає блукати по тайзі, не досягаючи поставленої мети. Щоб уникнути цих труднощів, попереду йшов Анатолій, він знав усі ці тонкощі і примхи тайги, а ми повільно рухались за ним, боячись оступитись чи звернути кудись в сторону від прокладеної Анатолієм стежки. Ми були з великим вантажем, невідготвлені до такої траси з перепонами, нещадно палило сонце, тому рухались дуже повільно і вже через декілька годин попросили відпочинку. Тут ми вийшли до незнайомого розпадку, де протікала невелика річка чи струмок. Вода текла дуже швидко і була холодна і чиста як скло, цю воду Анатолій дозволив пити сирію.

Під вечір, пройшовши декілька кілометрів від берега озера, ми знайшли прекрасне місце для ночівлі на схилі гірського хребта, безпечного від хижаків. Там можна було спостерігати і схід, і захід сонця, не було тут багато комарів та мусу. Коли почало темніти, а там сумерки швидко наступають, ми розклали багаття по усіх законах тайги, щоб вогонь нікуди не міг розповзтись. Жінки зайнялися готувати вечерю, а чоловіки розбили дві палатки та розклали спальні мішки. Чергувати визвався Анатолій, так як ми побоювались приходу бурих ведмедів, вовків чи інших хижих звірів, які у тих краях до того часу ще людина не знишила. Варто сказати, що по нашому шляху ми зустрічали сліди різних звірів, які приходили, щоб скористатися водопоем чи ягодами, яких у тайзі було дуже багато. До речі, дорогою ми теж їх старалися поїсти, коли Анатолій чи його дружина Ліда дозволяли це робити. Треба було знати, які ягоди, крім малини, смородини, є їстівними і ними неможливо отруїтись.

Після ситної вечері з випивкою ми згадали про нашу Україну, співали українських пісень, розганяючи страх, темряву і звірів. Анатолій запропонував вогнище підтримувати цілу ніч, оскільки було повне затемнення місяця і темрява була

«хоч виколи око». В першу ніч ми почували себе перед сном некомфортно, Анатолій сказав, що він ляже перед входом в палатку, залишивши бойовий карабін поряд із спальним мішком.

Ми пробули в тайзі шість діб, побачили і почули всю її красу, але важко було знайти місце, де б людська нога не ступала. Навіть у самій глушині ми знаходили пляшки з-під горілки, використані банки з-під консервів або інші атрибути людської цивілізації.

Ми побували у селищі Великі Коти, де стояла драга для пошуку золота, власність ще батька американського президента Ейзенхауера, яка пройшла до революції у розпадку по річці близько двох кілометрів від самого Байкалу. Так як зупинили її більшовики в 20-х роках минулого століття, так і стояла вона розграбована, застаріла, самотня і нікому не потрібна. Ми значний час з Олексою Мусієнко шукали в породі золоті зливки там, де проходила драга, але це нам так і не вдалось.

Проходячи тайгою, ми зустрічали у майже кожному розпадку вже сучасні драги, які за сезон наживали сотні кілограмів золота, яке КДБ систематично вивозило в Москву. В тайзі на золотих копальнях ми побачили людей, які не з власної волі опинилися там і вже майже ніколи не поверталися додому. Це були так звані бичи — люди тихі, безвольні, покірні, які за кусок хліба будуть робити все, що їм прикажуть. Жаль було дивитись на їх потухлі очі і відсутність волі до життя. Контингент бичів був від провідних спеціалістів різних галузей, секретарів обкомів до простих роботяг і селян, які після політичної відсидки залишались без документів, без грошей із тих багатолюдних таборів, якими була наповнена вся Сибір і Далекий Схід. Вони могли добратись до ближчої залізничної станції, далі їм ходу не було. Там з'являлись вербувальники, набирали їх для всяких чорнових робіт, розробок лісів, золотих копалень, геологічних робіт, будівництва доріг і різних будівельних споруд. Їх набирали на роботу у якості рабів за їжу і невеликі гроші, які вони отримували в кінці літнього сезону. Бичі не мали ніяких прав, їх наказували, вони ніде не були на обліку, а начальники партій при якійсь провині могли їх вбити і при цьому не нести ніякої відповідальності. У всіх у них в минулому було тавро ворогів народу і вони повинні були спокутувати свою вину перед радянською владою тяжкою працею. Ті, хто доживали до кінця літнього сезону і отримували якусь суму грошей, їхали до ближньої залізничної станції. А там спивались, обкрадалися, зимою перебивались в якихось котельнях, теплотрасах, тепличних господарствах і, якщо доживали до весни, знову повторювали таке ж коло пекла. Також наймалися в експедиції і коли не гинули, намагалися ще і ще раз вирватись із цього кола, але таких було не багато, як правило, вони тут завдя-

ки радянській владі і закінчували свій життєвий шлях. Хтось захворів і помер, хтось замерз, когось убили, а більшість просто от безвихіддя спивались і масово гинули у тих сурових краях. А нам розповідала московська влада, що Сибір і Далекий Схід освоює молодь, комсомольські ентузіасти. Будучи там ми побачили реальних первопроходців — бичів ХХ століття і вже тоді переконались, як нас дурила радянська влада. Ці люди були тихі, безвольні, зі зламанями судьбами, з усім згодні, покірні, які за кусок хліба будуть робити все, що їм прикажуть. Радянська влада зробила їх життя пеклом, у більшості із них не було ніякого майбутнього ні фізичного, ні розумового. Це для нас був жах і Олекса, будучи великим письменником України, який незаслужено забутий, вирішив написати (і зробив це) про бичів, як вони освоювали тайгу і Далекий Схід в Радянському Союзі.

В цій прекрасній поїзді ми побачили велич неосвоєних територій, буйну природу, яка за короткий літній сезон виростає до гігантських розмірів, природні багатства, золоті копальні і алмазні шахти. Повернувшись із тайги, ми у Пісчаній бухті зуміли протягом декількох хвилин скупатись в Байкалі, набрати прекрасних байкальських каменів і на пароплаві добратися до Слюдянки. Там знайшли місце і в темряві переспали у спальних мішках. Вранці виявилось, що ми спали прямо на площі. Щоб поснідати, ми пішли у їхні магазини, але уже тоді там не було нічого, окрім спирту, рибних консервів і хліба. Пізніше, подякувавши друзям за сибірську гостинність, ми літаком вилетіли до Києва, залишивши враження про цей край на все життя.

« Смерть академіка Ростислава
Кавецького була шоком для всього
колективу інституту, онкологічної
і медичної громадськості всього
Радянського Союзу »»

Інститут без Ростислава Кавецького

Непередбачувані обставини, гостре захворювання Ростислава Кавецького і тромбоз магістральної судини, втрата свідомості, штучне дихання протягом місяця тільки погіршили його стан і на 79-му році життя він помер.

Смерть акад. Р. Кавецького була шоком для всього колективу інституту, онкологічної і медичної громадськості всього Радянського Союзу. Його знали далеко за межами нашої країни. Телеграми співчуття надходили з багатьох куточків світу. Усі сподівались, що під керівництвом такого талановитого вченого наш інститут зуміє зробити прорив в області канцерогенезу, знайдуть ефективні методи лікування пухлинної хвороби. Цього не сталося, але він залишив фундаментальні монографії «Опухоль и организм», які не втратили своєї актуальності і в XXI столітті.

Після смерті академіка Ростислава Кавецького таку знаючу і думаючу особистість в онкологічній науці ні в нашому інституті, ні в республіці, ні в Союзі замінити було ніким. Та й пошуком достойної кандидатури на пост директора такого інституту ніхто серйозно не займався.

Президія АН УРСР і персонально президент АН академік Б. Патон рекомендували на цю посаду член-кореспондента АН України Вадима Григоровича Пінчука. Він був сином бувшого міністра одного із урядів радянської України, закінчив Київський медичний інститут, проходив аспірантуру на кафедрі патології у проф. І. Чайки, де і захистив кандидатську дисертацію і працював там до переходу в наш інститут. У нас в інституті він очолив лабораторію цитології, потім стажувався близько року в Пастеровському інституті в Парижі, де освоїв електронну мікроскопію. В ті часи вона з винаходом електронного мікроскопа ширше почала впроваджуватись в наукові дослідження і в нашому інституті Вадим Григорович очолив відділ електронної мікроскопії. На дослідженнях

з використанням мікроскопа японського виробництва він один із перших в Союзі захистив докторську дисертацію по використанню електронної мікроскопії в онкології.

При житті і директорстві Ростислава Кавецького, Вадим Пінчук був у його тіні, більш виконував канцелярську роботу, пересував папери, відписував їх до Президії АНУ, які мало покращували роботу як науковців, так і інституту в цілому. В кінці року заслуховував звіти відділів, які затверджувались на вченій раді інституту. Його пасивність, відсутність пунктуальності і безініціативність вже не влаштувала Ростислава Євгенійовича і буквально напередодні своєї смерті, він йому запропонував піти з посади. Останнім приводом був скандал Вадима Пінчука з його аспіранткою, яка завагітніла, народила від нього дитину і почала вимагати признання цього факту і виплати аліментів, причому в своїй настирливості вона дійшла до президента АНУ, який висловив своє незадоволення Р. Кавецькому. Це підірвало авторитет Вадима Пінчука і він вирішив піти з керівної посади заступника директора інституту.

Але в трагічний період для нашого інституту, зразу після уходу Р. Кавецького, у такій плутанині і невпевненості у завтрашньому дні колектив попросив Президію академії залишити Вадима Пінчука директором інституту. Замісником директора по науці було затверджено достатньо одіозну фігуру доктора медичних наук А. Бикоріза, який був дуже далеким від науки і сам зізнався, що він не вчений — він організатор від науки. І в цьому ми впевнились з часом.

Вадим Пінчук не був зіркою в науці, а тим більше в онкології. Мабуть, світ, який його оточував, він сприймав через призму електронного мікроскопа. Він не мав наукового стержня, великих спеціальних знань і не міг налаштувати колектив на серйозні наукові розробки, бо сам не мав достатньо оригінальних ідей, які б підняли науковців на важливі наукові пошуки. Він не був ентузіастом своєї роботи і не міг дати науковцям такої роботи, яка від нього вимагалась.

Інститут почав поступово скачуватись до третинних наукових установ. Оскільки Вадиму Пінчуку було байдуже до науки, в силу своєї наукової в'ялості, не знання онкології в широкому розумінні і не бажання вникати в методичні тонкості онкологічної науки — молекулярної біології, генетики, профілактики і лікування пухлинної хвороби, вся повнота наукової роботи лягла на плечі А. Бикоріза, який в силу своїх обмежених знань не міг повести колектив до нових наукових пошуків, які треба було вирішувати кожного року. Самостійно він не міг запланувати і виконати майже ні одну роботу, але за ним стояли партійні і адміністративні органи, які протягували цю персону.

Інститут втратив свою реальну науковість, свіжість думок, їх масштабність, до нас перестали приїжджати іноземні науковці, а це одна із ознак нашої сірої наукової буденності. Науковці формально плентались у фарватері науки передових країн. Брали відбитки статей відомих вчених, перекладали їх на свій лад, а коли вдавалося модернізувати методики, то й отримували достатньо нові цікаві дані. Проте все ж більшість наукових робіт носили просвітницький характер, показували і розповідали про напрямки руху в тій чи іншій області біологічної та медичної науки. Ми все більше відставали від розвитку світової науки через недостатнє фінансування, поганої організації праці науковців і безталанних керівників-організаторів науки, затверджених партійними органами.

Що ж до мене, то ще за життя акад. Р. Кавецького після затвердження мене доктором наук, я спитав, які в нього плани щодо мене. Він сказав: «Я думаю, і в ближчий час постараюся створити під тебе новий відділ «Модифікуючих протипухлинних препаратів». Але ця його мрія так і не відбулася, а я так і залишився старшим науковим співробітником. Тоді ще не було в академії ані необхідних звань, ані провідних, ані головних наукових співробітників. Мої друзі добились через відділ науки ЦК партії, щоб мене зробити керівником відділу. Але з наукового відділу нашого інституту мене охарактеризували як націоналіста, антисеміта, грубіяна і тому мені керувати людьми в такій тонкій людській сфері, як наука, було б небажано. Так я і не зміг своєчасно стати керівником відділу і працював майже багато років завідувачем лабораторією модифікуючих засобів, а потім — провідним науковим співробітником. При Вадиму Пінчуку, який не дуже прискіпливо вникав у наукову тематику, я мав групу із семи співробітників, які виконували самостійно свою тематику.

Визначитись з тематикою при плануванні наукової роботи — найбільш важка і важлива праця для науковця будь-якого рівня. По-перше, для цього треба зробити науковий пошук, обґрунтувати значимість і напрямок своїх наступних досліджень. Крім того треба переконатись у відсутності аналогічних досліджень, які вже були кимось виконані. Також треба знайти сучасні доступні і адекватні методики, якими можна виконати цю роботу. Запланувати (а часом і знайти) необхідну кількість грошей, щоб було достатньо для виконання запланованої роботи і своєчасно за вказаний термін її виконати. Виконання експериментальної і клінічної роботи залежить від багатьох обставин: добре налагодженої експериментальної бази — віварію, якості тварин, штамів пухлин; в клініці необхідно знайти порозуміння між клініцистом і хворим, впевненості, щоб не погіршити якості його життя. Щоб все це виконати і довести до клініки чи аптечної полки новий лікарський засіб необхідно більше десятка років роботи багатьох колективів і сотні мільйонів доларів.

Моя лабораторія за рік проводила скріннінг (відбір) десь близько 10 речовин різного походження — це і акумуляторна і дзеркальна рідини, екстракт спиртовий і водний червоного мухомора і треба сказати, що він проявляє такий же протипухлинний ефект, як і відомі штучно синтезовані хімічні протипухлинні препарати (сарколізін, тіофосфамід та інші), байкальська шоломниця, спиртові і керовані настої зеленого грецького горіха, розмарин та інші рослинні екстракти.

Щоб визначити протипухлинний ефект тієї чи іншої речовини, спочатку треба було визначити гостру токсичність при декількох способах введення нелінійним безпородним мишам. Підібрати розчинник (миші спирт майже не переносять в любих дозах), оптимальну дозу і потім в терапевтичних дослідах на двох сигнальних штаммах визначити процент затримки росту пухлини чи метастазів. Або тривалість життя порівняно з контрольними тваринами.

Це морочлива, рутинна і довга робота, якою мало хто хотів займатись, але без неї знайти новий протипухлинний препарат було неможливо. Тільки 0,02—0,03 % із 100 % досліджених речовин передаються на розширені дослідження і тільки при виявленні позитивних результатів вони можуть передаватись на клінічні дослідження. Це займає дуже довгий час і не завжди позитивні результати отримані в експерименті підтверджуються в клініці. Більшість їх не співпадає, тому і активних протипухлинних препаратів на аптечних полках мало і вони дуже дорогі.

Вивчення *in vitro* на клінічному рівні в чашках Петрі прискорює процес відбору протипухлинних препаратів, але він не інформативний, далекий від реального життя...

« Ось так на півслові закінчилися спогади Володі, а з ними його життя »»

Замість післямови: історія з бластеном

За один день до того, як Володі не стало, вранці в понеділок, 28 серпня 2017 року, ми вдома збирали все необхідне, щоб на наступний день покласти його в лікарню. Володя покликав мене, свою дружину, і сказав, щоб я дописала розділ про бластен. Я пообіцяла виконати його прохання, адже ця історія і душевна образа хвилювала його до останнього дня життя. Ідеться про лікарський препарат бластомуніл, якому ми з Володею віддали майже 15 років нашого життя в науці і який підлим і злочинним чином присвоїла Болохівська Валентина Антонівна, в той час директором ТОВ науково-біологічного центру (НБЦ) «Ензіфарм» як структурного підрозділу державного підприємства «Ензим» міста Ладижина Вінницької області.

Ця історія почалася в 1989 році, коли до Володі, який тоді вже був провідним науковим співробітником, доктором медичних наук, професором нашого інституту, приїхала із Санкт-Петербурга завідуюча лабораторією державного науково-дослідного Інституту особливо чистих біопрепаратів (НДІ ВЧБ) МОЗ Росії Н. А. Щеглова з двома співробітниками. Один із них — Воспяков Валерій Григорович був провідним інженером, з яким ми згодом співпрацювали.

Вони попросили Володю досліджувати 4 субстанції, отримані зі стінок мікроорганізмів молочнокислих бактерій *Lactobacillus Delbrueckii* на основі болгарської палички — *Lactobacillus Bulgaricus*, які призначалися для лікарського використання проти турнікетного шоку з метою порятунку людей при масових катастрофах. Можливо, звернення росіян до Володі було пов'язано з його роботами з вивчення кисневого обміну в тканинах організму, а також по гіпоксії при накладанні джгута. Схожі процеси токсикозу — отруєння організму продуктами розпаду тканин — відбуваються як при турнікетному шоці, так і при лікуванні хіміотерапевтичними препаратами онкологічних хворих. Ці питання були відображені Володею в його наукових роботах і двох дисертаціях.

Замість післямови: історія з бластеном

Важливо зазначити, що інтерес до молочнокислих бактерій не новий, вони давно привертали увагу дослідників. А наукове обґрунтування ролі лактобацил і кефірних грибків у попередженні різноманітних гнильних процесів у травному тракті, а також у боротьбі з передчасною старістю людини було вперше зроблено лауреатом нобелівської премії Іллею Мечниковим. Він першим оцінив значущість відкриття болгарського студента медицини С. Григорова — вивчення *Lactobacillus Bulgaricus*. Досліджуючи питання старіння організму, Мечников зібрав дані з 36 країн світу і встановив, що найбільша кількість сторічних людей знаходяться в Болгарії (не дарма ж йогурт болгарки вважають своєю національною стравою).

Відомо, що мікрофлора організму людини відіграє величезну роль у його функціонуванні, а однією з найбільш поширених в біосфері груп мікроорганізмів є молочнокислі бактерії. Вони не утворюють спор, каталаза-негативні, не утворюють пігмент, не відновлюють нітрати в нітрити.

Користь вживання в їжу молочнокислих продуктів високо оцінили ще наші далекі предки. А вже на початку ХХ століття в царській Росії почалося промислове виробництво кефіру. Пізніше почали виробляти закваски, йогурти, що містять живі корисні мікроорганізми, так звані пробіотики. Потім з'явилося промислове виробництво медичних препаратів — Лінекс, Біфідобактерін, інулін і багатьох інших. Було встановлено, що ці мікроорганізми при вживанні в їжу або введенні в адекватних кількостях можуть стати антагоністами хвороботворних мікробів, особливо шлунково-кишкового тракту. Серед численних механізмів їх дії на мікроби виявлений навіть синтез антибіотиків.

В останні десятиліття біотехнологія залишається однією з найприбутковіших і комерційно результативних областей. Американські аналітики прогнозують зростання світового ринку біотехнологічної продукції понад 150 млрд доларів на рік. Сюди належать препарати медичного, сільськогосподарського та харчового призначення. Що стосується безпосередньо штаму *Lactobacillus Delbrueckii*, на основі якого був отриманий бластен, то такі мікроорганізми пригнічують крім гнильних грам-негативних бактерій також стрептококи, збудників черевного тифу, дизентерії, туберкульозу, дифтерії та різних видів грибів.

Під час дослідження нами в експерименті (Мосієнко В. С., Мосієнко М. Д., Савцова З. Д. й інші співробітники) 4-х представлених субстанцій, у двох з них були виявлені важливі біологічні властивості. При цьому найперспективнішою виявилася субстанція бластолен (надалі синоніми бластен, Бластомуніл). Було встановлено, що біомаса, а також очищені бактеріальні лізати мембранні фракції практично нешкідливі і в широкому діапазоні доз

мають високу біологічну активність. Зокрема мають виражені імуномодулюючі, певні протипухлинні, антиметастатичні, протиінфекційні властивості за рахунок нормалізації показників клітинного і гуморального імунітету і деяких інших неспецифічних реакцій в організмі.

Вважають, що застосування імуномодуляторів у медицині є одним із найважливіших її досягнень за останні десятиліття. Використання їх у клініці привело до більш успішного лікування багатьох захворювань, у тому числі й онкологічних. Одним із перспективних джерел отримання нових лікарських засобів для сучасної імунотерапії є мікробні клітини, серед яких особлива увага приділяється молочнокислим бактеріям. Вони дозволяють поєднувати традиційні властивості молочнокислих бактерій — пригнічення росту і розвитку патогенних мікроорганізмів і нормалізацію або стимуляцію всіх ланок імунної системи.

З огляду на ці показники, Володя запропонував керівництву нашого інституту почати розробку субстанції бластолен в якості можливого імуномодулятора при лікуванні онкологічних хворих хіміопрепаратами та опроміненням, а також при імунодефіцитних станах організму різного походження.

Перші доклінічні експериментальні дослідження бластену ми провели на зразках Ленінградського дослідного заводу інституту Державного науково-дослідного інституту особливо чистих біопрепаратів Росії (ДНДІ ОЧБ Росії). Там був розроблений лабораторний регламент, а на його основі потім з'явився заводський. Але оскільки на своїй установці росіяни могли робити тільки невеликі партії бластену, то розробники вирішили розмістити винахід на Ладизинському державному підприємстві (ДП) «Ензим», з огляду на наявність там великих потужностей. З цією метою в ДП «Ензим» були передані методики культивування *Lactobacillus Delbrueckii* і первинна документація. Таким чином, інститутом-розробником технології виготовлення препарату бластен-бластомуніл є ДНДІ ОЧБ Росії.

Свого часу Ладизинський завод у Вінницькій області побудували французи і він випускав конкурентоздатну біотехнологічну продукцію — ферменти для синтетичних миючих засобів, біодобавки для сільського господарства, харчової промисловості, ветеринарії, переробної промисловості, лужну фосфатазу та її аналоги, фермент протеазу. У фармацевтичному напрямку було виробництво антибіотиків — ампіциліну, оксациліну, ампіоксу, біовіту (хлортетрацикліну) та інших препаратів, зокрема для харчової промисловості, а також медичні речовини та препарати на їх основі. У 1986 році в Ладизині почали будівництво цеху з випуску інтерферону.

Замість післямови: історія з бластеном

У той час Володя як керівник проекту співпрацював з росіянами Щегловою Н. А., Воспяковим В. Г., директором заводу «Ензим» Сандулом П. П., пізніше з директорами Кондрацким В. В. і Соиченко В. В., а також з Шинкаренко Л. М. Потім приєдналася Болохівська В. А., яка протягом перших насичених дослідженнями важливих років брала дуже скромну участь у розробці препарату.

У перші роки після розпаду СРСР, зміни керівництва заводу «Ензим» та Інституту особливо чистих біопрепаратів, Медпромом Росії і Укрбіопромом ця розробка погано фінансувалася. Також різко зменшилося фінансування Ладижинського заводу. Однак колективи співробітників Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАНУ, Інституту фармакології і токсикології МОЗ України, які брали участь у розробці препарату, часто безкоштовно на свій страх і ризик продовжували необхідні дослідження, згідно з вимогами Фармкомітету України для реєстрації нових лікарських засобів.

Шлях від реєстрації отриманої росіянами субстанції до створення і випуску в Україні лікарського засобу був дуже довгим, всі дослідження досить трудомісткі, тривалі і затратні. Спочатку проводиться цілий комплекс експериментальних досліджень згідно з вимогами Фармкомітету України: визначення гострої, хронічної, специфічної і фармакологічної токсичності препарату, фармакокінетики, впливу на функції всіх органів і систем організму, оптимальних ефективних доз, способів і режимів введення, дослідження біологічних особливостей і багато іншого. А в разі отримання позитивних експериментальних результатів проводяться клінічні дослідження.

Комплекс експериментальних досліджень проводився в Києві на базі віваріїв нашого інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології імені Р. Є. Кавецького НАН України, інституту Фармакології і токсикології НАМН України, а також на мишах, які 4 місяці перебували на іншій експериментальній базі нашого інституту в Чорнобилі. Там тварини піддавалися природному радіаційному впливу, який складався із фонового гамма-опромінення і впливу радіонуклідів, які потрапляли в організм тварин через рот з їжею і водою. Після 3-х місяців перебування в Чорнобилі миші з кормом отримували розчин ліофілізованої біомаси *Lactobacillus bulgaricus*. У результаті проведених досліджень було виявлено, що у таких мишей істотно підвищилася здатність до імунної відповіді організму, а у мишей, яких в Києві в Національному інституті раку опромінювали сублетальними (5,5—6,0 г) або летальними (8,5—9,0 г) дозами — радіорезистентність організму.

Я була відповідальним виконавцем програми з вивчення імуномодулюючих властивостей субстанцій в експерименті, які ми проводили спільно з доктором мед. наук З. Д. Савцовою. У досліджах на тваринах різних ліній і штаммах експериментальних пухлин бластен виявився біологічно активним в широкому діапазоні доз. Було встановлено його імуномодулюючий вплив на показники клітинного та гуморального імунітету. Згодом це підтвердили і клінічні дослідження. Крім того, дуже важливими були результати тривалих за часом досліджень наших співавторів з інституту фармакології і токсикології, які показали, що бластен не володів ембріотоксичними, мутагенними, тератогенними, а також сенсibiliзуючими, алергізуючими і вираженими пірогенними властивостями.

Надалі клінічні випробування показали, що препарат не викликав жодних серйозних побічних ефектів за винятком випадків підвищення температури. Все це підтвердило пропозицію Володі використовувати бластен як препарат супроводу при лікуванні онкологічних хворих хіміотерапією та опроміненням замість дуже дорогих закордонних колоніестимулюючих препаратів, а також використовувати його в хірургічних клініках для зниження кількості септичних ускладнень після операцій.

Нами, за підтримки Л. Н. Шинкаренка, яка переїхала до Києва в МОН України була виграна тематика — грант в сумі 300 тис. гривень на розробку та впровадження в медичну практику імуномодулятора бластен. Це фінансування дало можливість закінчити доклінічні експериментальні дослідження, провести і сплатити реєстрацію препарату через Державний фармакологічний центр МОЗ України. Крім того, провести першу фазу клінічних випробувань і отримати дозвіл на другу фазу.

На початку 1995 року було отримано дозвіл Фармкомітету України на першу фазу клінічних випробувань бластену в п'яти клініках Києва, а з грудня 1995 року — на другу фазу вже в семи. 14 березня 1997 року Фармкомітет рекомендував дозволити медичне використання бластену.

Наша робота по створенню нового імуномодулюючого препарату була побудована таким чином, що його співавтори, експериментатори і клініцисти, займалися всіма науковими питаннями, пов'язаними з дослідженням бластену, оформленням необхідних документів, а Валентину Болоховську поставили курирувати його напрацювання, а також займатися оформленням і підтриманням основного патенту на вказаний винахід. Для цього у вересні 1995 року було укладено договір між авторами винаходу і директором відкритого акціонерного товариства НБЦ «Ензіфарм» В. Болоховською про права та обов'язки

Замість післямови: історія з бластеном

сторін. Там вказувалося, що автори винаходу поступаються підприємству правом на отримання патенту, а підприємство («Ензіфарм») приймає право на отримання патенту і зобов'язується виконувати всі необхідні і достатні для цього дії, включаючи підтримку його в силі до кінця строку дії та оплату патентних мит. У разі прийняття рішення про припинення підтримки патенту в силі підприємство зобов'язується завчасно запропонувати авторам укладення договору про передачу їм патенту.

Окрім того, підприємство зобов'язується щорічно виплачувати авторам даного винаходу винагороди не менше 15 % від обсягу виробництва, які будуть розподілятися залежно від долі участі кожного співавтора, а також виплачувати авторам не менше 20 % виручки від продажу ліцензії в Україні та в країнах колишнього СРСР в тій самій валюті, в якій отримана виручка. Це було закріплено в договорі на одній із зустрічей авторів винаходу, де були присутні всі кияни, представник заводу «Ензим», В. Болоховська, а також росіяни. Згідно з договором «Про розподіл винагороди між співавторами винаходу», найбільший відсоток винагороди, що визначає частку участі кожного учасника визначили: Володі — 12 %, а разом зі мною — 19 %, тобто за вкладом в роботу майже п'яту частину всієї суми майбутнього доходу. А В. Болоховській визначили 10 %.

15. 07. 1997 року ми отримали патент на винахід «Біотехнологічний спосіб отримання імуномодуючого препарату», авторами якого були 12 осіб: співробітники Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України, Інституту Фармакології і токсикології НАМН України, ДНДІ ОЧБ Росії і Ладижинського заводу «Ензим» — Болоховська В. А., Волкова М. Ю., Восляков В. Г., Даниленко В. С., Латишевський Г. В., Мартинюк Н. Б., Мосієнко В. С., Мосієнко М. Д., Савцова З. Д., Сойченко В. В., Шинкаренко Л. М., Щеглова Н. А. На підставі цього патенту було продовжено дозвіл на виробництво бластену в Ладжині на заводі «Ензим», генеральним директором якого на той час був Сойченко В. В.

Ішов час, і, на жаль, з життя рано пішли дехто з розробників основного патенту № 20509 А. від 1997 року — Н. А. Щеглова, М. Ю. Волкова, В. С. Даниленко і Ю. П. Спіженко. У США виїхала Л. Н. Шинкаренко, а В. Г. Восляков — проживав у Росії. Основне навантаження щодо подальшого просування Бластомунілу, розширення показань для його застосування в клініці, складання звітів, виступів на різних наукових конференціях було на плечах Володі.

Анітрохи не хочу зменшувати ролі інших авторів препарату, але не буде перебільшенням сказати, що величезною мірою на всіх етапах розробки бластен став лікарським препаратом бластомунілом багато в чому тільки завдяки

багаторічному досвіду Володі як онколога-експериментатора і клініциста, експерта Фармкомітету України по протипухлинних препаратах, його ентузіазму, науковому інтересу, наполегливості, працездатності, цілеспрямованості і високої кваліфікації.

Всі необхідні для отримання патенту матеріали доклінічних випробувань, складання інструкції на препарат бластен, програми клінічних випробувань, біологічного контролю активності препарату і багато інших документів були ним підготовлені якісно, грамотно і вчасно. А фінансова підтримка нашого інституту після отримання гранту, ДНДІ ОЧБ, ДП «Ензим» і Ю. П. Спіженко сприяли доопрацюванню тимчасової фармакологічної статті, постійної фармакологічної статті і випуску препарату бластен-Бластомуніл для експериментальних і клінічних випробувань.

На наших внутрішніх нарадах, Володя від імені нашого інституту, Л. Н. Шинкаренко від імені заводу «Ензим», а також Н. А. Щеглова і В. Г. Воспяков від імені ДНДІ ОЧБ Росії неодноразово ставили питання про реєстрацію бластену від трьох заявників. Але завжди проти була В. Болоховська, яка говорила, що реєструвати препарат бластен може тільки виробник (тобто ладижинський завод), що розробка може піти з держави і що якщо автори не дійдуть згоди, то випуск препарату буде неможливий. З проханням не реєструвати препарат бластен поки наш інститут не буде внесено як організація-розробник тимчасової фармакологічної статті звертався в Фармкомітет МОЗ України наш інститут в особі його директора. З аналогічним проханням до голови фармкомітету МОЗ України та до начальника державного концерну «Укрбіопром» зверталися директор ДНДІ ОЧБ Санкт-Петербурга Е. Н. Свентицький і науковий керівник розробки Н. А. Щеглова. Але результату не було.

І раптом В. Болоховська робить новий, декларативний патент № 65133 А, який був заявлений 05.06.2003 року, а опублікований 15.03.2004 року під назвою «Імуномодулятор бластен», де заявником позначено НБЦ «Ензіфарм», тобто її фірма. Авторами патенту стають Болоховська В. А., Бобкова Л. Ф., Болоховський В. В., Мосієнко В. С., Нагірна О. В., Спіженко Ю. П., Цветков А. В. При цьому вона видаляє більшість авторів розробників препарату, включаючи тих, що пішли з життя В. С. Даниленко і М. Ю. Волкову, також виключає З. Д. Савцову, мене, співробітників заводу «Ензим» Л. Н. Шинкаренко, Н. Б. Мартинюк і В. В. Сойченко, авторів-росіян — перших розробників субстанції бластену Н. А. Щеглову і В. Г. Воспякова. І головна її мета — вона вводить свого чоловіка В. В. Болоховського, який як і А. В. Цветков не мали ніякого відношення до розробки препарату блас-

тен. І цей патент за своїм змістом нічим не відрізняється від попереднього основного патенту за № 20309 від 15.07.1997 року за винятком зміни авторів і формальної назви, хоча технологічна, фармакотоксична і біологічна активність препарату Бластомуніл були виконані на основі першого патенту.

Використовуючи недосконалість юридичних законів України, які стосуються інтелектуальної власності, В. Болоховська обманним шляхом перевела всю документацію по імуномодулятору бластену-бластомунілу своєму підприємству «Ензіфарм». Тим самим вона позбавлялася від співавторів — професорів, докторів і кандидатів наук, провідних інженерів, які першими синтезували цю субстанцію, відпрацювали регламент, протягом багатьох років провели всі необхідні доклінічні фармакотоксикологічні, а потім і клінічні дослідження відповідно до протоколів Фармкомітету і МОЗ України. Виявили і вивчили імуномодулюючі, протипухлинні, антирадіаційні, протиінфекційні і ряд інших властивостей в експерименті. Провели по протоколам всі необхідні великі клінічні дослідження. При цьому показали ефективність Бластомунілу в онкологічній клініці, а також в хірургічній клініці при різних гострих і хронічних захворюваннях.

У результаті були порушені умови договору, за яким НБЦ «Ензіфарм» в особі В. Болоховській взяло на себе зобов'язання отримати патент на основі поданої заявки і виконати все необхідне для його отримання і підтримки в силі, включаючи оплату патентних мит. Мова не йшла про передачу прав власності цьому підприємству. Автори патенту не приймали рішень про припинення підтримки патенту. Без нашого відома і згоди Болоховська В. А. власником патенту вказала своє підприємство ТОВ НБЦ «Ензіфарм» і з часом почала виробництво і продаж препарату Бластомуніл, використовуючи наші дослідження на винахід без виконання взятих майнових зобов'язань. Крім того, В. Болоховська, незважаючи на домовленості, які не поставила нас до відома про свої дії, почекала термін, коли ще можна при наявності важливих причин оплатити патентні мита та відновити дію основного патенту та таємно, шахрайським способом зареєструвала Бластомуніл. При цьому за всі роки нашої роботи над препаратом, крім віртуальних символічних грошей, ніяких винагород, премій, дивідендів ні від заводу «Ензим», ні від новоствореної приватної фірми «Ензіфарм», з якою ми співпрацювали і яка привласнила нашу інтелектуальну власність, жоден з співавторів не отримав.

Ситуація прояснилася, коли до нас потрапив анонімний лист від співробітників заводу «Ензим», з якого ми дізналися про злочинну діяльність В. Болоховської. Наводжу його повністю:

Володимир Мосієнко

«Прошу Вас прийняти міри до запобігання можливого розкрадання нематеріальних активів ДЦ «Ензим» — державного надбання, бази для подальшого відродження біотехнології в Україні.

В зв'язку з процедурою банкрутства ДЦ «Ензим», для збереження нематеріальних активів на підставі наказу внутрішнього керуючого всі підрозділи заводу здали НТД (науково-технічна документація) в виробничий відділ.

Болоховська В. А., тоді зам. директора по науці, в службові обов'язки якої входила розробка та впровадження нових препаратів і в службі якої знаходяться документи на всі нові препарати, що розроблялись на заводі, відмовилась здати НТД. А це — регламенти, ТУ, ФС, звіти інститутів з наукових досліджень, паспорта на м/о, висновки експертиз та дозволи на випуск цілої низки БАР (біологічно активних речовин).

Найбільшу цінність складають препарати з молочно-кислої палички бластен (субстанція бластолен), гепатолакт (субстанція екстрабіол) та ветеринарний стилактин. Протягом 15 років фахівці заводу та наукових інститутів України та Росії працювали над цими препаратами. В патентах на препарати значиться 15 співавторів.

Препарат бластен унікальний імуномодулятор, аналога якому немає в світі. З його допомогою можна вилікувати мільйони хворих на алергію, різні хронічні захворювання, прискорити заживлення ран, захистити від радіоактивних променів, він має перспективу в профілактиці і лікуванні СНІДУ. Препарат успішно пройшов всі випробування і має дозвіл Фармкомітету до медичного застосування та промислового випуску на заводських лініях.

Взагалі дивує поведінка В. А., коли вона заявляє, що все це справа її життя і тому належить їй, в той час як частка її в патентах не перевищує 10 %.

Фундаторами нових технологій на заводі по праву можна назвати Григор'єва Ф. Ф. та Шинкаренко Л. М. З їх легкої руки почалась розробка препаратів з лактобацил (Л. М. є основним автором штаму та співавтором технологій препаратів).

Звичайно, що без підтримки керівництва (в тім числі фінансового), без сумлінної праці великого колективу однодумців всього цього б не було б.

В. А. Болоховська була одним з керівників, але фахівці заводу, вони ж співавтори розробляли технології, методи контролю, працювали перші партії препарату (Скрипка Л. Ф., Гіро Ф. О., Коваленко А. П., Соиченко В. В., Мартинюк Н. Б.). В цій роботі велика частка належить і російським співавторам Щеглові Н. А та Воспякову В. Г.

Замість післямови: історія з бластеном

Завдяки багаторічній праці київських вчених (Мосієнко В. С., Мосієнко М. Д., Латишевської Г. В., Савцової З. Д.) вивчено фармакологічні властивості препарату, підібрано дози та схеми лікування.

Викликає обурення те, що В. А. почала використовувати ці матеріали як своє приватне майно: напрацьовує препарати на інших промислових базах, пропонує інвесторам як свою частку, перекроє авторські права. Так препарат гепатолакт — це праця багатьох років і особистий винахід Латишевської Г. В., а патент на препарат подано без неї, не кажучи про інших виробників.

Потенційних інвесторів зацікавили всі препарати БАР (але більше всіх бластен), котрі можуть випускатись на виробничих лініях заводу, а це значить, що є перспектива зберегти сотні робочих місць, відродити біотехнології та підняти загальний рівень економіки України».

Протягом багатьох років В. Болоховська часто телефонувала Володі з Ладжикина або зі свого офісу в Києві. Вона цікавилася результатами проходження документів по бластену через інстанції, ефективністю його в клініці. Але раптом дзвінки припинилися. Володя намагався зв'язатися з нею по всіх телефонах і в Ладжині, і в її київському офісі, але вона мовчала. І тоді він написав їй лист від свого і мого імені, в якому просив відповісти на питання випуску нею потай від нас Бластомунілу, відсутністю винагороди для всіх співавторів препарату. І В. Болоховська відповіла. Для нас всіх це був шок. Цитую витяги з її листа до Володі:

«...В своєму листі Ви звертаєтесь як посадові особи Інституту експериментальної патології, онкології та радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України... Проте звертаю Вашу увагу на те, що ні Інститут експериментальної патології, онкології та радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України, ні його посадові особи не мають будь-яких прав на препарат «Бластомуніл». ...Власником патенту на препарат Бластомуніл є товариство НБЦ «Ензифарм», а тому згідно зі статтею 28 закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» патент надає його власнику (юридичній особі), а не співавтору виключне право використовувати винахід за своїм розсудом... Тому Ваші права Володимир Сергійович, як співавтора — приватної особи не порушуються, а Маргарита Дмитрівна взагалі не має до цього ніякого відношення... Щодо препарату «Бластомуніл», то це інший препарат, інша готова лікарська форма, власником патенту на який є наше підприємство — ТОВ НБЦ «Ензифарм» засноване у травні 2003 р. і який не має жодного відношення до патенту № 20509 А від 28.08.1995 р. Я, як і інші співавтори цього проекту не маю доходу від реалізації препарату «Бластомуніл».

Раніше, в 1999 році, вона не робила таких сміливих заяв. Тоді Володю В. Болоховська називала головним куратором експериментально-клінічних досліджень, про що свідчить протокол нашої наради від 22.12.1999 року, де є запис виступу В. Болоховської, яка сказала, що через погане фінансування вони не змогли оплатити роботу головного куратора досліджень проф. В. С. Мосієнко. Але вже в 2010 році у відповіді на лист Володі заявила, що він співавтор і приватна особа, права якої не порушено. Ось так Володя з часом з головного куратора досліджень перетворився на «приватну особу». А результати великих складнощів колективу співавторів по перетворенню субстанції бластену в ефективний лікарський засіб Бластомуніл були присвоєні, а відверто кажучи, вкрадені, одним із співавторів основного патенту — В. А. Болоховською. Так само вона поступила і з київським автором винаходу гепатолакта Г. В. Латишевською, не включивши її в патент. Загалом, як кажуть: «поставили лисицю курей стерегти».

Відомо, що щодня в лабораторіях всього світу досліджують не десятки, а сотні різних субстанцій для з'ясування можливого застосування їх з лікувальною метою в різних областях медицини. При захворюваннях серцево-судинної системи, органів травлення, антибактеріальних і вірусних інфекцій і багатьох інших патологіях різних органів, в тому числі і в онкології. І тільки лише одиниці із тисяч субстанцій виявляються ефективними і перспективними.

У численних публікаціях зарубіжних дослідників і різних фармакологічних фірм наводяться дані про те, що для створення нового ефективного фармакологічного лікувального засобу, дослідження його згідно з відповідними вимогами (у нас це Фармкомітет і МОЗ України) і доведення його до аптечної полиці потрібно 12—15 років роботи багатьох колективів вчених і від 300 мільйонів до 1 мільярда доларів США. У цьому плані звертають на себе увагу терміни просування «препарату Болоховської» по інстанціях.

Виявилося, що у В. Болоховської на відміну від європейських і американських вчених, були зовсім інші темпи. Як свідчать представлені нею реєстраційні документи, ТОВ Науково-біологічний центр «Ензіфарм» був зареєстрований як юридична особа 15.05.2003 року. А 05.06.2003 року, через 20 днів після реєстрації, вже була подана заявка на винахід «Імуномодулятора бластену». Але згідно декларативним патентом Болоховська В. А., Бобкова Л. Р. і Нагірна О. В., які позначені як автори винаходу в трудових відносинах з НБЦ «Ензіфарм» склалися тільки починаючи з 2 червня 2003 року, тобто всього 3 дні. І за ці 3 дні «досліджень» до відповідних органів була подана заявка на винахід «Імуномодулятору бластену».

Замість післямови: історія з бластеном

Таким чином, за 3 дні трудової діяльності навіть за допомогою Ю.П. Спіженко (який був міністром охорони здоров'я УРСР, першим міністром охорони здоров'я України, народним депутатом, з квітня 1998 року — президентом Фармацевтичної асоціації України), який позначений в декларативному патенті одним з авторів винаходу, було неможливо створити службовий винахід, як це стверджує В. Болоховська.

Крім того вже 25.02.2004 року, тобто через 7 місяців після реєстрації НБЦ «Ензіфарма» було отримано реєстраційне посвідчення на лікарський засіб «Імуномодулятор Бластомуніл». Однак на той час організація, яка була заявником на реєстрацію нового лікарського способу «Бластомуніл», не мала ні відповідних фахівців, ні експериментально-клінічної бази, ніяких власних експериментальних, а тим більше клінічних досліджень для створення лікарського засобу. Таким чином, вона зареєструвала препарат, використавши вкрадені у нас експериментально-клінічні дані. Їй залишилося тільки випускати Бластомуніл за розробленими росіянами регламентом на базі Ладижинського заводу «Ензим», заявивши в листі до нас, що це зовсім інший препарат. А в наших матеріалах є написаний рукою Володі перелік варіантів комерційної назви бластену — «Бластомуніл», який ми вибирали і обговорювали в Києві і зідзвонювалися з В. Болоховською, щоб порадитись яку назву краще використовувати для нашого препарату.

Це була геніальна афера, неймовірні темпи. Куди там європейцям і американцям з їх десятиліттями, нам вистачає декількох місяців, а іноді й декількох днів і ми, як говорили за радянської влади, «наздоженемо і переженемо Америку». Природно, що це був обурений факт, на який ми згодом не раз звертали увагу суду. Але у відповідь не було ніякої реакції.

Природно, що ні до експериментальних, ні до клінічних досліджень В. А. Болоховська ніколи не мала ніякого відношення. Справою Ладижина було налагодити заводський випуск препарату. А як в своєму листі повідомляли співробітники комбінату, в перші роки за випуск препарату на заводі відповідала не В. Болоховська, а Л. Шинкаренко.

Володя і я, разом з іншими дослідниками, є авторами багатьох друкованих робіт по імуномодуючим властивостям Бластомуніла, отриманим на різних видах і пухлинних штаммах експериментальних тварин, а також і клінічних досліджень. Детально лікувальні і профілактичні властивості бластену були відображені в 5 патентах, в інструкції для клінічного застосування препарату, а також в реєстраційному свідоцтві на лікувальний спосіб. Крім того матеріали були представлені майже в 40 наукових публікаціях, 3 дисертаціях на звання кандидата медичних наук, в методичних, інформаційних і рекламних листах, буклетах.

Згодом бластен був успішно застосований більш ніж у 500 хворих при комбінованій терапії раку молочної залози, легень, жіночих статевих органів, шлунково-кишкового тракту, а також в хірургічній клініці при неспецифічних бронхо-легеневих захворюваннях, післяопераційних ускладненнях і вторинних імунодефіцитах.

Використання Бластомунілу в клініці в комплексному лікуванні пухлинної хвороби супроводжувалося поліпшенням суб'єктивних і об'єктивних показників, зниженням запальних реакцій і болю, кількістю гнійно-септичних післяопераційних ускладнень, нормалізацією температурного режиму, прискоренням загоєння післяопераційних ран, поліпшенням загального стану організму хворого, підвищенням показників клітинного і гуморального імунітету. Бластомуніл також покращував ефективність хіміопроменевої терапії, прискорював одужання хворих, подовжував періоди ремісії і збільшував тривалість їх життя за рахунок стабілізації пухлинного процесу, підвищення кількості лейкоцитів при вторинній лейкопенії, що дозволяло продовжити курси хіміотерапії.

Бластен виявився єдиним вітчизняним ін'єкційним препаратом, який запобігав різкому зниженню показників білої крові після опромінення і застосування хіміотерапевтичних препаратів, захищав епітелії шлунково-кишкового тракту і кістковий мозок від променевих ушкоджень та хіміотерапії, будучи сам практично нетоксичним. Крім того, він мав ряд переваг перед зарубіжними світовими аналогами імуномодуляторів та стимуляторів гемопоезу (кровотворенню): Нейпогеном, Граноцитом, Рибомунілом, Поліданом. Це стосувалося його практичної нешкідливості, високої біологічної активності в широкому діапазоні доз, дешевизні, наявністю місцевої сировини, екологічно чистим і безвідходним виробництвом, зручними схемами і режимами введення.

Вчинками В. Болоховської були обурені директор ДП НДІ ОЧБ Санкт-Петербурга професор Е.Н. Свентицькій, науковий керівник цієї розробки Н. А. Щеглова і виконавець В.Г. Воспяков. Адаже матеріали по препарату бластен були представлені Фармкомітету МОЗ України та патентному відомству України тільки від НБЦ «Ензіфарм», в якому включені окремі його співробітники, а не інститути. Остеронь залишилися дослідники, які перші виготовили, розробили і привезли в Україну субстанцію, а також головний керівник проекту — професор В. С. Мосієнко з групою співробітників, які провели величезну роботу по перетворенню субстанції в лікарський засіб, зареєстрований Фармкомітетом України з дозволом використовувати його в клініці. ДНДІ ОЧБ Санкт-Петербурга є автором і розробником технологій і НТД, а також регламентів вироб-

Замість післямови: історія з бластеном

ництва субстанцій і його автори (Щеглова Н. А. і Воспяков В. Г.) в проекти тимчасової фармакологічної статті на препарат бластен були включені.

У 2011 році під час нашого судового процесу ми провели пошук наявності і випуску Бластомуніла в Києві через ТОВ «Біоаптека». Виявилося, що препарат Бластомуніл випускався під цією ж назвою і продавався в ті роки в аптеках за ціною від 455 до 477 гривень за упаковку (5 ампул), тобто в той час на середню місячну зарплату в Україні можна було купити тільки 4 упаковки Бластомунілу, а на мінімальну — лише 2.

У реєстраційному досьє В. Болоховської знаходяться наші доклінічні дослідження, клінічні випробування і їх експертизи, фармакологічні статті та матеріали по методам контролю якості лікувального методу, проект технологічного регламенту, відомості про технологію виробництва. Крім того, також документ про торгівлю назву лікувального способу, назву діючої речовини, форми випуску та його повний склад. А також показання та протипоказання до застосування, дозування, способи застосування, терміни та умови зберігання, які були покладені для отримання патенту. Реєстраційне свідоцтво від 27.11.2000 року було дійсним до листопада 2005 року.

Наша позиція і співробітників з ДНДІ ОЧБ Росії виявилася набагато слабшими, ніж у В. Болоховської, адже у нас був винахід і весь комплект документів, але закінчилися терміни дії основного патенту і ми не могли розраховувати на виробництво препарату. Потужності лабораторій росіян, авторів субстанції бластену, були обмежені. ДНДІ ОЧБ МОЗ Росії в особі його директора Е. Н. Свентицького запропонував Володі і нашому інституту свої послуги з випуску препарату в невеликих кількостях для його офіційного продажу в аптечних мережах України. Було дуже соромно перед російськими вченими, але цей шлях виявився практично неможливим, так як було необхідне отримання величезної кількості документів з численних інстанцій, митниці, умов доставки препарату з Росії в Україну. Було дуже прикро, що нас так беззавісно «кинули». Але бажання Володі як куратора всієї теми розширити можливості застосування Бластомунілу і відсутність підтримки багатьох співавторів, які пішли з життя притупило і нашу пильність.

І ми вирішили звернутися до суду, хоча розуміли, що, незважаючи на очевидні факти і докази участі основних авторів в процесі створення Бластомунілу, шансів виграти справу було мізерно мало, так як підкуп суддів буде головним аргументом. І в який раз підтвердилося, що судова система України — найбільш корумпований орган і отримати справедливе рішення можна тільки за великі гроші. А у В. Болоховської вони були і судді підкуповувалися протягом усіх 3 років судового процесу.

На жаль, інтелектуальна власність у нашій державі практично не захищена юридично. І будь-який шахрай типу В. Болоховської, маючи достатньо фінансових коштів, може купити суддю і як кажуть «віджати» виробництво промислового продукту, а особливо це стосується фармакологічних препаратів, дохід від яких займає 2—3 місце після озброєння і наркотиків і обчислюється вже мільярдами доларів.

Ми взяли адвоката. Позивачами були ми з Володею, доктор мед. наук З. Д. Савцова і директор Ладижинського заводу «Ензим» В. В. Сойченко. Всі ми четверо протягом 3-х років їздили на судові засідання, які проходили в Солом'янському суді Києва по одному і тому ж сценарію. Ми готували свої виступи, пред'являли, здавалося б незаперечні факти, відповідали на питання адвоката В. Болоховської, а суддя в цьому не брав жодної участі, навіть не задав нам жодного питання. Він дивився в папери і не реагував навіть на ексдиректора заводу В. В. Сойченко, який розповів те, про що написали її співробітники в анонімному листі і підтвердив те, що вона привласнила собі всі регламенти найцінніших препаратів, в тому числі і бластену, і тепер незаконно користується ними.

Звичайно, цей судовий процес обійшовся їй в досить солідну суму. Але напевно це було того варте. І тільки один раз за 3 роки було винесено рішення на нашу користь, щоб переглянути справу. Скоріше за все, вона не встигла заплатити судді. Надалі все повернулося на круги свої. Весь час звучала одна і та ж фраза: «в позові відмовити через закінчення терміну дії патентів». Вийшло, що тільки термін його дії визначає хто автор будь-якого відкриття. І якщо він закінчується або прострочений, то автори вже не автори.

Нещодавно з'явилася інформація, що до теперішнього часу Бластомуніл випускається з інструкцією, яку для використання в широкій медичній практиці багато років тому на підставі багаторічних доклінічних і клінічних досліджень склав доктор медичних наук, професор В. С. Мосієнко. Препарат, який зареєструвала В. Болоховська повністю відповідає його інструкції. А якби це був інший препарат, як писала нам В. Болоховська, то відповідно до вимог Фармкомітету України «у разі зміни складу або кількості будь-якого інгредієнта препарату — основної субстанції або наповнювача, дози, схеми, режиму введення — необхідне проведення нових доклінічних і клінічних випробувань». Для проведення їх ні у В. Болоховської, ні у її чоловіка не було ні необхідної освіти, ні спеціальної експериментальної бази, ні юридичного права на проведення такого роду досліджень, тим більше їх клінічного аналізу.

Замість післямови: історія з бластеном

У лютому цього 2020 року мені подзвонив один дослідник, з яким Володя раніше співпрацював. Він розповів, що недавно в Києві пройшла виставка з нетрадиційної медицини, на якій чомусь був представлений наш препарат Бластомуніл. На ній він не тільки був представлений, але і продавався за ціною вже 1200 гривень за упаковку (5 ампул). І заявник його той самий «Ензіфарм», а випускає «Біофарма», яка в проспектах до препарату вже перерахувала наші з Володею і інших авторів друковані наукові роботи по препарату. Звичайно, радує те, що препарат живе. Але важко змиритися з тим, що сталося. Телефонем я поспілкувалася з лікарями, які зараз використовують в клініці Бластомуніл. Вони підтвердили хороші результати його застосування в комплексному лікуванні онкологічних хворих: здатності препарату нормалізувати або підвищувати показники білої крові при хіміотерапії онкологічних хворих, покращувати якість їхнього життя. Також є спостереження одного лікаря по застосуванню Бластомунілу у хворого з меланою шкіри. Це дуже важливо, так як меланома дуже агресивна і в наших клінічних дослідженнях ми не застосовували його у такої категорії хворих. Звичайно, вразила висока ціна препарату, адже ми в багатьох статтях і документах вказували на дешевизну безвідходного виробництва Бластомунілу з місцевої сировини. Але ж нам відомі фінансові апетити В. Болоховської. Вважає її «альтруїзм», адже «ніякого прибутку вона не має, все для блага народу». Кажуть, що в житті за все доведеться платити, тільки якою ціною...

Життєвий фотоальбом

*Біля будинку Володимира Сергійовича в Зінькові:
мама Просков'я (сидить перед столом праворуч),
її сестра Марія (стоїть крайня праворуч), її брат Михайло
(в третьому ряду крайній ліворуч), за мамою її батьки
(Іван Якович та Устина), за столом – прадід Яків та
прабабуся, біля неї та за нею – брати. 1910 рік*

Життєвий фотоальбом

Мама та
сестри:
Ніна і Марія.
Воєнний час.
1941 рік

Батько
повернувся
з війни героєм.
1946 рік

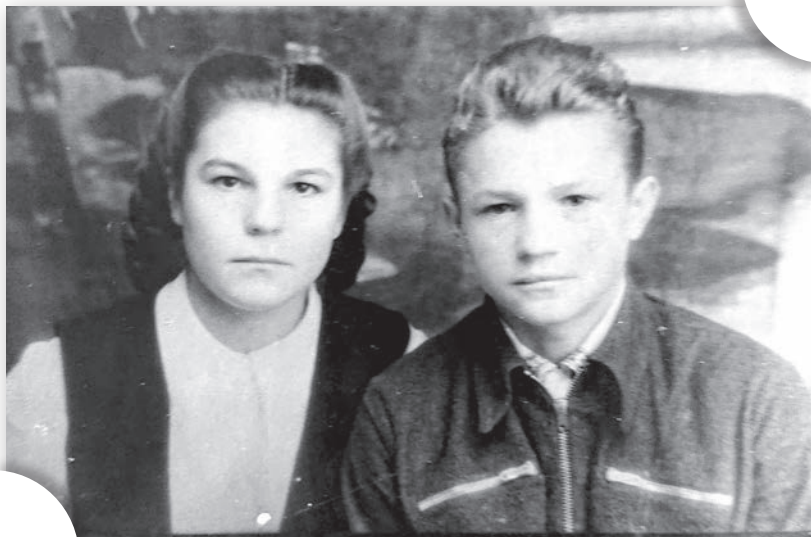

Володимир Мосієнко

З матою,
батьком
та сестрою
Марією.
1947 рік

З сестрою
Марією.
1950 рік

Життєвий фотоальбом

В ансамблі
Інституту.
1954 рік

Медінститут.
Літо
в таборах.
1957 рік

Володимир Мосієнко

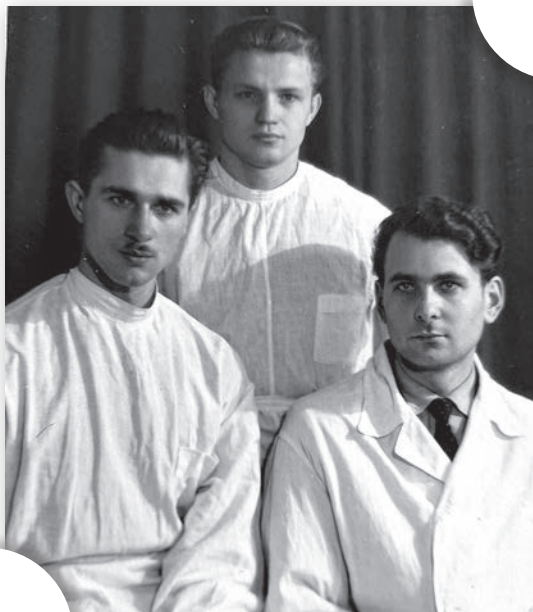

Випускник
Київського
медичного
інституту.
1958 рік

Молодий
хірург.
1959 рік

Життєвий фотоальбом

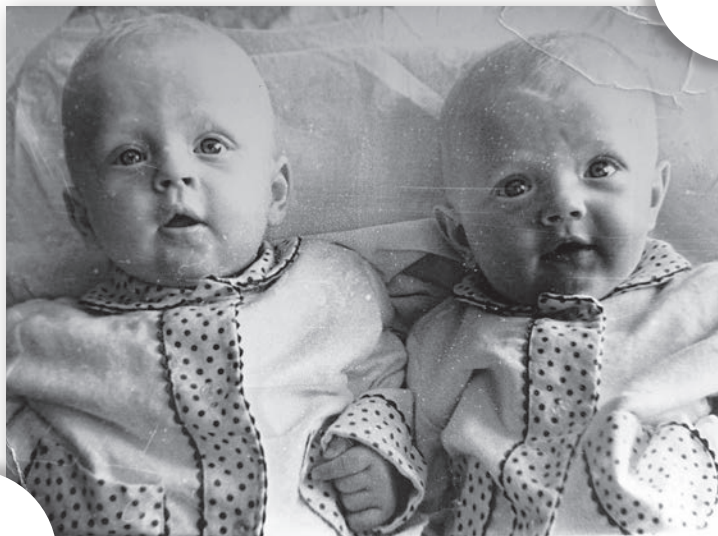

Молоді хірурги:
Олександр
Чупіс (ліворуч),
Володимир
Мосієнко
(по центру).
1957-1958
роки

Весілля.
Друзі
та рідні
в РАЦСі,
Шоколадний
будинок,
Печерськ, Київ
1964 рік

Володимир Мосієнко

Сини. 1972 рік

Сім'я. 1974 рік

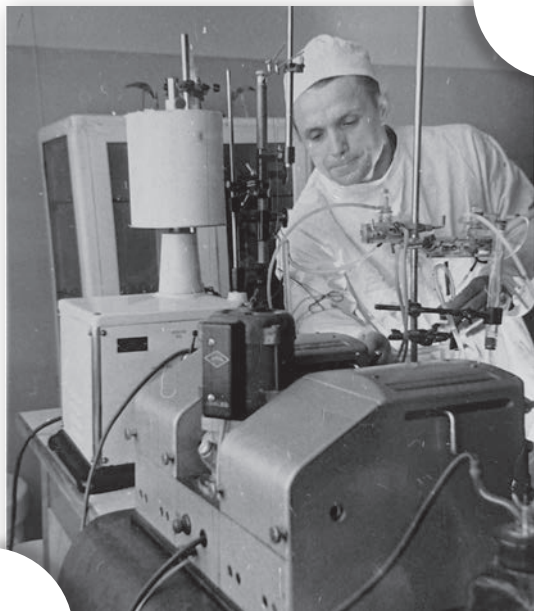
Життєвий фотоальбом

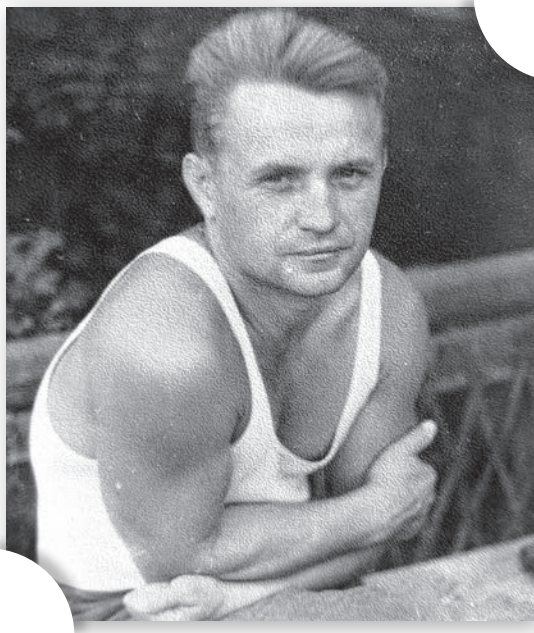
Діти
підрастають.
1976 рік

Старша
сестра Марина
з братами
Тарасом
(ліворуч)
та Сергієм
(праворуч).
1981 рік

*Робота
над
кандидатською
дисертацією.
1962 рік*

*На лавочці
біля дому,
Зіньків.
1965 рік*

Іноземний гість в Інституті, по центру фотографії –
Галина Іванівна Кулик. 1967 рік

Свідоцтво на
пропозицію.
1970 рік

Володимир Мосієнко

Байкал
з Олексою
Мусієнком.
«Бійка»
за золото,
1970 рік

В гостях у друзів, Вільнюс. 1971 рік

Життєвий фотоальбом

*Робота над
докторською
дисертацією.
1972 рік*

*Олена Ветрова
в гостях
у похресників,
Зіньків.
1974 рік*

Батьки.
1975 рік

Зустріч
одокласників
у Зінькові.
1976 рік

Життєвий фотоальбом

Мама
Просковья
Іванівна.
1980 рік

З дружиною,
онукою, донькою
та родиною
сестри Марії.
1998 рік

Володимир Мосієнко

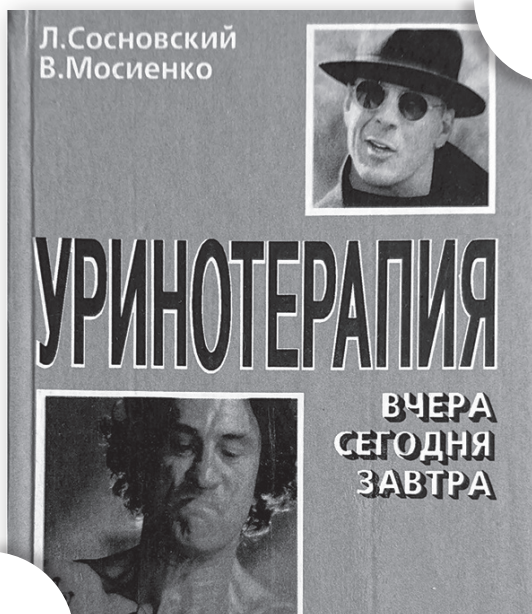

З онукою Валерією в сестри Марії. 1998 рік

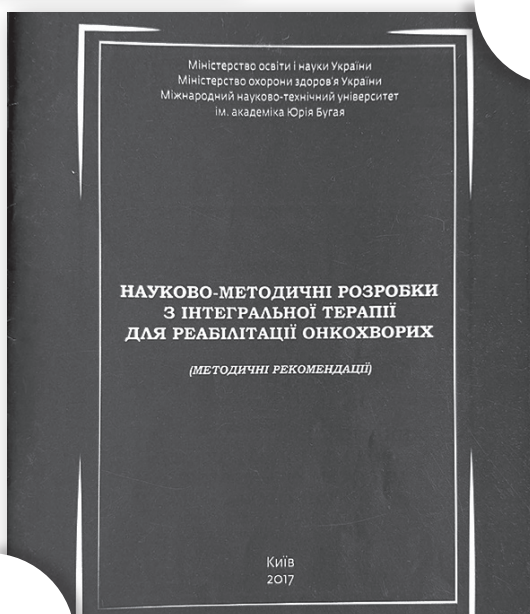
Нарада у відділі. 2005 рік

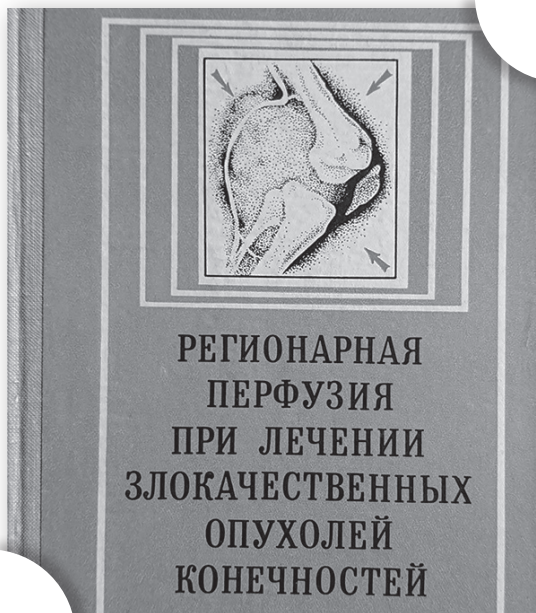
Життєвий фотоальбом

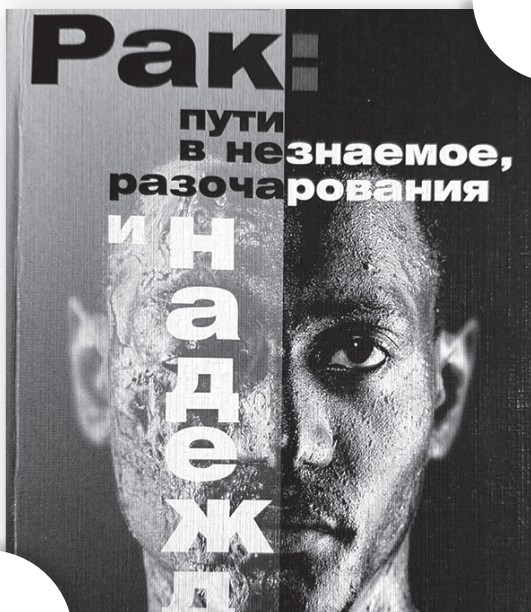
*Книги, видання
різних років та
жанрів*

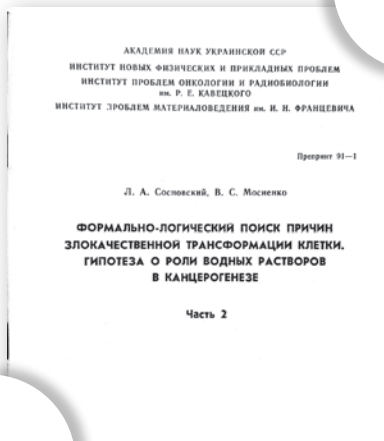
Володимир Мосиенко

*Книги, видання
різних років та
жанрів*

Життєвий фотоальбом

*Книги, видання різних
років та жанрів*

Володимир Мосієнко

*Літо в Зінькові.
2003 рік*

*З дружиною Рітою біля рідного дому в Зінькові.
2005 рік*

Життєвий фотоальбом

*Дружина
Ріта.
2008 рік*

*Друг Іван
Власенко.
2008 рік*

Володимир Мосієнко

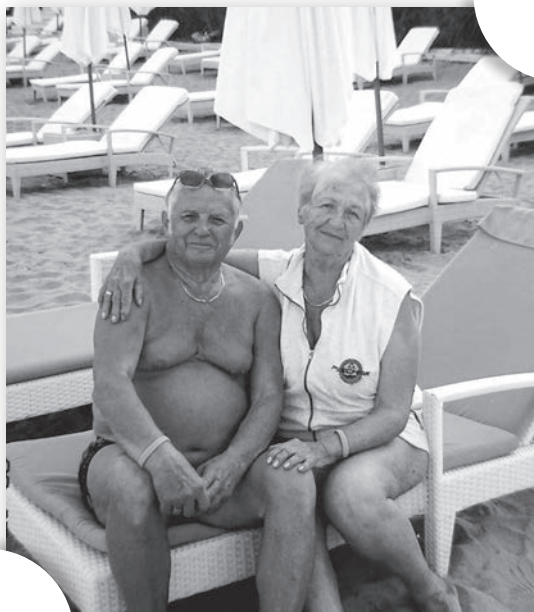
Друзі на все життя.

Леонід Фішель та Марина Шойхет. 2008 рік

*Подруга та хрещена дітей
Людмила Тимченко. 2008 рік*

Життєвий фотоальбом

*Відпочинок
у Болгарії.
2015 рік*

*Син Тарас
із дружиною
Вікторією та
онуком Марком.
2009 рік*

Володимир Мосієнко

На батьківщині, Зіньків. З дружиною Рітою, двоюрідним братом Петром та його дружиною, 2011 рік

Із сином Тарасом та внуком Марком. 2011 рік

Істинні
зінківчани,
2012 рік

Син Сергій
та невістка
Людмила.
2012 рік

Володимир Мосієнко

Онука
Валерія.
2013 рік

Із донькою
Мариною.
2013 рік

Життєвий фотоальбом

*Колеги: Микола Дружина (крайній праворуч)
та Анатолій Бурлака (крайній ліворуч). 2014 рік*

*Препарат
Бластомуніл
(Бластен)*

Володимир Мосієнко

Мосієнко Володимир Сергійович

Серед пройдених шляхів у цьому світі — один і мій

Редакторка

Катерина Коваленко

Макет та художнє оформлення

Катерина Школьна

Формат 60 × 84/16.

Ум. друк. арк. 17,67. Наклад 100 пр.

Зам. № 195

«Видавничий дім «Перше вересня»

01014, м. Київ, вул. Тімірязєвська, 2

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4671 від 09.01.2014